

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O‘RTA
MAXSUS TA‘LIM VAZIRLIGI
ALISHER NAVOIY NOMIDAGI TOSHKENT DAVLAT
O‘ZBEK TILI VA ADABIYOTI UNIVERSITETI**

B.Abdushukurov

QADIMGI TURKIY TIL

Toshkent-2019

«Qadimgi turkiy til» o‘quv qo‘llanmasi Filologiya va tillarni o‘qitish (o‘zbek tili) yo‘nalishi bo‘yicha ta’lim olayotgan talabalarga mo‘ljallangan. Unda qadimgi turkiy tilning fonetik, leksik, morfologik va sintaktik xususiyatlari haqida so‘z boradi. Mazkur qo‘llanmani yozishda qadimgi turkiy til bo‘yicha to‘plangan tajribalar, mavjud qo‘llanma, kitoblardagi materiallardan foydalanildi.

B.Abdushukurov. Qadimgi turkiy til.

Mas’ul muharrir : H. Dadaboev, filologiya fanlari doktori, professor

Taqrizchilar: S.Ashirboyev, filologiya fanlari doktori, professor
Q.Omonov, filologiya fanlari doktori, dotsent

KIRISH

Ona tilimizga ajdodlardan avlodlarga o'tib kelayotgan bebaho meros sifatida e'tibor qaratish, uni asrab-avaylash, boyitish, nufuzini oshirish barchamizning asosiy vazifalarimizdan sanaladi. Shu ma'noda, aytish mumkinki, O'zbekiston Respublikasi Birinchi Prezidentining 2016-yil 13-mayda imzolangan "Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universitetini tashkil etish to'g'risida"gi Farmonida hozirgi globallashuv davrida o'zbek tilining o'ziga xos xususiyatlari, tarixiy taraqqiyoti, bugungi holati va istiqboli bilan bog'liq masalalarni chuqur o'rganish borasidagi qator muhim vazifalar belgilab berildi. Farmonda qayd etilganidek, "O'zbek tilining har tomonlama taraqqiy topishi va adabiy til sifatida maydonga chiqishida qadimgi turkiy til katta hissa qo'shganini alohida ta'kidlash tabiiydir"¹.

Darhaqiqat, qadimgi turkiy til o'zbek va boshqa turkiy tillarning shakllanishiga asos bo'lgan. Ammo qadimgi turkiy tilning o'zi ham ma'lum taraqqiyot bosqichlarini boshidan kechirgan, shakllangan, ma'lum bir qolipga tushgan. Ma'lumki, qadimgi turkiy til davri turkiy xalqlar tili, tarixiylikning ildizlarini bilishda muhim ahamiyat kasb etadi. Buning natijasida hozirgi adabiy tilning qonuniyatlarini teranroq anglash imkoni yuzaga chiqdi.

Qadimgi turkiy yozma yodgorliklarga run, uyg'ur, moniy, brahma, sug'd, suryoniy yozuvlarida bitilgan obidalar kiradi. Run va uyg'ur yozuvlari turkiy xalqlarga xosdir. Toshga o'yib yozilgan run yozuvi yodgorliklari dastlab Yenisey havzasida, so'ngra XIX asr oxirida Mo'g'ulistonning O'rxun daryosi yaqinida topilib, bu yozuvni dastlab daniyalik tilshunos olim V.Tomsen va rus turkologi V.Radlov aniqlagan. Hozirgi paytgacha run yozuvida bitilgan ko'plab tosh, idish, buyum, tangalar, kitob va kitob varaqlari, ayrim qog'ozlar ma'lum. Talas va Yenisey bitiglaridagi yozuv O'rxun obidalariga nisbatan harflarning shakliy variantlari ko'pligi bilan farq qiladi. I.Kizlasovning fikricha, ushbu bitiglarda sakkiz xil alifbo amal qilgan.

Yaqin o'tmishga nazar tashlaydigan bo'lsak, sho'rolar davrida tilimizga quyi darajadagi til sifatida qaraldi. "Devonu lug'otit turk"da ulug'langan, "Muhokamat ul-lug'atayn"da tavsiflangan ona tilimiz yuksak minbarlardan, ilmiy va ma'rifiy anjumanlardan chetlashtirildi. Bugun mustaqillik yillarida o'zbek tili qaddini tiklayotgan, butun bir millatning milliy tili sifatida bo'y ko'rsatayotgan bir davrda qayd etilgan farmonning qabul qilinishi uning qo'llanish doirasini kengaytirish, tarixiy ildizlarini chuqur o'rganish va ilmiy asosda rivojlantirish uchun keng imkoniyatlar eshigini ochdi.

O'zbek tilining bugungi milliy til darajasiga ko'tarilishida XX asr boshlarida yashagan ziyolilarning o'rni katta. Farmonda ham o'z hayotini xalqimizning ma'naviy kamolotiga, ona tilining ravnaq topishiga bag'ishlagan Mahmudxo'ja Behbudiy, Abdulla Avloniy, Abdurauf Fitrat,

¹"Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universitetini tashkil etish to'g'risida"gi Farmon. 2016 yil 13 may. – B. 1.

Abdulhamid Cho‘lpon, Abdulla Qodiriy kabi ma‘rifatparvarlarimizning xizmatlari alohida tilga olinadi. Ular sho‘rolar siyosati avjiga chiqqan paytda o‘zbek tilining so‘z yasash imkoniyatlaridan foydalangan holda xalqda milliy g‘urur, ona tiliga hurmat tuyg‘usini shakllantiradi.

Farmonda ta‘kidlanganidek, “Ona tilimizning qo‘llanish doirasini kengaytirish, uning tarixiy ildizlarini chuqur o‘rganish va ilmiy asosda har tomonlama rivojlantirish bugungi kunda o‘ta dolzarb masalaga aylanmoqda”². Shu ma‘noda, qadimgi turkiy tilning o‘zbek tilining adabiy til sifatida maydonga chiqishidagi o‘rnini e‘tirof etgan holda “Qadimgi turkiy til” fani shakllantirildi. Bu fan orqali talabalarga o‘zbek tilning tarixiy ildizlari, V-X asrlarda yaratilgan manbalarning til xususiyatlari haqida bilim beriladi. G‘.Abdurahmonov, A.Rustamovning “Qadimgi turkiy til” (1982) o‘quv qo‘llanmasi, N.Rahmonov, Q.Sodiqovlarning “O‘zbek tili tarixi” (2007) darsligi e‘lon qilingan. Biroq “Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universitetini tashkil etish to‘g‘risida”gi Farmonda belgilab berilgan vazifalar ularni boshqatdan ko‘rib chiqishni, qadimgi turkiy tilning fonetik, leksik va grammatik xususiyatlarini kompleks tadqiq etishni taqozo etadi.

Keyingi vaqtda turkologiya sohasida bir qator yangi tadqiqotlar yuzaga keldi. Eng qadimgi sug‘d, ko‘k turk (o‘rxun-yenasoy, turkiy run), eski uyg‘ur (turk) yozuvlaridagi yodgorliklarni o‘rganishga oid izlanishlar olib borilmoqda. Ko‘k turk xoqonligi davrida yaratilgan Bug‘ut mangutoshi, uning tiklanish tarixi, yodgorlikda saqlanib qolgan sug‘dcha bitig talqini, sug‘d tilidagi arablar istilosi bilan bog‘liq nazariy qarashlar, ko‘k turk bitiglarini, ko‘k turk yozuvining o‘ziga xos jihatlari, imlo xususiyatlari, ko‘k turk xatida bizgacha yetib kelgan To‘nyuquq, O‘ngin, Kul tegin, Bilga xoqon, Suji bitiglarining matni talqini, turkiy yozma yodgorliklar asosida rasmiy uslubning yuzaga kelishi, taraqqiyot bosqichlari, hujjat turlari haqida muhim ma‘lumotlar qayd etilgan.

E‘lon qilingan monografik tadqiqotlar, yoqlangan dissertatsiyalar, chop etilgan maqolalar shundan dalolat beradiki, o‘zbek tilining takomili va adabiy til sifatida shakllanishida qadimiy turkiy tilning o‘rni va ahamiyatini ko‘rsatib berish dolzarb ahamiyat kasb etadi. Qolaversa, o‘quv qo‘llanmaning tayyorlanishi Farmonda belgilab berilgan o‘zbek tilining asl tabiati va xususiyatlarini to‘la aks ettiradigan mukammal akademik va o‘quv grammatikalarini yaratish, tovushlar tizimi va uning yozuvda aks etishi, joriy imlo qoidalarini takomillashtirish bo‘yicha ilmiy asoslangan takliflar tayyorlash, turli mavzu va yo‘nalishlar bo‘yicha lug‘at va qomuslar, risola va darsliklar yaratish vazifasiga mos tushadi.

²“Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat ўzbek tili va adabiyoti universitetini tashkil etish tўғrisida”gi Фармон. 2016 йил 13 май.

1-§ QADIMGI TURKIY TIL DAVRI VA UNING MANBALARI

Asosiy tushunchalar: *bobo til, oltoy tili, mo‘g‘ul tili, tungus tili, turkiy tillar guruhi, sharqiy turkiy tillar, g‘arbiy turkiy tillar, tungus-manchjur tillari, eng qadimgi turkiy til, xun davri, r-l tillari, z-sh tillari, qadimgi turkiy til.*

Qadimgi turkiy til davri barcha turkiy urug‘ va qabilalarning umumiy tili sifatida V-X asrlarni o‘z ichiga oladi. Qadimgi turkiy til kelib chiqishi va rivojlanishi jihatidan oltoy va xun tili davrlari bilan uzviy bog‘langan. Bu davr tili haqida B.Vladimirsov quyidagi fikrlarni bayon qiladi: «...mo‘g‘ul tili turk va tungus tillari bilan birga o‘zlarining bir umumiy ajdodiga ega bo‘lganki, uni shartli ravishda oltoy tili deb atash mumkin. Oltoy tilining rivojlanishi jarayonida tashkil topgan mo‘g‘ul, turk, tungus tillari ma‘lum. Bu davr turkiy tillar taraqqiyotining birinchi, eng qadimgi bosqichi bo‘lib, fanda u oltoy til birligi nomi bilan yuritiladi. Bu davrda hali turkiy tillar mo‘g‘ul tillaridan mo‘g‘ul tillari esa, o‘z navbatida, tungus-manchjur tillaridan ajralib chiqmagan edi, ular bir til birligi sifatida qo‘llanar edi. Shunday qilib, qandaydir eng qadimgi tilning bo‘lganligi taxmin qilinadi. Bu tilga xos umumiy leksik, fonetik va grammatik belgi-xususiyatlar esa hozirgi mo‘g‘ul, turkiy va tungus-manchjur tillarida saqlanib qolgan»³.

Mutaxassislarning fikricha, qadimgi davrlardan milodiy V asrgacha bo‘lgan muddat “Eng qadimgi turkiy til” davri deb yuritiladi⁴. Adabiyotlarda bu davr oltoy va xun bosqichlariga ajratiladi. Oltoy davrining xarakteri, bu davrda yashagan xalklar va ularning tili haqida aniq ma‘lumotlar beruvchi tarixiy yodgorliklar yo‘q. Bu davr tilining ayrim xususiyatlari o‘lik tillarning eng qadimgi belgilari bilan hozirgi jonli tillarni tarixiy-qiyosiy usul osida o‘rganish orqali taxminiy ravishda aniqlanishi mumkin. Tarixiy taraqqiyot jarayonida tillarning qo‘shilishi, ajralib ketishi natijasida oltoy davrining oxirlarida bu tillar tabaqalanadi va ikkita katta til guruhlariga bo‘linadi, ya‘ni tungus-manchjur va turk-mo‘g‘ul tillar guruhlariga ajralib chiqadi. O‘z navbatida ijtimoiy-siyosiy munosabatlarning o‘sishi, ajralib chiqishi, farqlanish jarayonining davom etishi asosida bu tillarning har qaysisi asta-sekin o‘ziga xos leksik, fonetik va grammatik xususiyatlarga ega bo‘lib boradi. Buning natijasida xun davrining oxirlarida turk-mo‘g‘ul til birligidan turk tillari va mo‘g‘ul tillari ajralib chiqadi.

Turkiy tillarning eng qadimgi davrlardagi taraqqiyotining ikkinchi bosqichi xun davri hisoblanadi (eramizgacha III asrdan eramizning IV asrigacha). Bu davrda Markaziy Osiyodan Sharqiy Evropagacha bo‘lgan katta hududda qudratli Xun imperiyasi tuziladi. Bu imperiya juda ko‘p turk-mo‘g‘ul, tungus-manchjur va boshqa qabilalarni birlashtiradi. Eramizning I asri oxirlarida o‘zaro ichki urushlar natijasida Xun davlati ikki qismga – G‘arbiy xun va Sharqiy xun davlatlariga bo‘lindi. Keyinchalik bular asosida g‘arb va sharqda turklar boshchiligida bir qancha qabila ittifoqlari mustahkamlanishi ko‘p jihatdan turkiy qabilalar va tillarning rivojlanishiga katta ta‘sir qildi, ular umumiy belgilarini saqlagan holda, asta-sekin

³ Владимирцов Б. Работы по монгольскому языкознанию. — М.: Восточная литература, 2005. —С 237.

⁴ Содиков Қ. Туркий ёзма ёдгорликлар тили: адабий тилнинг юзага келиши ва тикланиши. -Тошкент, 2006. -Б.3.

o‘zlariga xos xususiyatlarni ham hosil qila boshlaydilar, natijada bu barcha turkiy tillarning ikki guruh – sharqiy va g‘arbiy turkiy tillarga bo‘linishiga olib keldi. Bu davrdagi turkiy tillarning xususiyatlarini ko‘rsatuvchi tarixiy manbalar yo‘q. V.V.Bartold chuvash tili bo‘yicha tadqiqotlariga asoslanib, xun davridagi til chuvash tili bilan umumiylikka ega bo‘lgan, buni venger tilidagi turkiy unsurlarning chuvash unsurlari bilan o‘xshashligi ham tasdiqlaydi, degan fikrni ilgari suradi⁵.

Xun davrida turlicha turk, mo‘g‘ul, tungus-manchjur qabilalari tillarining o‘zaro bir-biriga ta’sir qilishi, qo‘shilishi, chatishib ketishi va qayta tashkil topishi jarayonida o‘sha vaqtda Markaziy va O‘rta Osiyo hamda Sharqiy Evropada yashagan qadimgi eroniy, xitoy, sanskrit va slavyan qavmlari tillarining ishtiroki ham bo‘lgan.

Xun davrida turkiy tillar ham ko‘pgina urug‘ va qabilalarning tillari sifatida mavjud bo‘lgan va ularga xizmat qilgan. Bu davrda ularning *r-l* tillari (qadimgi avar, bulg‘or va hozirgi chuvashlarning o‘tmishdoshi) hamda *z-sh* tillariga (qadimgi o‘g‘uz, qirg‘iz, qarluq va qipchoq) ajralishi yuz berdi. Fonetik qurilish va leksikadagi *-s/z* va *l-sh/j* tarzida moslashish hodisasining qoldiqlarini hozirgi oltoy va bir qator turkiy tillarda uchratish mumkin: *r-s/z*, *bas-bormoq* va *bir-bormoq*; *kāz* va *kār* (ko‘rmoq), *l-sh/j*; *bes* va *belek-tirsak* (chuvashcha *pilek-besh*), *bīsh-bulg‘a-aralashtirmoq* kabi. Shu bilan birga, bu davrda mayda turkiy qabilalarning tabaqalanishi va bir-biriga qo‘shilishi, birlashishi jarayoni ham davom etar edi.

VI asr o‘rtalarida turklar kuchayib, yirik bir qabila ittifoqiga birlashdi, qo‘shni qabilalarni engib, 552-yilda o‘zlarining mustaqil davlati – turk xoqonligini barpo qildi. 555-yilga kelib, Markaziy Osiyodagi xalqlar Manjuriya va Yenisey qirg‘oqlarigacha bo‘lgan yerlarni o‘zlariga qaratib oldilar. Harbiy va siyosiy qudrati asta-sekin kuchayib borgan turk xoqonligi eftalitlar davlatini tor-mor qildi, Amudaryo va Orolgacha bo‘lgan joylarni, VI asrning 70-yillarida esa Shimoliy Xitoydagi Chjou va Tsi davlatlarini bosib oldi. Xoqonlikning chegarasi Amudaryodan Hindistongacha cho‘zilgan edi. Ammo qabilalar o‘rtasidagi o‘zaro urushlar, Xitoyning kuchayib ketishi va bu urushlarga aralashuvi natijasida VI asrning 80-yillarida turk xoqonligi parchalanib, Sharqiy turk xoqonligi va G‘arbiy turk xoqonligiga bo‘linib ketdi.

Sharqiy turk xoqonligi Markaziy Osiyoda o‘z hokimiyatini o‘rnatdi, VII asrning 2-choragida Xitoyga qaram bo‘lib qoladi. 681-yilda Bilga hoqon qutlug‘ (Iltirin) va uning maslahatchisi Tonyuquq mustaqillikni qo‘lga kiritdilar. Sharqiy turk hoqonligining keyingi kuchaygan davri 682-745-yillarga to‘g‘ri keladi. Qapog‘on hoqon (691-716-yillar) davrida turklar Samarqandgacha borib etdilar. Hoqon Bilga vafoti (734-yil)dan keyin kuchaygan o‘zaro urushlar natijasida Sharqiy turk hoqonligi parchalanib ketdi, 745-yilda esa uyg‘urlar tomonidan bosib olindi.

Markazi Ettisuv bo‘lgan G‘arbiy turk xoqonligi esa mustaqil davlat sifatida VII asrning 1-yarmida Sharqiy Turkistondan Kaspiy dengizgacha bo‘lgan yerlarda o‘z hukmronligini o‘rnatdi. Qo‘shni davlatlar bilan savdo-sotiq aloqalari rivojlanadi. Samarqand, Buxoro, Choch (Toshkent), Marv, Chorjo‘y kabi katta shaharlar obod

⁵ Бартольд В.В. Сочинения. Том 5. - Москва: Наука, 1968. – С. 347.

bo'ladi. Ammo Xitoy va shimoliy qo'shni davlatlarning hujumi, ichki o'zaro feodal urushlar natijasida G'arbiy turk xoqonligi tugatildi. Turklarning bir qismi Sharqiy Turkistonda o'zlarining ittifoqini barpo qildi, Yettisuv va uning atroflarini esa turgeshlar qo'lga kiritadi. Keyinroq bu erlar Oltoydan ko'chib kelgan qarluqlar qo'lga o'tdi. O'g'uzlar esa g'arbga tomon yurish qilib, VIII asrda Sirdaryoning quyi qismi, Qoraqumgacha bo'lgan hududda o'z davlatlarini barpo qildilar.

Turkiy tillar taraqqiyotining uchinchi bosqichi, ya'ni qadimgi turkiy davrdagi turkiy urug' va qabilalar, ularning tillariga oid juda ko'p yozma manbalar, tarixiy yodgorliklar mavjud. Jumladan, turk xoqonligi tarkibiga kirgan turkiy urug'lar va ularning tillari O'rxun-Yenisey yodgorliklari orqali aniqlangan. Mazkur yodgorliklarning ko'pchiligi rus olimlari tomonidan topilgan. Bular orasida, ayniqsa, sibirlik o'lkashunos N.Yadrinsev tomonidan 1889-yilda Mo'g'ulistondagi O'rxun daryosi bo'ylaridan topgan yodgorliklar katta ahamiyatga ega. Xuddi shunday yodgorliklarning kattagina bir qismi Yenisey daryosining yuqori qismi va Qirg'izistondagi Talas vodiysi, shuningdek, Baykal ko'li atroflari, Lena daryosi sohillaridan topilgan.

Bu bitigtoshlar VII-VIII (ba'zi manbalarda VIII-X asrlar) asrlarga tegishli bo'lib, turk xoqonligi davrida run yozuvida bitilgan. Ular grafik jihatdan bir-biriga ancha yaqin turadi. Qadimgi turkiy run yozuvi G'arbiy va Sharqiy turk hoqonligida keng tarqalgan edi.

Eramizning 745-yilida turk xoqonligini bosib olgan uyg'urlar davlati, asosan, ilgari Sharqiy turk hoqonligi tarkibiga kirgan qabilalarni birlashtirgan. G'arbiy turklarning ajralib ketishi uyg'urlar davlatini kuchsizlantirdi. Buning natijasida 840-yilda uyg'ur davlati qirg'izlar tomonidan bosib olindi. Qirg'izlar hukmronligi X asrgacha davom etdi. O'zining birligi, ittifoqini yo'qotgan ko'pgina uyg'ur qabilalari qirg'izlar hujumidan keyin g'arbga yo'l olib, o'z mustaqil davlatini tuzgan, bir qismi esa qarluqlar tomoniga ketgan.

Turkiy tillar leksik qatlamini tadqiq etishda run bitiglari eng qadimiy obidalardan hisoblanadi. Ammo ayrim turkologlar bu yodgorliklarning turkiy tillar uchun "bobo til" sifatida qaralishini ma'qullamaydilar va hozirgi turkiy tillardagi arxaik elementlarning birigtoshlarda uchramasligini asos sifatida keltiradilar. Bu yodnomalar tilining umumturkiy til emas, balki shu tilning kichik bo'lagi ekanligini o'rinli ta'kidlaydilar. Darhaqiqat, yozma manbalar davr tili xususiyatlarini imkon qadar to'liq aks ettiradi, ammo yodgorliklar tili davr tilining ayni o'zi emas. Bunda muallifning so'z qo'llash mahorati, fikrini to'liq aks ettira olish qobiliyati, nutqiy imkoniyati ham o'ziga xos o'rin tutadi. O'rxun-enasoy yozma yodgorliklari turkiy tillarning qadimiy xususiyatlarini mukammal aks ettira olmasa-da, turkiy tillarning tarixiy taraqqiyot bosqichiga oid muhim manba sifatida ahamiyatlidir.

O'rxun-Yenisey yodgorliklari, asosan, toshlarga o'yib bitilgan yozuvlardan, idish, tangalar kabi buyumlarda va qog'ozlarga yozilgan bitiklardan iborat bo'lib, bir qancha vaqtlar olimlar uchun o'qilishi jumboq bo'lib qoladi. Shunga ko'ra u qadimgi skandinav-german tillariga oid run, runiy (runa-sirli, yashirin demakdir) yozuvi nomi bilan ham yuritiladi. Sibirda surgunda bo'lgan shved ofitseri F.Stralenberg 1730-yilda hali tarixda noma'lum bo'lgan va hech kimsaga tushunarli

bo‘lmagan bu yozuvni yuqoridagidek nomlagan edi.

Bu yozuv haqida dastlab XVIII asrning boshlarida rus olimi S.Remezov, keyinroq shved olimi F.Stralenberg hamda nemis olimi D.Messerschmidtlar xabar bergan. Bu yozuv(lar)ning turkiy xalqlarga mansubligini birinchi marta fransuz olimi J.Abel Remyuza (1820), so‘ngra rus olimi N.Yadrinsev (1889) isbotlagan. 1890-yilda N.Yadrinsev va 1891-yilda V.Radlov rahbarligida Urxun daryosi bo‘yiga uyushtirilgan arxeologik ekspeditsiyalar natijasi sifatida 1892-yilda 2 ta atlas e‘lon qilindi. Bu atlaslarda bosilgan matnlarni birinchi bo‘lib daniyalik tilshunos V.Tomsen o‘qishga muvaffaq bo‘ldi (1893). U 1893-yil 15-dekabrda Daniya fanlar akademiyasi majlisida O‘rxun daryosi bo‘yidan topilgan yodgorliklarning sirini topganligini ma‘lum qildi va bu yodgorlik turkiy xalqlar tilida yozilganligini bildirdi. V.Tomsendan so‘ng V.Radlov Kultegin xotirasiga bitilgan ulkan toshdagi matnning transliteratsiya va transkripsiyasin tuzib, nemis tiliga tarjima qildi. Bu material qadimgi turkiy til qurilishi, fonetikasi, morfologiyasi va leksikasi yuzasidan dastlabki tasavvurni shakllantirdi. Shundan keyin ko‘p yillar davomida bu yozuvlarni tarjima qilish, ularning til xususiyatlarini o‘rganish va nashr etish sohasida salmoqli ishlar qilindi.

O‘rxun-Yenisey yodgorliklari o‘z navbatida , uch tarmoqqa bo‘linadi.

1. **Yenisey yodgorliklari.** Bu hozirgi Yenisey va Tuva avtonom viloyatidan topilgan yodgorliklardir.

2. **O‘rxun yodgorliklari.** Mo‘g‘uliston hududidagi O‘rxun daryosi bo‘yidan topilgan Kultegin, To‘nyuquq yodgorliklaridir.

3. **Talas yodgorliklari.** Hozirgi Qozog‘istonning Jambul viloyatidan topilgan yodgorliklardir.

Turk xoqonligi tarkibiga kirgan turklarning bevosita davomchisi, vorisi bo‘lgan uyg‘urlar juda katta meros – o‘sha davr tilini aks ettiruvchi yozma yodgorliklar qoldirganlar. Bu yodgorliklar birin-ketin yozilganligi – tadrijiy jihatdan ikki davrga bo‘linadi.

Birinchi davrga xos obidalar eng qadimgi yodgorliklar bo‘lib, ular o‘rxun yozuvi obidalarini bilan umumiylikka ega bo‘lgan bitigtoshlardan iborat. Bular ichida eng mashhuri Kultegin va To‘nyuquq sha‘niga qo‘yilgan qabr toshlariga yozilgan yodgorliqdir. Bu toshlar O‘rxun (Mo‘guliston) va Yenisey daryolari bo‘ylaridan topilganligi sababli fanda «o‘rxun-enisey yozuvlari» deb nomlanadi.

Qadimgi turkiy tilning run yozuvida bitilgan namunalari quyidagilardir:

1. **Kultegin bitigi.** Bu bitiktosh ikkinchi turk xoqonligi asoschisi Eltarish xoqonning kichik o‘g‘li Kultegin sharafiga qo‘yilgan. U 731-yilda 47 yoshida vafot etgan. Yodgorlik uning akasi Bilga xoqon tomonidan 732-yilda o‘rnatilgan. Matn muallifi esa Eltarish xoqonning o‘g‘li Yo‘llug‘ tegin. Bitigtosh Mo‘g‘ulistonning Kosho-Saydam vodiysida O‘rxun daryosining qirg‘og‘ida topilgan. Hozir ham o‘rnatilgan joyida turibdi. Yodgorlikdagi asosiy matn turkiy tilda. Ters yuzida xitoycha matn ham bor. Turkiysi urxun-enisey xatida yozilgan.

2. **Bilga xoqon bitigi.** Bilga xoqon ikkinchi turk xoqonligi asoschisi Eltarish xoqonning to‘ng‘ich o‘g‘li. U 734-yilda 50 yoshida vafot etgan. Yodgorlik toshi 735-yilda uning o‘g‘li Yo‘llug‘ tegin tomonidan o‘rnatilgan.

3. **To'nyuquq bitigi.** Mazkur yodgorlik ikkinchi turk hoqonligi davrida yashab o'tgan davlat arbobi va sarkarda To'nyuquq xotirasiga tiklangan. Bitig muallifi To'nyuquqning o'zidir. U. Sertkayaning fikricha, bitig taxminan 732-734-yillar oralig'ida yozilgan. To'nyuquq shu kezda 85 yoshda bo'lgan. Yodgorlik Mo'g'ulistondagi Bain Sokto manzilida topilgan. Hozir ham tiklangan joyida turibdi. U 62 satrli bo'lib, bir-biriga qaratib tiklangan ikki to'rt qirrali toshga yozilgan.

4. **Kulichur bitigi.** Bitiktoshni 1912-yilda polshalik professor V.Kotvich Mo'g'ulistonning Ulan-Bator yaqinidagi Ixe-Xushotu manzildan topgan va uning matnini A.Samaylovich bilan birga 1928-yilda nash etgan. U Kulichur sharafiga tiklangan bo'lib, sanasi aniq emas. Tardush elini boshqargan Kulichur ikkinchi turk xoqonligida yashagan mashhur kishilardan sanalgan. Uning ismi Bilga xoqon bitigida ham tilga olinadi. Yodnomadagi yozuv toshning uch tomoniga bitilgan bo'lib, jami 29 satrni tashkil etadi. Kulichur 731-yilda vafot etgan deb taxmin qilinadi.

5. **O'ngin bitigi.** Bitiktosh Mo'g'ulistondagi O'ngin vodiysidan topilgan. Hozir ham o'rnatilgan joyida turibdi. Yodgorlik VIII asrning birincni yarmida, taxminan, 732-yilda tiklangan. J.Klosonning yozishicha, bitig sarkarda Alp Eletmish xotirasiga tiklangan⁶.

6. **Moyunchur bitigi.** Bu bitigni fin olimi G.I.Ramstedt 1909-yilda Shimoliy Mo'g'ulistonda Selenga daryosi va Shineusu ko'liga yaqin yerda topgan. Bitig va uning tarjimasini 1913-yilda nashr ettirgan. Bitiktosh 759-yilda qo'yilgan deb taxmin qilinadi. Qadimgi turkiy tilning taxminan V-X asrlarda vujudga kelgan.

7. **Yenisey bitiglari.** Oltoy o'lkasi va Yenisey daryosi teveragida topilgan ko'k turk yozuvidagi yodgorliklar "yenisey bitiglari" deb yuritiladi. Ularning soni ko'p, lekin hajman katta emas. Yiriklari 15-16 qatorli bo'lib, qabr toshlariga bitilgan.

8. **Irq bitigi** ko'k turk xatidagi yaxlit kitob holida saqlangan. Qadimgi turkiy tilda irq – "fol", irq bitig "fol kitobi" degan ma'noni anglatadi. Manbani A.Steyn Xitoydagi Dunxuan yaqinidagi "Ming budda g'ori" nomli ibodatxona xizmatchisidan Londonga olib kelgan. Asarni dastlab V. Tomsen 1912-yilda nashr etgan⁷. Asar 65 bo'limdan iborat. Unda tush ta'birlari turli hayvon va qushlarning obrazlari, har xil voqealar bilan bog'lab bayon etiladi.

9. **Suja bitigi** Mo'g'ulistondagi Suja dovonining janubidan topilgan. Bitig ko'k turk yozuvida bo'lib, IX asrda ko'chirilgan.

Ikkinchi davrga tegishli yodgorliklarga esa sug'd yozuvi asosida shakllangan uyg'ur yozuvida bitilgan matnlar kiradi. Ular turli mazmundagi va til xususiyati jihatidan ham har xil bo'lgan asarlar, hujjatlardan (moniy), buddaviy va xristian yodgorliklari deb qaralsa ham, bir umumiy nom bilan uyg'ur yozuvi yodgorliklari deb yuritiladi.

Uyg'ur yozuvida bitilgan yodgorliklarning eng muhimlari quyidagilardir:

1. **"Xuastuanift" (moniyning tavbanomasi)** moniylik dinining

⁶ Содиқов Қ. Туркий ёзма ёдгорликлар тили: адабий тилнинг юзага келиши ва тикланиши. -Тошкент, 2006. –Б.6-7.

⁷ Абдурахмонов Ғ., Рустамов А. Қадимги туркий тил. –Т.: Ўқитувчи, 1982. –Б.4-5.

falsafiy asari, o‘n besh bo‘limdan iborat. Ilk o‘rta asrlarda asarning eroniy, sug‘diy, turkiy, xitoycha versiyalari keng tarqalgan. Bu yodgorlikning turkiy versiyalari uyg‘ur, moniy yozuvida bo‘lib, ular Sankt-Peterburg, Berlin va Londonda saqlanadi. Turfondan topilgan Sankt-Peterburg nusxasi uyg‘ur yozuvida, Turfondan va «Ming budda g‘ori» ibodatxonasidan topilgan Berlin va London nusxalari moniy yozuvida bitilgan. Bu yodgorliklarni 1910-1911yillarda ingliz olimi Le Kok Berlin, Londonda, 1963-yilda L.Dmitrieva lotin alifbosida ruscha tarjimai bilan nashr ettirgan. Olimlarning fikricha, asar qadimgi eroniy tillarning birida yaratilgan. Keyinchalik moniy ta‘limotini yoyish maqsadida boshqa tillarga o‘girilgan. Uning turkiy versiyasi, taxminan, VIII asrda yaratilgan. Asar tilining ko‘k turk yodgorliklari tiliga yaqinligi, uyg‘ur yozuvli nusxaning xat uslubi, shuningdek, asarning moniy yozuvida ham tarqalganligi ana shundan guvohlik beradi⁸.

2. **“Maytri simit no‘m bitig”** (Maytri bilan uchrashish kitobi). Turk-budda diniy-falsafiy yodgorliklaridan biri, asli sanskrit tilida yaratilgan. Buddha ta‘limotining bilimdonlaridan biri Aryachantri sanskritcha nusxadan tohar tiliga o‘giran. Toharchadan Partanarakshit Karnavajiki qadimgi turkiy tilga tarjima qilgan (VIII asr). Tohar tilidagi brahma xatida yozilgan ikki nusxasi Qorashaharda, uyg‘ur xatidagi turkiy versiyalari Turfonda topilgan. Ular hozir Berlin va Urumchi qo‘lyozma fondlarida saqlanmoqda.

3. **“Altin yoruq”**. Asli qadimgi hind-sanskritcha «Suvarnaprabhasa» (oltin jilo). Buddha diniga oid bo‘lgan sutra (muqaddas kitob)ning turkiy tarjimai bo‘lib, qisqacha «Oltun yoruq» nomi bilan yuritiladi. U dastlab tabg‘ach (xitoy) tiliga, xitoy tilidan X asrda beshbaliqlik Singku Seli Tutung tomonidan qadimgi turkiy (turk uyg‘ur) tiliga o‘girilgan. Bizgacha uning 10 ga yaqin nusxasi etib kelgan. 1910-yili S.E.Malov Suchjou shahriga yaqin Vungshagudan topgan va 1913-1917-yillarda nashr ettirgan (V.V.Radlov bilan birga) nusxa boshqalarga nisbatan mukammalroq bo‘lib, Sankt-Peterburgda saqlanadi.

4. **“Syuan-szan kechmishi”** budda muhitida yaratilgan asarlardan biri, uning xitoycha va qadimgi turkiy versiyalari mavjud. Turkiy versiya uyg‘ur xatida bo‘lib, hozirda bo‘laklarga bo‘lingan holda Parij, Pekin, Sankt-Peterburgda saqlanmoqda. Asarni X asrda yashagan olim va tarjimon beshbaliqlik Shingqu Sheli qadimgi turkiy tilga tarjima qilgan.

“Syuan-szan kechmishi” Tan sulolasi davrida yashagan sayyoh Syuan-szanning budda yashagan o‘lkalarga safari xususidagi memuar bo‘lib, o‘zida o‘nlab afsona va rivoyatlarni, budda falsafasi, qadimgi Sharq xalqlarining ijtimoiy-siyosiy, madaniy turmushi, ular yashagan mamlakatlar geografiyasi, tarixiga oid ma‘lumotlarni jamlagan.

O‘z zamonasining mashhur buddashunosi, ulug‘ ustoz nomini olgan Syuan-szan (turkiy matnda Xuintso) budda yo‘riqlari, qonun-qoidalari bitilgan bitiglarni olib kelish maqsadida Hindistonga safar qilgan. U 17 yil (629-645) davomida 120 dan ortiq o‘lkalarda bo‘lgan.

5. **“Sekiz yukmak”**. Turfondan topilgan bu yodgorlik matnini nemis

⁸ Содиқов Қ. Туркий ёзма ёдгорликлар тили: адабий тилнинг юзага келиши ва тикланиши. -Тошкент, 2006. –Б.10.

olimlari V.Bang, A.fon Gaben va turk olimi G.R.Rahmatiyar 1934-yilda Berlinda nashr ettirganlar. Bulardan tashqari, uyg'ur yozuvida yozilgan bir qancha obidalar, turli afsonalardan olingan parchalarning matnlari bitilgan yodgorliklar bor. Shuningdek, VIII-X asrlarga va keyingi davrlarga oid juda ko'p uyg'urcha yuridik-huquqiy xujjatlar ham mavjud. Bu yodgorliklarda ham adabiy til, ham xalq so'zlashuv tili xususiyatlari aks etgan.

G'arbiy turk hoqonligi davri (VI-VIII asrlar)da turkiy qabilalar o'troqlasha boshladi. O'troqlashgan turklar shaharda hunarmandchilik, savdo-sotiq bilan shug'ullanadi, cho'l va qishloq joylarda esa dehqonchilik qiladi. Buning natijasida turkiy qabilalarning etnik jihatdan o'zaro yaqinlashuvi va fors tillarida so'zlashuvchi xalqlar bilan iqtisodiy, siyosiy va madaniy aloqalari kuchayadi.

VIII asrda G'arb va Janubda – Movarounnahr hududi (Samarqand, Buxoro, Choch, Farg'ona, Xorazm)da yashagan aholi va sug'diy-eroniy xalqlar arablar tomonidan bosib olindi, Abbosiylar xalifaligiga qaram bo'lib qoladi. Bu yerdagi xalqlar esa islom dinini qabul qiladi. Bu tarixiy hodisa Movarounnahrda yashagan xalqlarning, shu jumladan, turkiy xalqlarning iqtisodiy va madaniy taraqqiyotiga, fan va adabiyotning rivojiga ma'lum darajada ta'sir ko'rsatdi. Ayniqsa, IX asrning 2-yarmidan, Somoniylar davridan boshlab turkiy xalqlarning ijtimoiy-siyosiy hayotida jiddiy siljishlar sodir bo'ldi. Jumladan, urug'-qabilachilik munosabatlari kuchsizlanadi, feodal munosabatlar rivojlanib bordi.

Shu asnodan turk xoqonligi davrida turkiy qabilalar to'liq tabaqalanadi. Markazlashish, o'zaro birlashish jarayonida qo'shilish va ajralib ketish asosida rivojlangan turkiy tillar uyg'urlar hukmronligi davrida umumturkiy adabiy til sifatida shakllandi. Bu adabiy tilning tashkil topishida qarluq-chigil tillari, shuningdek uyg'ur tili asos sifatida qatnashdi, uning taraqqiyotiga ma'lum darajada ta'sir qiladi. X-XII asrlarda Qoraxoniylar hu'kmronligi davrida qo'llangan, ma'lum darajada me'yorga solingan turkiy adabiy til qisman o'g'uz-qipchoq tillari xususiyatlarini ham o'z ichiga olar edi. Eski o'zbek adabiy tilining xalq tili sifatida shakllanish davri ham mana shu vaqtlarga to'g'ri keladi.

Savol va topshiriqlar

1. Oltoy tili, qadimgi til, bobo til tushunchalari haqida ma'lumot bering?.
2. "Eng qadimgi turkiy til", "Qadimgi turkiy til" davrlari qaysi asrlarni o'z ichiga oladi?
3. Ko'k turk manbalari qayerdan topilgan?
4. O'rxun-Yenisey yodgorliklariga qaysi manbalar kiradi?
5. Ko'k turk yodnomalari nimalarga bitilgan?
6. O'rxun-Yenisey manbalari ilm ahliga qachon ma'lum bo'ldi?

Test sinovi

1. Oltoy, xun bosqichlari qaysi til davriga mansub?

A) Qadimgi turkiy til

S) Eng qadimgi turkiy til

- B) Eski turkiy til
D) Oltoy tili
- 2. Eng ko'hna turkiy yozma yodgorliklar qaysi til davriga oid?**
- A) Eng qadimgi turkiy til
S) Eski turkiy til
B) Qadimgi turkiy til
D) Oltoy davri
- 3. "Sekiz yukmak" qayerdan topilgan?**
- A) Mo'g'ulistondan
S) Orxun daryosidan
B) Enisey daryosidan
D) Turfondan
- 4. "Syuan-szan kechmishi" qaysi muhitda yaratilgan?**
- A) budda muhitida
S) islom muhitida
B) moniy muhitida
D) zardushtiylik muhitida
- 5. "Xuastuanift" (moniylarning tavbanomasi)ning Turfondan topilgan Sankt-Peterburg nusxasi qaysi yozuvda?**
- A) uyg'ur
S) so'g'd
B) moniy
D) oromey
- 6. O'rta va Markaziy Osiyoda yashaydigan qaysi xalqlar "turkiy xalqlar" nomi bilan yuritiladi?**
- A) qoraqalpoq, qozoq, qirg'iz
B) turkman, uyg'ur, tatar
S) boshqird, chuvash, ozarbayjon
D) barcha javoblar to'g'ri
- 7. Ko'k turk xatidagi yaxlit kitob holida saqlangan asarni toping?**
- A) O'ngin bitigi
B) Moyunchur bitigi
B) Irq bitigi
D) Oltun yoruq
- 8. Davlat arbobi va sarkarda To'nyuquq qaysi davrda yashab o'tgan?**
- A) birinchi turk hoqonligi
B) ikkinchi turk hoqonligi
B) uyg'ur hoqonligi
D) qirg'iz hoqonligi

ADABIYOTLAR

1. Абдурахмонов Ф., Рустамов А. Қадимги туркий тил. –Т.: Ўқитувчи, 1982.
2. Abdurahmonov G'., Shukurov Sh., Mahmudov Q. O'zbek tilining tarixiy grammatikasi. – Т.: O'zbekiston faylasuflar milliy jamiyati, 2008.
3. Малов С. Памятники древнетюркской письменности. Тексты и исследования. -М.-Л., 1951.
4. Rahmonov N., Sodiqov Q. O'zbek tili tarixi. - Т.: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati, 2009.
5. Sanaqulov U. O'zbek yozma adabiy tili fonetik, morfologik me'yorlarning ilk shakllanishi va taraqqiyoti bosqichlari. – Т.: Navro'z, 2015.
6. Содиков Қ. Туркий ёзма ёдгорликлар тили: адабий тилнинг юзага келиши ва тикланиши. -Тошкент, 2006.

2-§ QADIMGI TURKIY YOZUVLAR

Asosiy tushunchalar: *grafika, ilk yozuv, yozuv belgisi, rasmlı yozuv, tovush tili, “ımo-ıshoralar” tili, xıtoy yozuvi, kursiv yozuv, misr yozuvi, oromiy yozuvi, so‘g‘d yozuvi, ko‘k turk yozuvi, uyg‘ur yozuvi, ideografik yozuv, shumer yozuvi, moniy yozuvi.*

Ma‘lumki, grafika tilshunoslikning bo‘limi bo‘lib, unda ma‘lum bir tilning yozuv sistemasi o‘rganiladi. Yozuvning dastlabki bosqichi sifatida rasmlı yozuv e‘tirof etiladi. Rasmlı yozuvga ibtidoiy san‘at asos bo‘lgan. Yozuvning bu turi faqat olamni anglash ifodasi sifatida emas, balki insoniyatning badiiy ehtiyojini qondirish yoki sehr-jodu maqsadlarda qo‘llangan. Yozuvning bu turi qachon paydo bo‘lgani to‘g‘risida aniq dalillar yo‘q bo‘lsa-da, arxeologlar “ibtidoiy san‘atning ilk izlari sifatida so‘nggi tosh davriga mansub”ligini aytadilar. Neolit davrida esa ma‘lum darajada ishlangan alifbo paydo bo‘ldi.

Yozuv qanday paydo bo‘lgan, degan savolga olimlar turlicha javob beradilar. XX asrning birinchi yarmida yozuvning paydo bo‘lishi to‘g‘risida N.Marr va I.Meshchaninov ilk bor o‘z qarashlarini ilgari surdilar. Ularning nazariyasi bo‘yicha, tilning ikki turi bo‘lgan: birinchisi — tovush tili, ikkinchisi yozuv tili. İlk yozuv hatto tovush tilidan, boshqaicha aytganda, “ımo-ıshoralar” tilidan oldin paydo bo‘lgan. Ular yana shuni ta‘kidlaydilarki, ilk yozuv magik (ya‘ni sehr- jodu) vazifani bajargan. Chex tilshunosi Ch.Loukotka ham bu fikrni qo‘llab-quvvatlaydi. Shuningdek, g‘arb tilshunosligida ham N.Marr bilan I.Meshchaninovlarnikiga yaqin fikrlar paydo bo‘ldi. Jumladan, G.Malleri Amerika hindulari tilida ko‘pgina belgilar imo-ıshoralar tilidan kelib chiqqanini isbotladi. Shu tariqa yozuv “tushuncha - so‘z - yozuv belgisi” ko‘rinishidagi yangi qo‘shimcha aloqalarni yaratadi. Chjon Chjen-Min ham jamiki xıtoy ierogliflari imo-ıshoralar tilidan kelib chiqqanini dalillashga urindi. Shuningdek, ieroglifik yozuvning dastlabki namunalaridan bo‘lgan xıtoy yozuvida bitta element bilan yozilgan xat uchramaydi. Xıtoy yozuvidagi hozirda mavjud bo‘lgan belgilar rasmlı yozuv bilan baravar ravishda paydo bo‘lgan. Shuning uchun xıtoy yozuvidagi hamma ieroglifik belgilarni imo-ıshoralarga bog‘lash uchun asos yo‘q. Bunga qo‘shimcha dalil sifatida Misr va shumer yozuvlarini keltirish mumkin. Bu har ikki yozuvdagi belgilarga imo-ıshoralar aslo ta‘sir etmagani o‘z isbotini topgan. Bu yozuvlarda narsa-buyumlar tasviri asosiy o‘rin egallaydi. Dastlabki mukammal yozuvlar sifatida ana shu ikki ideografik yozuvni ko‘rsatish mumkin. Bu yozuvlarning paydo bo‘lishi to‘g‘risida ham g‘arbda turli qarashlar bor. Jumladan, Misr yozuviga Mesopotamiya, ya‘ni shumer yozuvi ta‘sir etgan degan qarashlar mavjud. Ammo ko‘pchilik olimlar, Misr yozuvi mustaqil ravishda rivojlangan, deb qaraydilar.

Misr yozuvidagi belgilarning eng diqqatga sazovor tomoni, yuqorida aytib o‘tilganidek, narsa-buyumlar tasviri asosiy o‘rin egallaydi. Yozuvdagi ana shu suratlar o‘ninchi ming yillik - yozuv paydo bo‘lgan davrdan boshlab milodiy III—IV asrgacha davom etib kelgan monumental yozuvda saqlangan. Kundalik

turmushda qo'llana borgan sari, shuningdek, kitobchilikda belgilar tez yozilishi natijasida ilk davrdagi suratli alomatlarini yo'qotgan va harfli yozuvga yaqinlashgan. Suratli monumental yozuv va kursiv yozuv hozirgi yozuvdagi bosma va qo'lyozma shakllarga o'xshab ketadi. Misr yozuvi belgilari miqdori taxminan besh yuz atrofida bo'lgan. Misr yozuvi ikki usul - gorizontal holda o'ngdan chapga yoki vertikal holatda yuqoridan pastga, ustunlar ham o'ngdan chapga qarata yozilgan.

Shumer mixxatlari Efrat va Dajla daryolari oralig'ida miloddan oldingi to'rtinchi-uchinchi ming yilliklarda paydo bo'ldi. Misr yozuvi papiruslarga, shumer mixxatlari esa loy "taxtacha"larga bitilgan. Mixxatlar, shumerlardan tashqari, Urartu (Armaniston, mil. ol. I ming yillik), xetlar (mil. ol. I ming yillikda Kichik Osiyo), akkadlar va boshqa bir qator xalqlarda ishlatilgan. Mixxatlar Sharqda keng hududga tarqalgani uchun bu yozuv turini "Qadimgi Sharqning lotin yozuvi" deb ham ataydilar,

Keyingi yillarda shunday fikrlar paydo bo'ldiki, yozuvning ilk shakllari-biz so'nggi paleolit davriga oid deb qarayotgan belgilar o'z shaklini tabiatdan, tabiatda paydo bo'lgan jonzotlardan, samoviy jismlardan olgan, shuningdek, ko'p belgilar ham imo-ishoralar tilidan kelib chiqqan ekan. Yozuvning bu bosqichi formulasi quyidagicha: belgi+nom+belgining talqini +so'z-tushuncha. Bu ham yozuvning paydo bo'lishi va taraqqiyotidagi muhim g'oya bo'la oladi.

Umuman, yozuvning ma'lum belgilari paydo bo'lishining biron sababi bor, sababsiz belgilar paydo bo'la olmaydi. Yozuvlarning kelib chiqishini bitta manbaga bog'lab bo'lmaydi. Ayrim olimlar aytganidek, rasm-rusmlar, "shomonlar"ning xatti-harakatlari ham ayrim belgilarning paydo bo'lishiga sabab bo'lgani ehtimoldan xoli emas. Binobarin, har bir xalqning yozuvi paydo bo'lish sabablarini, avvalo, ichki omillardan, keyin tashqi omillardan qidirish maqsadga muvofiqdir⁹.

Qadimgi turkiy yodnomalar urxun, uyg'ur, sug'd, moniy, brahma, suryoniy yozuvlarida bitilgan.

O'rxun yozuvi

Ko'k turk yozuvining ildizlari va shakllangan davri xususida tugal bir to'xtamga kelingan emas. Turkiyshunoslikda bu masalada qator, xatto bir-biriga zid fikrdar bildirilgan. Ayrim olimlar uning asoslarini qadimgi turkiy tamg'alar (urug'-qabila belgilari)ga bog'laganlar. Ularning fikricha, ko'k turk xati ayni tamg'alar asosida shakllangan. Boshqa bir ko'zqarashga binoan, ushbu yozuv oromiy alifbolari, aniqrog'i, sug'd xatining negizida paydo bo'lgan. Sug'd xatining takomillashgan shakli mazkur alifboning shakllanuvda asos bo'lib xizmat qilgan; unga ayrim o'zgartishlar kiritish, yangi belgilar orttirish yo'li bilan yozuv turkiy tilga moslashtirilgan. Bu madaniy jarayon ko'k turk xoqonliklari davrida, taxminan, VI yuz yilliklarda yuz bergan.

Yozuvning genezisi masalasida yana bir fikr diqqatga molik. Unga binoan, ushbu alifbo turkiy muhitda kashf etilgan, shuning uchun unda turkiy tilning fonetik-fonologik xususiyatlari yaxshi inobatga olingan. Shu bilan birga, u oromiy,

⁹Rahmonov N., Sodiqov Q. O'zbek tili tarixi. - T.: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati, 2009. -B. 41-42.

sug'd, pahlaviy yozuvlarining kuchli ta'sirida bo'lgan.

Paleografik kuzatuvlar, qadimiy yozuvlarni o'zaro qiyoslash olimlarni yana bir fikrga olib kelmoqda. Jumladan, A.Amanjolvning e'tiroficha, ushbu yozuvning tarixi miloddan burungi I ming yilliklarga tutashadi. Uning Old Osiyo yozuvlariga o'zakdosh bo'lgan qadimgi yunon va somiy-finikiy yozuvlari bilan ayrim jihatdan bog'likligi bor.

Ta'kidlash kerakki, ko'k turk alifbosining tizimi va yozuv prinsiplari tamoman uziga xos. U qadimgi hamda o'rta eroniy tillarning tovush qurilishiga moslashgan oromiy yozuvlaridan farq qiladi. Ma'lumki, oromiy yozuvlarida harflar bir-biriga ulanadi. ko'k turk xatida esa harflar ulanmay, ayri-ayri yozilgan. Turkiy yozuv sug'd xatining so'nggi takomillashgan kursivli turidan shakllangan ekan, yangi yozuvda harflarni ajratib yozishning ma'nisi nima? Bu hodisa yozuv tarixida progress emas, orqaga qaytish bo'lmaydimi? Shunday bo'lgan deya faraz ham qilaylik. U holda turklar sug'd xati negizida boshqa bir alifbo - uyg'ur xatini yaratganliklarini qanday tushunmoq kerak? Ma'lumki, uyg'ur xatini yaratish jarayonida sug'd yozuvidan u qadar chekinish bo'lgani yo'q. Uyg'ur xati paleografik jihatdan sug'd xatining so'nggi tezkor shakliga juda yaqin turadi. Nazarimizda, uyg'ur xatining kashf etilishi va o'ta ommalashuvi, hatto keyinchalik ko'k turk xatini iste'moldan siqib chiqarishining sabablaridan biri ham uning kitobat ishida qulayligi bo'lgan.

Sug'd alifbosida 22 harf mavjud edi. Uyg'ur alifbosida unga bir belgi - <1> harfi orttirilib, 23 harfdan foydalanilgan. Lekin ko'k turk matnlaridagi harflar soni 38-40 atrofida (ayrim matnlarda bundan ham ortiq). Yuqoridagi faraz nazarda tutilgan taqdirda alifboda harflar sonining salkam ikki bor orttirib yuborilishining boisi nima?

Sug'dcha harflar bilan ko'k turk harflarining ba'zilarini o'zaro chog'ishtirish ham mumkin. Turkiy alifboda mazkur belgining (<1>) ikkinchi eshi - varianti bor. Masalan, <r> harfi sug'dcha <r>ga o'xshash deydigan bo'lsak, uning yo'g'on shakli - <r> sug'dchadagidan tamoman farq qiladi.

Yana bir xususiyati: ko'k turk xatida ayrim ideografik belgilarni ham kuzatish mumkin. Jumladan, tadqiqotchilarning e'tiroficha, <y> harfining genezisi ay (oy) so'zi bilan bog'liq. Ya'ni oyning ko'rinishini nazarda tutib, ushbu harfni yaratganlar deb faraz qilish mumkin (yozuvda au so'zi oy shaklidagi <y> bilan yoziladi). Shuning singari <r> harfi er (odam) ko'rinishi, <oq> harfi «o'q»ning ko'rinishi, <t> esa «tom»ning ko'rinishi asosida shakllangan ko'rinadi, chamasi. Ayni faraz to'g'ri bo'lgan taqdirda, ko'k turk yozuvining turkiy muhitda kashf etilgani mutlaqo shubha tug'dirmaydi.

Muhimi, ko'k turk yozuvida qadimgi turkiy tilining fonetik-fonologik xususiyatlari to'laligicha inobatga olingan edi. Ko'k turk alifbosi turkiy xalqlar tarix davomida qo'llagan yozuvlar ichida o'z tillariga eng muvofiqlashgani edi. Yozuvning bu kabi xususiyatlarini hisobga olmay, uning asosini boshqa yozuvlarga to'g'ridan-to'g'ri bog'lab qo'yish, nazarimizda, o'zini oqlamaydi.

Ko'k turk yozuvining oromiy yozuvlari, xususan, sug'd xatiga ayrim jihatdan bog'liqligini umuman inkor etmaslik kerak (bu yozuv ham finikiy alifbo tizimiga

borib tutashadi). Lekin yozuvning shakllanishini keyingi davrlarga yoki aynan sug'd alifbosigagina bog'lab qo'yish, bizningcha, asossiz. Turkiy yozuvning paleografik xususiyatlari va fonetik-fonologik vazifasi uning bir yo'la emas, asta-sekinlik bilan, asrlar davomida, qadimgi turkiy tilning tovush qurilishi bilan uzviy holda rivoj topganidan dalolat bermoqda.

Bizgacha saqlanib qolgan o'rxun-yenisey bitiglari ushbu yozuvning ilk bosqichiga oid emas, balki uning takomillashgan bosqichida yaratilgan. Demak, ushbu yozuvning tarixi bizgacha yetib kelgan yodgorliklardan qadimiydir.

Ko'k turk xatini ba'zi olimlar bir paytning o'zida kengashib yaratilgan, deb ham hisoblaydilar. Lekin so'nggi o'n yilliklarda topilgan yodgorliklar ushbu yozuvning paydo bo'lgan davrini miloddan avvalgi asrlar bilan bog'lash mumkinligini ko'rsatmoqda. Jumladan, Almati yaqinidagi Issiq qo'rg'onidan, O'zbekistonning janubidagi qadimgi shahar xarobalaridan chiqqan bitiglar buning dalilidir. Qadimgi turkiy yozuv madaniyatini tadrijiy jarayon sifatida yaxlit talqin etmoq uchun ushbu topilmalar ustida yana chuqur tadqiqotlar bajarilmog'i lozim.

Qadimgi turk xati shu qadar keng yoyilgan ediki, yozuvning ilk o'choqdari qayerlarda bo'lgan, degan savol ham tug'iladi. Bu masalada yozuv, asosan, ko'k turk xoqonlikdari davrida Yenisey va O'rxun daryolari tevaragida yoyilib, taraqqiy etgan deb qarash kifoya emas. Bir yog'i Sibir, Oltoy o'lkalaridan Markaziy Mo'g'ulistonu (Sharqiy Turkistonga qadar, ikkinchi yog'i Afg'onistondan tortib Kaspiy atrofi bo'ylab Sharqiy Yevropagacha bo'lgan ulkan hududdan topilgan va topilayotgan turkiy bitiglar ilk o'rta asrlarda ushbu zaminda yozuv madaniyatining g'oyat ravnaq topganidan dalolat bermoqda. Muhimi shundaki, mazkur yodgorliklarning xat shakli xilma-xil. Ularni paleografik jixatdan yagona guruhga birlashtirib bo'lmaydi. Har qaysi hududda amal qilgan yozuv paleografik jihatdan o'ziga xos; ayrim belgilari, ba'zi imlo xususiyatlari bilan ham farqlanib turadi. Jumladan, o'rxun bitiglarida qo'llangan belgilar soni Yenisey va Talas bitiglaridagi belgilar bilan barobar emas. Matnlarda bir-biridan farq qiluvchi belgilar bor, ayrim harflarning shaklida ham o'zgarish yuz bergan. Yoki O'rta Osiyo hududida yozuvning o'ziga xos ko'rinishi amal qilgan. Yozuvning bu xususiyati ba'zi olimlarni turk runiy bitiglari bir necha alifboda bitilgan degan mulohazaga ham olib kelmoqda. I.L. Kizlasovning fikricha, ushbu bitiglarda sakkiz xil alifbo amal qilgan. O'rxun-yenisey yodgorliklari o'zaro yaqin bo'lgan ikki xil alifbo - urxun va yenisey xatida. Talas bitiglari esa ularga o'zakdosh uchinchi alifboda bitilgan¹⁰.

O'rxun yozuvi turkshunoslik va yozuv tarixiga oid asarlarda «O'rxun-yenisey yozuvi», «Yenisey-o'rxun yozuvi», «Sibir yozuvi», «turkiy run(a) yozuvi», «ko'k turk yozuvi» deb yuritiladi.

Barcha mavjud yozuvlarda bo'lganidek, O'rxun-yenisey yozuvi ham zamoni va makoni bilan bog'liq bo'lgan ayrim shakliy farqlar tufayli o'rxun, turfon va yenisey variantlariga ega. Bularning eng qadimiysi o'rxun variantidir. Mazkur yozuv arab yozuvi singari o'ngdan chapga qarab yozilgan va o'qilgan fonetik yozuv tizimiga kiradi. Har bir tovush yoki tovushlar birikmasi maxsus harflar bilan

¹⁰ Содиков Қ. Туркий ёзма ёдгорликлар тили: адабий тилнинг юзага келиши ва тикланиши. -Тошкент, 2006. – Б.100-102.

ifodalanib, bir-biriga ulanmay, yakka-yakka yozilgan. Ko‘p hollarda (asosan, so‘z boshi va o‘rtasida) unli harflar yozilmagan, tinish belgilar ishlatilmagan. So‘zlar, ba‘zan morfema yoki so‘z birikmalarini bir-biridan ajratish uchun ular o‘rtasiga ikki nuqta (:) qo‘yilgan, shartli ravishda u «ayirg‘ich» deb atalgan.

O‘rxun-yenisey yozuvini tekshirish va o‘rganishda V.Tomsen, V.Radlov, M. Melioranskiy, A.Polovsev, G.Geykel, S.Malov, L.Gumilyov, D.Nemet kabi rus va yevropalik olimlarning xizmatlari katta. O‘zbek olimlaridan G‘.Abdurahmonov, A.Rustamov, N.Rahmonovlar ham o‘rganib, muayyan tadqiqotlarni amalga oshirganlar. Ushbu yodgorliklarni tadqiq etish hozirgi kunda ham davom etmoqda. Ularga xos ayrim leksik birlik va grammatik shakllar hozirgi o‘zbek, uyg‘ur, ozarbayjon, qirg‘iz, qozoq, turkman, qoraqalpoq, tatar, boshqird, qorachoy, bolqor kabi turkiy tillarda uchraydi. Bu yozuv turkiy tillar tarixi, madaniyati, etnografiyasi, til va yozuvlari tarixini o‘rganishda qimmatli manba bo‘lib xizmat qiladi.

Ko‘k turk bitiglarida unlilar to‘rt harf yordamida ifoda etilgan: <a-ä>, <i-i>, <o-ö>, <u-ü>. Muhim belgilaridan biri, unlilar, asosan, birinchi bog‘inda yoziladi, singarmonizm qonuniga ko‘ra keyingi bo‘g‘inda hosil bo‘luvchi unli yozilmaydi.

Undoshlarni ifodalovchi harflar uch guruhga bo‘linadi:

1. Yozuvda undoshlarning yo‘g‘on va ingichka variantlarini farqlamaydigan harflar. Bular: *z, m, η, p, č, š, ny*.

2. Yozuvda undoshlarning fonetik juftini ifodalaydigan harflar: *b, b`, ğ, g, d, d`, y, y`, q, k, l, l`, n, n`, r, r`, s, s`, t, t`*.

3. Yonma-yon kelgan undoshlarni ifodalaydigan harflar: *lt, nt, nč, rt*.

Ko‘k turk yozuvi qadimgi turkiy tilning fonetik-fonologik, morfo-fonologik xususiyatlariga moslashgan edi. Buni yozuvning turkiy singarmonizm (unlilar uyg‘unligi) qonuniga bo‘ysunganligida yaqqol kuzatish mumkin. Yozuv belgilari so‘zning fonetik-fonologik tabiatini anglatib turadi.

Ba‘zi undoshlar qanday unli bilan yondosh kelishi, bo‘g‘inning holatidan kelib chiqib, turli harflar yordamida ifoda etilgan. Masalan: [q] tovushi **-iq, -qi** morfo-fonologik ko‘rinishida muayyan harf, **-aq, -qa** holatida boshqa bir harf, **-uq, -oq, qu, -qo** holatida uchinchi bir harf bilan yoziladi. Ayni hodisani [k] tovushining ifodasida ham kuzatiladi.

1. **A harfi.** Bu harf ikki uchi ilgakli tayoqchadan iborat. Ilgakning biri o‘ngga, biri chapga qaragan: ᳵ. Qaysi birining o‘ngga qaragan bo‘lishining ahamiyati yo‘q. Shuning uchun bu harf ikki ko‘rinishga ega. Biroq ustki ilgak o‘ngga, pastki ilgak chapga qaragan a bo‘lib, bu O‘rxun yodnomalariga xos. Ikkinchisida aksincha - ustki ilgak chapga, pastki ilgak o‘ngga qaragan. Yenisey bitiklarida har ikkala ko‘rinishi ham bor. Bu harf til oldi *ä* va til orqa *a* tovushini bildiradi. *A* yoki *ä* ekanligini undosh tovushlarni ifodalovchi harflardan bilish mumkin. *A* harflari so‘z boshida ishlatilmaydi. Masalan: *ata* so‘zida ikki harf bo‘lib, birinchi harf *t*, ikkinchisi *a* tovushini bildiruvchi harf bo‘ladi. Ko‘rinadiki, mazkur yozuvda so‘z boshidagi **a** va **ä** unlilar yozuvda aks etmaydi. Shuning uchun ayrim o‘rinlarda so‘z boshidagi undoshlarga **a** yoki **ä** unlilsini qo‘shib o‘qish kerak: ᳵ᳚ *ata* - ota, ᳵ᳚ *qar* - qor, ᳵ᳚᳚᳚ *bilgä* – dono (KT).

Boshqa yozuvdagi yodnomalarni ilmiy ravishda o‘qishni ta’minlash maqsadida transliteratsiya va transkripsiyadan foydalaniladi. Transliteratsiya (harf ag‘darish)da bitigdagi harflar, transkripsiyada esa tovush yoki fonemalar maxsus belgilar bilan aniq beriladi. Demak, transliteratsiya yozuvni aniq aks ettirsa, transkripsiya talaffuzni aniq aks ettiradi.

I harfi. Bu harf bir ilgakli tayoqchadan iborat bo‘lib, ilgak yuqoriga va o‘ng tomonga qaragan: 𐰃. Agar ilgak chapga qaragan bo‘lib yuqorida bo‘lsa, *p* ni bildiruvchi harf, pastda bo‘lsa qalin *l* tovushini anglatuvchi harf bo‘ladi. I harfi til oldi *i* va til orqa *ï* tovushini bildiradi va *a* harfidan farq qilib, so‘z boshida ham ishlatiladi: 𐰃𐰃 *ini* - uka, 𐰃𐰃𐰃 *säkiz* - sakkiz, 𐰃𐰃𐰃𐰃 *yaği* – yov (To‘n).

Lablanmagan unlilar uchun qo‘llanadigan bu ikki harf tovushlarning qatordagi farqini aks ettirmaydi, faqat tor-kengligini ko‘rsatadi. Ikki ilgakli *a* harfi keng unlilarni va bir ilgakli *i* harfi tor unlilarini anglatadi. Lablangan unlilarni bildiruvchi harflar unlilarning qatordagi farqini ifodalab, ko‘tarilishdagi farqini korsatmaydi. Shuning uchun ularning biri *oqu*, ikkinchisi *ökü* harfi bilan ko‘rsatiladi.

O (o‘qu)harfi. Bu harf uchi o‘ngga qaragan burchak shakliga > ega. O‘qu harfi lablangan til orqa *o* va *u* unlilarini bildiradi: 𐰃𐰃> *oğuz* - o‘g‘iz, 𐰃𐰃>𐰃 *toquz* - to‘qqiz, >𐰃𐰃𐰃 *qadğu* – qayğu (BX).

Ö (o‘ku) harfi. Bu harf bir butun va ikki yarim tayoqchadan tuzilib, yarim tayoqchalar burchak hosil qilgan holda butun tayoqchanning o‘ng tomoniga, yarmidan yuqorisiga quyidagi ilgaklarda birlashtiriladi: 𐰃. Bu harf lablangan til oldi *ö* va *ü* unlilarini bildiradi: 𐰃𐰃𐰃𐰃 *ötrü* - keyin, 𐰃𐰃𐰃𐰃 *türk* - turk, 𐰃𐰃> *uluğ* - ulug‘ (KT).

E harfi. Bu harf O‘rxun yodgorliklarida yo‘q. Buning shakli ayqashgan yoki yondoshgan ikki yoy yoki burchakdan iborat: 𐰃. Bu harf *e* tovushini bildiradi.

Quyidagi harflar **lab undoshlarini** bildiradi:

P (pi) harfi. Bu harf 𐰃 harfidan ilgagining chap tomonga qaraganligi bilan farqlanadi *p* va *p* fonemasini anglatadi: 𐰃 *apa* – opa (O‘ngin), 𐰃𐰃 *qop* – butunlay (KT), 𐰃 *alp* – pahlavon (To‘n).

B (ab)harfi. 𐰃 *b* fonemasining “yo‘g‘on”, 𐰃 harfi “ingichka” variantini bildiradi: 𐰃𐰃𐰃𐰃 *bod* - urug‘, 𐰃𐰃𐰃𐰃 *bodun* – xalq, 𐰃𐰃𐰃𐰃 *bilig* – bilim, 𐰃𐰃𐰃𐰃 *bilgä* – dono (Ton).

M (mi) harfi. Bu harf 𐰃 fonemasini anglatadi va *m* shakliga ega. Transkripsiyada ham, translitertsiyada ham *m* harfi bilan ifodalanadi: 𐰃𐰃𐰃𐰃 *qamaği* – hammasi, 𐰃𐰃𐰃𐰃 - yigirma, 𐰃𐰃𐰃𐰃 𐰃𐰃𐰃 *semiz buqa* – semiz buqa (To‘n).

Til oldi tish undoshlari: **T** (at) harfi. 𐰃, 𐰃 harflari *t* fonemasining “qalin” variantini, 𐰃 esa “ingichka” variantini bildiradi. Bu harf transliteratsiyada *t* harfi bilan ko‘rsatiladi. 𐰃 belgisi ko‘proq yenisey manbalarida, 𐰃 esa orxun bitiglarida uchraydi:

𐰃, 𐰃 harflariga misol: 𐰃𐰃>𐰃 𐰃𐰃𐰃𐰃 *turuq buqa* – oriq buqa, 𐰃𐰃>𐰃𐰃 *Tonuquq* – kishi oti (Ton);

𐰃 harfining misoli: 𐰃𐰃𐰃𐰃 *türk* – turk, 𐰃𐰃𐰃𐰃 *bitig* – yozuv (KT).

D (ad) harfi. 𐰃 harfi *d* fonemasining qalin, 𐰃 esa ingichka variantini bildiradi. Transliteratsiyada *d* bilan beriladi.

𐰃 harfiga misol: 𐰃𐰃𐰃𐰃 *tašda* - toshda, 𐰃𐰃𐰃𐰃 *yadağ* – yayov (To‘n).

× harfining misoli: **ᳵ᳚** *ädgü* – ezgu, **ᳶ᳚** *öd* – vaqt (KT).

S (as) harfi. **ᳶ** harfi *s* fonemasining qalin, *s* ingichka variantini ifodalaydi, *s* baʼzan *sh* ni ham bildiradi. Misollar: **ᳶᳶᳶ** *asra* – pastda (KT), **ᳶᳶᳶᳶ** *tabisgan* – tovushqon (Toʻn), **ᳶᳶ** *sü* – qoʻshin, **ᳶᳶᳶ** *kiši* – kishi (KT).

Z (zi) harfi. **ᳶ** harfi *z* fonemasini bildiradi. Transkripsiyada ham, transliteratsiyada ham *z* bilan beriladi: **ᳶᳶᳶ** *üzä* – yuqorida, **ᳶᳶᳶ** *yazi* – tekislik, **ᳶᳶᳶ** *qiz* – qiz (Toʻn).

N (än) harfi. **ᳶ** harfi *n* fonemasining qalin variantini, **ᳶ** ingichka variantini anglatadi.

ᳶ harfiga misol: **ᳶᳶᳶ** *qağan* – xoqon, **ᳶᳶᳶᳶ** *saqintim* – oʻyladim (Toʻn).

ᳶ harfining misoli: **ᳶᳶᳶ** *tün* – tun, **ᳶᳶᳶᳶ** *tümän* – oʻn ming (KT).

ᳶ harfi *ñ* tovushini bildiradi. Muhimi shundaki, **ᳶ** harfi bilan kelgan soʻz boshqa bir oʻrinda ikki harf - **JN** (yaʼni *ny*) bilan ham yozilishi mumkin: **ᳶᳶᳶᳶᳶ** (Toʻn) // **ᳶᳶᳶᳶᳶᳶ** – *Toñuquq* (BX). Matnlardagi ushbu imlo xususiyati **ᳶ** harfining vazifasiga oydinlik kiritadi: *u* [*ñ*] tovushini ifoda etgan. Ushbu harf quyidagi soʻzlarda qoʻllanilgan: **ᳶᳶ** *añiğ* – yovuz, **ᳶᳶᳶ** *qoñ* – qoy (KT).

Oʻrxun bitiglarida [*ñ*] bilan kelgan soʻzlar keyingi davr matnlarida [*n*] yoki [*y*] bilan keladi. Masalan, uygʻur yozuvli “Syuan-szan kechmishi” asarida: *ayiğ* – yovuz, *çiğay* – yoqsil; “Qutadgʻu bilig”ning xirotnusxasida: *qoy* – qoʻy, *çiğay* – yoʻqsil.

[*ñ*] // [*y*] mosligi hozirgi oʻzbek tilida ham uchray turadi: *qanda-qayda*. Yoki qadimgi [*n*] *qani*, *qancha* kabi soʻzlarda ham saqlanib qolgan.

Qadimgi [*ñ*] ni Mahmud Koshgʻariy arab xatida <*n*> harfi bilan bergan. Uning yozishiga qaraganda, [*y*] li soʻzlarni [*n*] ga aylantirish dialektal xususiyatdir. Soʻz oʻrtasi va oxirida kelgan [*y*] ni argʻular [*n*] ga almashtirganlar: *qoy* – *qon* “qoy”, *çiğay* – *çiğan* “kambagʻal”, *qayu* – *qanu* “qaysi” (DLT,1,67). Ushbu misollarning bari koʻk turk bitiglariga tiliga xos boʻlgan [*ñ*] sonor [*n*] ga variant sifatida ([*n*~*ñ*]) qoʻllanganidan dalolat beradi.

R (ar) harfi. **ᳶ** harfi *r* fonemasining qalin, **ᳶ** esa ingichka variantini ifodalaydi.

ᳶ harfiga misol: **ᳶᳶᳶ** *arqiš* – karvon, **ᳶᳶᳶᳶ** *qarluq* – urugʻ nomi (BX).

ᳶ harfining misoli: **ᳶᳶᳶᳶ** *ötrü* – keyin, **ᳶᳶᳶᳶ** *yağiz yär* – qoʻngʻir yer (KT).

L (al) harfi. **ᳶ** harfi *l* fonemasining qalin variantini, **ᳶ** ingichka variantini aks ettiradi: **ᳶᳶᳶ** *uluğ* – katta, **ᳶᳶᳶᳶ** *yeti yoli* – etti bor (KT); **ᳶᳶ** yoki **ᳶ** *äl* – yurt (KT), **ᳶᳶᳶ** *äki älig* – qirq ikki (E).

Til oldi-tanglay undoshlarini bildiruvchi harflar: **Ch** (Chi) harfi. **ᳶ** *Ch* fonemasini ifodalaydi: **ᳶᳶᳶᳶᳶᳶ** *Čuğayquz* – joy nomi, **ᳶᳶᳶᳶ** *üçün* – uchun (Toʻn), **ᳶᳶᳶᳶᳶᳶ** *Kuličor* – kishi oti (KCh).

Sh (Shi) harfi. **ᳶ** yozuvda **ᳶ**, **ᳶ** shakllariga ega boʻlib, *sh* tarzida oʻqiladi. **ᳶ** oʻrxun bitiglarida, **ᳶ** yenisey bitiglarida qoʻllanilgan: **ᳶᳶᳶ** *šad* – unvon nomi (KT), **ᳶᳶᳶᳶ** *tašda* – toshda (Toʻn), **ᳶᳶᳶ** *yaš* – yosh, **ᳶᳶᳶᳶ** *qadaš* – oʻrtoq (E).

Til oʻrta va til orqa undoshlari: **Y** (Ay) harfi. **ᳶ** *y* fonemasining qalin, **ᳶ** ingichka variantini bildiradi.

D harfiga misol: 𐰃𐰪𐰸𐰸𐰸 *ayğučı* – maslahatchi (To‘n), 𐰃𐰸𐰸𐰸𐰸 *Uygur yäri* – Uyg‘ur yurti (E).

9 harfining misoli: 𐰸𐰸𐰸𐰸 𐰃𐰸𐰸 *yäti yüz* – etti yuz, 𐰸𐰸𐰸 *käyik* – yavoyi hayvon (To‘n).

Q (Aq) harfi. 𐰃, 𐰸, 𐰸 harflari *q* fonemasini ifodalaydi. *Q* tovushi qanday unli bilan yondosh kelishi, bo‘g‘inning holatidan kelib chiqib, turli harflar ko‘magida ifoda etilgan. **iq, qi** morfo-fonologik ko‘rinishda I {aq}, {qa} holatida Q, {uq}, {oq}, {qu}, {qo} holatida u harfi bilan yozilgan. Ularninig orasida 𐰃 ning vazifasi kengroq. U 𐰸 bilan 𐰸 ning o‘rnida kela oladi, ammo keyingi ikkisi birinshisining o‘rnida ishlatilmaydi: 𐰸𐰃 *qan* - xon, 𐰸𐰸𐰸𐰸𐰸 *Qaraqum* – joy nomi, 𐰸𐰸𐰸𐰸 *qodup* - qo‘yib, 𐰸𐰸𐰸 *Qarluq*- etnos oti, 𐰸𐰸𐰸𐰸 *qirqiz* – etnos nomi, 𐰸𐰸𐰸𐰸 *qitan* - Xitoy (To‘n).

K (äk) harfi. 𐰸, 𐰸, 𐰸 harflari *k* tovushini ifodalaydi. *K* undoshi qanday unli bilan yondosh kelayotgani, bo‘g‘inning holatidan kelib chiqib, turli harflar ko‘magida qo‘llanilgan. Bu harflarning ishlatilish o‘rni ham *q* ning ifodalanishi singaridir. Ularninig orasida 𐰸 ning vazifasi kengroq. U 𐰸 bilan 𐰸 ning o‘rnida kela oladi, ammo keyingi ikkita harf birinshisining o‘rnida ishlatilmaydi: 𐰸𐰸𐰸 *käyik* – yavvoyi hayvon (To‘n), 𐰸𐰸𐰸 *küč* – kuch, quvvat, 𐰸𐰸𐰸 *türk* – urug‘ nomi (KT).

Ğ (Ağ) harfi. 𐰸 harfi *g* (g) tovushini ifodalaydi: 𐰸𐰸𐰸 *yağı* – yov (KT), 𐰸𐰸𐰸𐰸 *uluğ oğlum* – to‘ng‘ich farzandim (E), 𐰸𐰸𐰸𐰸 *qazğan* – qo‘lga kiritmoq (To‘n).

G (äg) harfi. 𐰸 harfi *g* undoshini, ya‘ni *g* fonemasining o‘rta variantini anglatadi: 𐰸𐰸𐰸 *ögüz* - daryo, 𐰸𐰸𐰸 *körüğ* – kuzatuvni, 𐰸𐰸𐰸 *ülüg* – ulush (To‘n).

Nazal va birdan ortiq undoshlarni bildiruvchi harflar: **D** (ang) harfi. 𐰸, 𐰸 harflari *ŋ* tovushini ifodalaydi: 𐰸𐰸𐰸 *tänri* - tangri, 𐰸𐰸𐰸 𐰸𐰸𐰸 *tört buluğ* - to‘rt yoq, dunyoning to‘rt tomoni, 𐰸𐰸𐰸𐰸 𐰸𐰸𐰸 *kün bolti* – joriya bo‘ldi, 𐰸𐰸𐰸 *qañim* - otam (KT).

NT (Inti) harfi. 𐰸 harfi yonma-yon kelgan *nt* tovush birikmasini bildiradi: 𐰸𐰸𐰸 *käntü* - o‘z (KT), 𐰸𐰸 *känt* – shahar (TT), 𐰸𐰸𐰸 *yont* – ot (MCh). *nt* tovush birikmasi ikki harf bilan ham yozilishi mumkin: 𐰸𐰸𐰸𐰸 *küntüz* – kunduz (To‘n),

NČ (Inchi) harfi. 𐰸 harfi yonma-yon kelgan *nch* tovush birikmasini ifodalaydi: 𐰸𐰸 *ärinč* – ekan, 𐰸𐰸 *sanč* – sanch (KT), 𐰸𐰸 unč – mumkin (To‘n), 𐰸𐰸𐰸𐰸 *qunčuy* – malika (E).

LT (Ilti) 𐰸 harfi yonma-yon kelgan *lt* tovush birikmasini ifodalaydi: 𐰸𐰸𐰸 *baltu*– bolta (Mon), 𐰸𐰸𐰸 *altmish* – oltmish (E).

RT (Art) harfi. 𐰸 harfi yonma-yon kelgan *rt* tovush birikmasini bildiradi: 𐰸𐰸 *art*– tepalik (To‘n), 𐰸𐰸𐰸 *tart* – tartmoq (Oltun yorug‘)¹¹.

Uyg‘ur yozuvi

Hozir «uyg‘ur yozuvi» nomi bilan atalayotgan qadimgi turkiy alifbo o‘tmish manbalarida bir qancha nom bilan yuritilgan. Mahmud Koshg‘ariy «Devonu lug‘otit turk» asarida uni «turkcha yozuv» deb tilga oladi. Alisher Navoiy maktublarining birida uni «turkcha xat» deb atagan. Manbalarda mazkur yozuv «uyg‘ur xati», «mo‘g‘ul xati» deb ham yuritilgan. Chunonchi, XIII asrda yashab, ijod etgan shoirlardan Puri Bahoi Jomiy she‘rlaridan birida uni «uyg‘ur xati» (*xalItt-i uyg‘uri*),

¹¹ Исхоқов М., Содиков Қ., Омонов Қ. Мангу битиглар. – Т.: Тошкент давлат шарқшунослик институти, 2009. –Б. 45-55.

Ibn Arabshoh «Ajoibu-l-makdur fi-navoibi Taymur» otli asarida «uyg‘ur xati», «Fokixatu-l- xulafu» asarida esa «mug‘ul xati» degan. Ushbu yozuv «Hibatu-l-haqoyiq»ning 1480-yili Istanbulda Abdurazzoq baxshi ko‘chirgan nusxasida «mo‘g‘ul xati» deb atalgan.

Kunimizgacha yetib kelgan uyg‘ur yozuvli yodgorliklarning eng qadimgilari islom davridan ancha burun yaratilgan. Ushbu obidalar o‘sha davr turklari ijtimoiy-siyosiy, madaniy-ma‘rifiy hayotining barcha sohalarini qamraydi. Adabiy, diniy-falsafiy, tarixiy, ilmiy asarlar, huquqiy, rasmiy-diplomatik bitiglar (yorliq, tilxat, guvohnoma va h.k.), xo‘jalik ishlariga oid matnlar, qabrtoshlar, tashrifnoma va boshqalar shular jumlasidandir. Mavjud yodgorliklar ichida, ayniqsa, moniylik, buddizm, nasroniylik muhitida yaratilgan diniy-falsafiy asarlar salmoqli o‘ringa ega. Ularning ko‘pi qo‘shni anatkak (sanskrit), to‘xri (tohar), sug‘d, tavg‘ach (xitoy) tillaridan qadimgi turkiyga o‘girilgan bo‘lib, o‘sha davr turkiy adabiyotida tarjimachilik ham muhim o‘rin egallaganidan dalolat beradi.

Uyg‘ur xatining joriy davri uzoq yuz yilliklarni qamraydi. Ayniqsa, uning turkiy xalqlar arab yozuvini qo‘llay boshlaganlaridan keyin ham o‘z mavqeini yo‘qotmagani e‘tiborga sazovor. Ma‘lumki, X asrda Qoraxoniylar davlatida islom rasman qabul qilindi. Ammo qo‘shni idiqut hokimiyati buddizmni yoqlab, sharqiy turklar orasida islomning yoyiluviga yo‘l bermadi. Sharqiy turklar shu kezdan ikki dunyo - «musulmonlar» va «musulmon bo‘lmaganlar»ga bo‘linib qoldi. musulmon turklar ko‘p o‘tmay arab alifbosi asosida yangi yozuv yaratdilar. Oqibatda ular ikki an‘ana sifatida davom etib kelayotgan qadimgi turk (uyg‘ur) va keyinchalik islom ta‘sirida qabul qilingan arab xatini qo‘llay boshladilar. Uyg‘ur yozuvi O‘rta Osiyoda XV asrning oxirlariga qadar arab xati bilan yonma-yon qo‘llanishda bo‘ldi. Biroq, islom ta‘siridan uzoqdagi turk-buddistlar yozuv an‘anasini uzmay XVIII asrda ham undan foydalandilar. Uyg‘ur xati o‘z tarixi davomida xatto arab alifbosi bilan yonma-yon qo‘llangan chog‘larda ham turkiy davlat va saltanatlarining asosiy rasmiy yozuvi bo‘lib keldi. Mahmud Koshg‘ariy turklar qo‘llaydigan alifbo xususida ma‘lumot bera turib, aynan uyg‘ur xatini keltiradi. U yozadi: «Barcha xoqonlar va sultonlarning kitoblari, yozuvlari qadimgi zamonlardan shu kungacha Qoshg‘ardan Chingacha hamma turk shaharlarida shu yozuv bilan yuritilgan» (DLT,I,50). Temuriylar zamonida yashab o‘tgan tarixchi Ibn Arabshoh ham ushbu yozuvning «chig‘atoyliklar»da shuhrat topganligini alohida ta‘kidlagan edi: «Ular («chig‘atoyliklar») o‘zlarining tilxat, maktub, farmon, xat, kitob, bitim, solnoma, she‘r, qissa, hikoyat, hisob, xotira va devonga tegishli hamma ishlarini, Chingizona tuzuklarini shu yozuvda yozadilar. Bu yozuvni yaxshi bilgan ularning orasida xor bo‘lmaydi. Chunki bu ularda rizq ochqichidir»¹².

Uyg‘ur alifbosida harflar o‘h sakkizta. Mapmud Koshg‘ariy «Devonu lug‘atit turk» da uyg‘ur alifbosini keltiradi va har bir shakl ostida arab harflari bilan ularning ma‘nosini ham beradi (DLT,1,47). O‘n sakkiz harfli mazkur alifbo transkripsiyada tubandagi ko‘rinishga ega bo‘ladi: *a w x v z q y k δ m n s b ċ r š t l*.

Alifboda harflar soni oz bo‘lishiga qaramay, uyg‘ur yozuvining imlo

¹² Рустамов А. Ибн Арабшох туркий ёзувлар ҳақида // Адабий мерос. -Тошкент, 1976. – Б. 39.

prinsiplari puxta ishlangan edi. Qator harflarga bir emas, bir qancha tovushni ifodalash vazifasi yuklatilgan. Ayniqsa, yozuvning keyingi bosqichi (XI-XV asrlarning yodgorliklarida) ba'zi tovushlarni farqlash maqsadida qo'shimcha nuqta va ishoratlardan unumli foydalanilgan. Puxta imlo va qo'shimcha grafik vositalar yozuvning imkoniyatlari keng ekanligidan dalolat beradi. Shuning uchun ham uyg'ur xati yuz yilliklar o'sha turkiy tilning talablarini qondirib keldi.

Alifbo tarkibidagi harflarning ko'p vazifalik xususiyati haqida Mahmud Koshg'ariy alohida to'xtalgan. Uning ta'kidlashicha, turkiy tildagi yetti tovush uyg'ur yozuvida maxsus belgisiga ega emas. Bular: *p*, *ž* (sirg'aluvchi), *ğ*, *g*, *η* hamda arabcha *j*, *f* lardir. Ushbu tovushlar yuqorida ko'rsatilgan harflar vositasida ifoda etilgan yoki ular singari ifodalanib, qo'shimcha belgilar bilan farqlangan (DLT,1,48). Bundan yozuvda quyidagi tovushlar bir xil harflar orqali ifoda etilganligi ayon bo'ladi: *k-g*, *x-ğ*, *č-j-ž*, *w-f*. Sonor **ŋ** esa yozuvda ikki harf (**n+k**) bilan berilgan.

Alifbodagi harflarning oti ham bor. Bu ot muayyan harf ifodalagan tovushga «fatxa» qo'shib hosil qilingan: *a*, *wa*, *xa*, *va*, *za*, *qa*, *ya*, *kā*, *da*, *ma*, *na*, *sa*, *ba*, *ča*, *ra*, *ša*, *ta*, *la*. Bu ketma-ketlik alifbo tartibidadir. Yodlashni qulaylashtirish maqsadida alifbo harflarini uchta-uchtadan birlashtirib, *avaxa*, *vazaqa*, *yakāda*, *manasa*, *bačara*, *šatala* tarzida o'qilgan.

Uyg'ur alifbosidagi harflardan uchtasi, o'rni bilan, unilarni ifodalashga xizmat qilgan: <a> harfi [a]-[ä~e] unililarini, [y] undoshini ifodalovchi <ya> harfi [ï]-[i~e] ni, <va> harfi esa [u]-[ü]-[o]-[ö] unililarini anglatadi. Yozuvda hatto old va orqa qator unililar ham farqlangan. Yozuvning bu xususiyati sug'd xatini turkchallashtirish jarayonida vujudga kelgan. Chunonchi, sug'dcha yozuvda cho'ziq [a:] tovushi qisqa [a] dan qo'shaloq alif orqali yozilishi bilan farqlangan. Turkklar sug'd xatini o'zlashtirish chog'ida uning ba'zi prinsiplarini o'z tillariga moslashtirganlar. Sug'd xatida cho'ziqlikni anglatuvchi grafik belgilar uyg'ur yozuvida cho'ziq-qisqalikni emas, turkiy til uchun muhimroq bo'lgan old va orqa qator unililarini farqlashga xizmat qila boshladi. Turfondan topilgan qadimgi budda, moniy matnlarida so'z boshida qo'shaloq <aa-> harfi orqa qator [a] ni, <a-> esa old qator [ä (~e)] unlisini ifodalagan. Keyinchalik orqa qator [a] tovushi uchun ham oddiy <a-> harfidan foydalanilgan. So'z boshi va birinchi bo'g'inda old qator yumshoq [o]-[a] unililarini ifodalash uchun ham qo'shaloq belgidan foydalanilgan: «va» harfidan so'ng «ya» ulangan. Old qator lablangan unililar yozuvda ayni usul bilan orqa qator [o]-[u] unililaridan farq qiladi.

Matnlarda cho'ziqlikni ifodalash uchun ba'zan harflarni qo'shaloq yozish holati kuzatiladi. Masalan: *oot* - o't, *olov*, *ööč* - o'ch, *qasos*, *uul* - asos, *yool* - yo'l, *tüüš* - tush. Muhim xususiyatlardan yana biri, uyg'ur xatida unililar muntazam yoziladi. Mahmud Koshg'ariy yozuvning bu xususiyatiga to'xtalib, talaffuzda o'rni yo'qligiga qaramay (bunda qisqa unililar nazarda tutilmoqda fatxa o'rnida ʼ «alif», zamma urnida ۋ «vav», kasra urnida ۋ «ya» yozish qoida ekanligini ta'kidlagan (DLT,1,49). U misol tariqasida ayrim so'zlarning uyg'ur va arab yozuvlarida yozilish tartibini bergan. Arab xatida - KeLiN, uygur xatida - KELiN; arab xatida - TaPaN, uyg'ur xatida - TAPAN (tuya tovoni) (DLT,1,384).

Uygʻur xatining yana bir afzalligi - matn talaffuzga moslab yozilgan. Masalan: Mahmud Koshgʻariy «Devonu lugʻatit turk»da keltirgan xaritasida **Xorazm** nomini **Xvārazm** deb beradi. Arab yozuvli boshqa yodgorliklarda ham ushbu toponim ana shunday yozilgan. Shu oʻrinda muhim bir faktga eʻtibor qaratilgan. Xorazmiy qalamiga mansub «Muhabbatnoma» asarining ikki - arab va uygʻur yozuvlaridagi qoʻlyozma nusxalari maʼlum. Arab yozuvli nusxalarda muallifning sharifi **Xvārazmi** tarzida yozilgan. Asarning uygʻur yozuvli qoʻlyozmasida esa u **Xārazmi** shaklidir. Boshqari, uygʻur xati talaffuz shaklini aniq ifoda etganligini nazarda tutsak, shoirning oti hozirgi oʻzbekchadagidek **Xārazmiy** (adabiy orfografik: Xorazmiy) emas, balki **Xārazmi**: shaklida talaffuz etilgani ayon boʻladi. Anglashiladiki, arab yozuvli matnlarda yozuv prinsipi saqlangan. Uygʻur xatida esa uning talaffuz shakli aks etgan. Shularga tayanib, joy oti Xorazm shaklida talaffuz etilgan deyish mumkin. Yoki arabiy izofa arab xatidagi manbalarda **al-** artikli bilan yozilsa, uygʻur yozuvli matnlarda talaffuzga mos holda berilgan. Masalan: «Hibatul-haqoyiq» asarining nomi arab yozuvli matnida Hibat-al-haqoyiq, ostida esa uygʻur harflari bilan Hibat-ul-haqoyiq deb izohlab qoʻyilgan.

Moniy yozuvi

Ushbu alifbo moniychi turklar orasida amal qilgan. Milodiy 247-yili Eronda Moniy boshchiligida yangi diniy oqimga asos solindi va oʻsha kezlardan boshlab Shom (Suriya)ning Palmira shahrida qoʻllanilgan yozuv shakli asosida tuzilgan moniy yozuvi ham amal qila boshladi. Keyinchalik ushbu yozuv moniy dini bilan birga Oʻrta va Markaziy Osiyoga ham kirib keldi. Eramizning VIII asrida moniylik uygʻur xoqonligining davlat dini sifatida amal qilgan chogʻlarda bu yozuv ham turklar orasida keng yoyildi. Moniy mazmunli turkiy yodgorliklar bizgacha ikki - moniy va uygʻur yozuvlarida yetib kelgan.

Sugʻd yozuvi

U miloddan avvalgi III asrlarda oromiy xati negizida shakllangan boʻlib, milodning XI asriga qadar sugʻdlarning milliy yozuvi sifatida amal qilgan. Uzoq tarixiy birodarlik, qoʻshnichilik va birga yashash taʼsirida ushbu yozuv turkiy xalqlar uchun ham xizmat qila boshlagan. Turkiy xalqlar orasida keng qoʻllangan uygʻur yozuvi ham ana shu xat negizida shakllandi.

Braxma yozuvi

U boʻgʻin yozuvi boʻlib, qadimgi sanskritcha alifbo negizida shakllangan. Turon zaminiga buddizm taʼsirida kirib kelgan.

Suryoniy yozuvi

Milodning boshlarida Mesopotamiyaning garbi-shimolida xristianlik gurkiragan edi. Bu oʻlkada oromiy alifbosi asosida shakllangan suryoniy xati amal qilgan. V yuzyillikning oʻrtalarida Suriya dindorlari ikki mazhabga boʻlinib ketgan. Ularning nasturiy mazhabdagilari oʻz yurtida taʼqib ostida qolgach, Erondan panoh topdilar. Nasroniylar bu yerda oʻzlarining taʼlimot maktablarini ochishgan. Mana shu maktab namoyandalari taʼlimotlarini mahalliy xalq orasiga ham yoydilar. Ularning missionerlik ishlari oqibatida nasroniylik VII-VIII asrlarda Xirot,

Samarqand, Qoshg‘ar, hatto Hindiston va G‘arbiy Xitoygacha yetib bordi. Bu o‘lkalarda nasroniylik bilan bir paytda suryoniy alifbosi ham tarqalgan. Suryoniy xati turk nasroniylar orasida ham qo‘llanilgan. Bizgacha yetib kelgan nasroniy mazmunli turkiy yodgorliklar ikki - uyg‘ur va suryoniy yozuvlaridadir¹³.

Savol va topshiriqlar

1. Yozuvning dastlabki bosqichi sifatida qaysi yozuv e‘tirof etiladi?
2. Qadimgi turkiy yozuvlar xususiyatlari yoritilgan adabiyotlarni o‘rganing.
3. Qadimgi turkiy til davrida qaysi yozuvlar qo‘llanilgan?
4. Turk runiy bitiglarida necha alifbo amal qilgan?
5. Uyg‘ur yozuvi qaysi alifbo asosida shakllangan?

Test sinovi

1. Ko‘k turk yozuvining ildizi qaysi davrlarga tutashadi?

- A) miloddan oldingi I ming yillik S) miloddan burungi II ming yillik
B) oltinchi yuz yilliklar D) uchinchi yuz yilliklar

2. Sug‘d yozuvi qaysi alifbo asosida shakllangan?

- A) yunon S) oromiy
B) finikiy D) moniy

3. Ko‘k turk yozuvi nechanchi asrgacha qo‘llangan?

- A) VIII asr S) X asr
B) IX asr D) XI asr

4. Uyg‘ur yozuvi nechanchi asrgacha qo‘llangan?

- A) XI asr S) XIV asr
B) XII asr D) XVI asr

5. “Turkcha yozuv” tushunchasini kim qo‘llagan?

- A) Alisher Navoiy S) Yusuf Xos Hojib
B) Ahmad Yugnakiy D) Mahmud Koshg‘ariy

6. Moniy yozuvi nechanchi asrda tirkiylar orasida keng yoyilgan?

- A) VI asr B) VIII asr
S) VII asr D) XI asr

7. Brahma yozuvi qaysi alifbo asosida shakllangan?

- A) yunon B) oromiy
B) sanskrit D) finikiy

8. Ko‘k turk matnlaridagi harflar soni nechta?

- A) 22 ta B) 38 ta
B) 23 ta D) 38-40 ta atrofida

¹³ Содиқов Қ. Туркий ёзма ёдгорликлар тили: адабий тилнинг юзага келиши ва тикланиши. -Тошкент, 2006. – Б.110-114.

ADABIYOTLAR

1. Абдурахмонов Ф., Рустамов А. Қадимги туркий тил. –Т.: Ўқитувчи, 1982.
2. Abdurahmonov G., Shukurov Sh., Mahmudov Q. O‘zbek tilining tarixiy grammatikasi. – Т.: O‘zbekiston faylasuflar milliy jamiyati, 2008.
3. Исҳоқов М., Содиков Қ., Омонов Қ. Мангу битиглар. – Т.: Тошкент давлат шарқшунослик институти, 2009.
4. Малов С. Памятники древнетюркской письменности. Тексты и исследования. -М.-Л., 1951.
5. Rahmonov N., Sodiqov Q. O‘zbek tili tarixi. - Т.: O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati, 2009.
6. Рустамов А. Ибн Арабшоҳ туркий ёзувлар ҳақида // Адабий мерос. -Тошкент, 1976.
7. Sanaqulov U. O‘zbek yozma adabiy tili fonetik, morfologik me‘yorlarning ilk shakllanishi va taraqqiyoti bosqichlari. – Т.: Navro‘z, 2015.
8. Содиков Қ. Туркий ёзма ёдгорликлар тили: адабий тилнинг юзага келиши ва тикланиши. -Тошкент, 2006.
9. Содиков Қ. Қадимги туркий ёзувлар. -Тошкент, 1995.
10. Умаров Э. Урхун ёзуви. -Тошкент, 2013.

3-§ QADIMGI TURKIY TIL FONETIKASI

Asosiy tushunchalar: *fonema, tovush o‘zgarishlari, unlilar, undoshlar, singarmonizm, jarangli undoshlar, jarangsiz undoshlar, sonorlar, tanglay uyg‘unligi, lab uygunligi, yonma-yon keladigan undoshlar, fonetik hodisalar.*

Ма’лумки, фонетика ма’лум бир тил unli va undosh tovushlarining turli davrlardagi taraqqiyoti, har bir taraqqiyot davri uchun xos bo‘lgan fonetik sistema, ayrim unli va undosh tovushlarning shakllanishi va tarixiy taraqqiyoti, asosiy fonetik qonuniyatlar kabi masalalarni o‘rganadi.

Qadimgi turkiy til fonetikasi, undagi unli va undosh tovushlar haqida aniq va qat’iy bir fikr aytish mushkul, chunki ularning bevosita talaffuz me‘yorlarini kuzatishdan, tadqiq qilishdan mahrummiz. Bu haqda yodnomalar tilini o‘rganish orqali xulosalar chiqarish mumkin. Ko‘k turk bitiglaridagi harflar soni 38-40 ta atrofida. Ayrim matnlarda ularning soni bundan ham ko‘proq.

UNLILAR

Qadimgi turkiy tilda sakkizta unli fonema bo‘lib, ular bir-biridan qatori, tor-kengligi, lablanish-lablanmasligiga ko‘ra farq qiladi. Bulardan - *a, i, o, u* orqa qator, *ä, i, ö, ü* old qator unlilaridir. Keng unlilar - *a, ä, o, ö*; tor unlilar - *i, i, u, ü*. Lablanmagan unlilar – *a, ä, i, i*; lablangan unlilar – *o, ö, u, ü*.

Demak, *a* - lablanmagan, keng va orqa qator; *ä* - lablanmagan, keng lekin old qator unlidir. Bu unlining talaffuzi qozoq, qirg‘iz hamda ko‘pgina qardosh turkiy

tillarda, shuningdek, o‘zbek tilining singarmonizmli lahja va shevalarida saqlangan. Tatar va boshqirt tillarida bu unli yanada orqaga siljishi va kengayishi natijasida *o* (hozirgi o‘zbek tilidagi til orqa, lablangan *o* unlisi)ga aylangan. Hozirgi o‘zbek adabiy tilida ba’zi o‘rinlarda oldingi tomon *o* ga yaqinlashgan, ayrim hollarda orqaga tomon kengayib *ä* ga aylangan. Qadimgi turkiy tillardagi *ä* unlisi esa hozir torayib, ko‘pgina turkiy tillar, jumladan, o‘zbek tilida birinchi bo‘g‘inda *e* ga aylangan. A.Amanjolov o‘rxun bitiglaridagi *i* yoki yozuvda har doim ifodalanmaydigan *ä* harfi o‘rni bilan *e* tovushini ham anglatganini ta’kidlaydi. Uning xulosasiga ko‘ra *e* tovushi o‘rxun bitiglarida tilida *ä* ga variant sifatida (*ä-e*) qo‘llangan¹⁴. Misollar:

<i>at (ot)</i>	<i>ät (et, go ‘sht)</i>	<i>adağ(oyoq)</i>
<i>ab (ov)</i>	<i>äb (uy)</i>	<i>qağan (xoqon)</i>
<i>ar-(alda-)</i>	<i>är (er)</i>	<i>anda (unda)</i>
<i>aš-(osh-)</i>	<i>äš(esh)</i>	<i>apa (opa)</i>
<i>san (son)</i>	<i>sän (sen)</i>	<i>qara (qora)</i>

İ unlisi lablanmagan, tor va orqa qator; **i** ham lablanmagan, tor, old qator. Bu ikki unli fonema hozirgi o‘zbek adabiy tili - singarmonizmsiz lahja va shevalarda *i* ning oldinga siljishi natijasida konvergensiya uchragan, ya’ni bir fonema (*i*)ga aylangan. Ammo o‘zbek tilining singarmonizmli lahja va shevalari hamda boshqa turkiy tillarda o‘z holicha saqlangan. Masalan, qozoq, qirg‘iz va tatar tillari hamda o‘zbek tilining qipchoq shevalarida **siz**-(chiz-) fe’li bilan **siz** olmoshi bir-biridan *i* va *i* fonemalari tufayli farqlanadi. Qadimgi turkiy tilda ham orqa qator *i* bilan old qator *i* ikki mustaqil fonemadir¹⁵:

<i>yig (yaxshi)</i>	<i>yığ- (yig ‘moq)</i>
<i>tik- (tikmoq)</i>	<i>tığ- (tiqmoq)</i>
<i>yal (yol)</i>	<i>yil (yil)</i>

O unlisi lablangan, keng va orqa qator; **ö** ham lablangan, keng, lekin old qator. Bu ikki fonema ham hozirgi o‘zbek adabiy tili hamda singarmonizmsiz lahja va shevalarda *o* ning oldinga siljishi natijasida konvergensiya uchragan, ya’ni bir fonema (*o*)ga aylangan. Ammo boshqa turkiy tillar, o‘zbek tilining singarmonizmli lahja va shevalarida *o* bilan *ö* ikki mustaqil fonemadir. Masalan, mazkur til hamda lahjalarda *ot* (olov yoki o‘simlik)dan *öt* (tana a’zosi yoki o‘tmak fe’li) *o*, *ö* unli lari yordamida farq qiladi. Qadimgi turkiy tilda orqa qator *o* bilan old qator *ö* lohida fonema sanaladi:

<i>ol (u)</i>	<i>öl- (o ‘lmoq)</i>
<i>ot (olov)</i>	<i>öt- (o ‘tmoq)</i>
<i>oz- (o ‘zmoq)</i>	<i>öz (o ‘z, jon)</i>

U unlisi lablangan, tor va orqa qator; **ü** ham lablangan, tor, lekin old qator. Bu unli larning ham hozirgi holati *ö* va *o* unli lariniki singaridir. Qadimgi turkiy tilda ham *u* va *ü* alohida fonema hisoblanadi:

<i>tu- (to ‘smoq)</i>	<i>tü (tuk)</i>
-----------------------	-----------------

¹⁴ Содиқов Қ, Туркий ёзма ёдгорликлар тили: адабий тилининг юзага келиши ва тикланиши. -Тошкент, 2006. – Б.118.

¹⁵ Абдурахмонов Ф., Рустамов А. Қадимги туркий тил. –Т.: Ўқитувчи, 1982. –Б.7-8.

ur- (*urmoq*) *ür-* (*puflamoq*)
uč (*uch*) *ü č* (3)

Hozirgi *o* unlisini qadimgi turkiy tilda *a* unlisi ifodalagan. Masalan, hozirgi *bosh*, so‘zi *bash*, *qor* so‘zi *qar* tarzida talaffuz etilgan. *E* unlisi hozirgidek mustaqil fonema bo‘lmasdan *ä* ning varianti sifatida talaffuz qilingan: *äl* – *el*.

UNDOSHLAR

Qadimgi turkiy tilda quyidagi undoshlar amalda bo‘lgan: *l, m, n, η, r, b, g, d, z, ğ, y, p, t, s, š, k, q, č*

1. Jarangli: *b, g, d, z, ğ*
2. Jarangsizlar: *p, t, s, š, k, q, č*
3. Sonorlar: *l, m, n, η, r, y*

O‘rxun alifbosidagi ayrim harflar tovushlar birikmasini ifodalaydi: *nt, nč, lt, mt*. Bu birikmalar jarangli va jarangsiz tovushlar birikmasidan iborat: bunday xususiyat uyg‘ur va arab alifbosida uchramaydi. Qadimgi turkiy tilda *b, m, p* lab undoshlari mavjud. Sirg‘aluvchi lab undoshi *f* yo‘q. O‘rxun yozuvida *v* uchun maxsus harf kuzatilmaydi. Uning o‘rnida *b* ni bildiruvchi harf ishlatiladi. Uyg‘ur yozuvida esa *v* uchun maxsus harf bor. Qadimgi turkiy tilda bo‘g‘iz undoshi *h* va til orqa *x*, sirg‘aluvchi *j* undoshi mavjud bo‘lmagan.

Jarangli undoshlar

B undoshi lab-lab, portlovchi, jarangli, shovqinli undosh bo‘lib, so‘z boshi, o‘rtasi, oxirida uchraydi: *bu, yabġu* (*amir*), *sab* (so‘z). O‘rxun-enisey manbalarida tanglay uyg‘unligiga asosan qattiq va yumshoq aytiluvchi so‘zlarda alohida-alohida belgilar bilan berilgan. Uyg‘ur yozuvida maxsus harf, arab yozuvidagi manbalarda **be** ب orqali ifodalangan. Qadimgi **b** hozirda ba‘zi so‘zlarning boshida **m** ga aylangan: *bun* – *mun* (qayg‘u). Bu jarayon qadimgi turkiy til davridan ilgariroq boshlangan, chunki qadimgi yodnomalarda ikki fonema paralel ishlatiladi: *bän* – *män* (*men*). Qadimgi **b** bugungi kunda ko‘p so‘lar o‘rtasi va oxirida *v* ga aylangan: *sub* – *suv*, *ab* – *ov*, *qaba* – *qama*.

V undoshi faqat X asrga oid uyg‘ur yodnomalarida bor. Mazkur jarangli tovush so‘z o‘rtasi va oxirida o‘rxun yodnomalaridagi *b* o‘rnida uchraydi: *sav* “so‘z” (Oltun yorug‘) – *äv* “uy” (Turfon matnlari). Uyg‘ur yozuvida maxsus belgi bilan, arab yozuvida **vov** و orqali beriladi. Mahmud Koshg‘ariyning yozishicha, turkiy xalqlarda **v** undoshining talaffuzi ikki xil bo‘lgan. O‘g‘uzlar uni lab-lab, boshqa turk qabilalari lab-tish tarzida talaffuz qilishgan¹⁶.

Ğ undoshi undoshi o‘rxun-yenisey hamda uyg‘ur yozuvlarida maxsus harflar, arab yozuvidagi manbalarda **g‘ayn** غ bilan berilgan. Bu jarangli, chuqur til orqa, sirg‘aluvchi tovush sonor, jarangli, jarangsiz undoshlar hamda orqa qator unlilar bilan yonma-yon keladi: *qaġan* “xoqon” (KT), *yadaġ* “yayov” (To‘n), *siġta* “yig‘la” (Oltun yorug‘), *oġuz bodun* “o‘g‘uz xalqi” (To‘n).

G o‘rxun-yenisey hamda uyg‘ur yozuvlarida maxsus harflar, arab yozuvidagi manbalarda **gof** گ orqali berilgan. Bu jarangli, sayoz til orqa, sirg‘aluvchi tovush

¹⁶ Махмудов Қ. Ўзбек тилининг тарихий фонетикаси. –Т.: Ижод, 2006. –Б.61.

sonor, jarangli, jarangsiz undoshlar hamda orqa qator unlilar bilan birga keladi. Qadimgi turkiy tilda yumshoq talaffuz qilinuvchi soʻzlarning oʻrtasi va oxirida ifodalanadi: *ögüz* “dayo” (Toʻn), *körüg* “kuzatuvchi” (Toʻn), *ülüg* “hissa, qism” (Toʻn), *bögü* “dono, oqil” (KT).

D undoshi oʻrxun-yenisey yozuvida yumshoq va qattiq talaffuzli soʻzlarda maxsus harflar, arab yozuvidagi manbalarda **dol** ﺩ yordamida berilgan. Bu jarangli, portlovchi tovush soʻz oʻrtasi va oxirida uchraydi: *bodun* “xalq” (Toʻn), *öd* “vaqt, zamon” (KT).

Z undoshi oʻrxun-yenisey yozuvida maxsus belgi orqali ifodalangan. Jarangli, sirgʻaluvchi tovush turkiy soʻzlarning oʻrtasi va oxirida mavjud: *üzä* “yuqorida” (KT), *qiz oğlum* “qiz bolam” (E), *yazi* “dasht, tekislik” (Toʻn), *qaz* “gʻoz” (Oltun yorugʻ).

Jarangsiz undoshlar

P undoshi oʻrxun hamda uygʻur yozuvlarida maxsus harflar, arab yozuvidagi manbalarda **pe** پ harfi orqali ifodalangan. Bu jarangsiz, portlovchi lab-lab tovush hamma holatlarda uchraydi: *apa* “opa” (Ungin), *alp* “alp, pahlavon” (Toʻn), *push-* “achchiqlan” (Oltun yorugʻ).

S undoshi til oldi-tish, sirgʻaluvchi, jarangsiz undosh fonema boʻlib, oʻrxun-yenisey manbalarida qalin (velyar) va ingichka (palatal), uygʻur yozuvida maxsus harflar orqali ifodalangan, arab yozuvidagi asarlarda esa **sin** س harfi yordamida yozilgan: *asra* “pastda, quyida” (KT), *tabisgan* “tovushqon, quyon” (Toʻn), *sü* “qoʻshin” (KT), *säkiz* “sakkiz” (E).

T undoshi oʻrxun-yenisey manbalarida qattiq va yumshoq aytiluvchi soʻzlarda alohida-alohida belgilar bilan berilgan, uygʻur yozuvida maxsus harf, arab yozuvidagi asarlarda esa **te** ت, ayrim hollarda **itqi** ط orqali ifodalangan. Ushbu jarangsiz portlovchi tovush soʻz boshi, oʻrtasi, oxirida uchraydi, jarangli tovushlar hamda sonorlar bilan yondosh kelishi xarakterlidir: *lt*, *nt*, *rt*, *mt*, *td*, *tl*, *tm* kabi. *Tört* “toʻrt” (KT), *kün toğsuq* “Sharq” (Oʻngin), *kün batsiq* “Gʻarb” (Oʻngin), *türk* “turk, etnos oti” (KT).

Č undoshi oʻrxun hamda uygʻur yozuvlarida maxsus harflar, arab yozuvidagi manbalarda **chim** چ harfi bilan yozilgan, afrikat, jarangsiz, qorishiq tovush barcha unli va undoshlar bilan yondosh keladi: *čigan* “kambagʻal” (KT), *yärçi* “yoʻl koʻrsatuvchi” (Ton), *Tabğaç* “Xitoy” (Toʻn).

Š undoshi oʻrxun hamda uygʻur yozuvlarida maxsus harflar, arab xatidagi manbalarda **shin** ش harfi bilan yozilgan, jarangsiz, sirgʻaluvchi tovush barcha unli va undoshlar bilan yondosh keladi: *šad* “shad, unvon nomi” (KT), *ašsüz* “yeguliksiz” (KT), *yaš* “yosh” (E), *örtänmiş* “oʻrtangan” (Irq).

K undoshi urxun hamda uygʻur yozuvlarida maxsus harflar, arab xatidagi manbalarda **kof** ك harfi bilan ifodalangan. Bu jarangsiz, portlovchi tovush jarangli va jarangsiz tovushlar hamda sonorlar bilan yondosh keladi: *küç* “kuch, quvvat” (KT), *ičkü* “ichimlik” (Oltun yorugʻ), *kölkä* “kolga” (Irq).

Q tovushi oʻrxun hamda uygʻur yozuvlarida maxsus harflar, arab xatidagi manbalarda **qof** ق harfi bilan ifodalangan, jarangsiz, portlovchi, chuqur til orqa tovush turkiy soʻzlarning barcha holatida qoʻllanadi: *qağan* “xoqon” (KT), *yablaq*

“juda” (Oltun yorug‘), *Qaraqum* “joy nomi” (To‘n).

SONORLAR

M undoshi o‘rxun-yenisey hamda uyg‘ur yozuvlarida maxsus harflar, arab yozuvidagi manbalarda **mim** ڤ harfi orqali ifodalangan. Sonor **b** dan talaffuzida burun bo‘shlig‘ining ishtiroki borligi va shovqinsizligi bilan farqlanadi. Demak, **m** lab-lab, nazal, sirg‘aluvchi burun tovushi: *män* “men” (KT), *kümüš* “kumush” (To‘n), *qañum* “otam” (Irq).

Y sonori urxun-enisey xatida yumshoq va qattiq talaffuzli so‘zlarda maxsus belgi, uyg‘ur yozuvida maxsus harf, arab xatidagi manbalarda **yo** ڭ bilan berilgan, jarangli, sirg‘aluvchi fonemadir. Barcha unli va undoshlar bilan yondosh keladi: *yämä* “yana” (KT), *ayğuči* “masllahatchi” (To‘n), *käyik* “yovoyi hayvon” (To‘n).

L undoshi o‘rxun-yenisey yodgorliklarida yumshoq va qattiq talaffuzli so‘zlarda alohida-alohida harflar, uyg‘ur yozuvida maxsus harf, arab yozuvidagi manbalarda **lom** ڭ harfi orqali ifodalangan. Sonor turkiy tillarning xususiyatidan kelib chiqib, so‘z boshida uchramaydi, so‘z o‘rtasi va oxirida mavjud: *altı otuz* “yigirma olti” (BX), *Eltäriş qağan* “Eltarish xoqon” (To‘n), *yığılmış* “yig‘ilgan”(Oltun yorug‘).

R sonori o‘rxun-yenisey xatida yumshoq va qattiq talaffuzli so‘zlarda alohida-alohida harflar hamda qadimgi uyg‘ur yozuvida maxsus harf, arab yozuvidagi manbalarda **re** ڭ harfi yordamida qayd etilgan. Sirg‘aluvchi, til oldi vibrant tovush, turkiy so‘zlarning boshida kelmaydi. Qaltiroq yoki vibrant undosh deb til uchining titrashi natijasida vujudga kelgan tovushga aytiladi: *arqış* “karvon” (BX), *quriğaru* “g‘arbg‘a” (KT), *yağiz yer* “qo‘ng‘ir yer” (KT).

N undoshi o‘rxun-yenisey xatida yumshoq va qattiq talaffuzli so‘zlarda alohida-alohida harflar, qadimgi uyg‘ur yozuvida maxsus harf, arab yozuvidagi manbalarda **nun** ڭ harfi orqali ifodalangan. Bu tovush til oldi, portlovchi, sonor, nazal bo‘lib, so‘z boshida kamroq, boshqa o‘rinlarda ko‘proq uchraydi: *nän* “narsa” (KT), *ana* “ona” (To‘n), *tümän* “o‘n ming” (BX).

Ŋ sonori o‘rxun-yenisey xatida maxsus harf, uyg‘ur va arab yozuvlarida **nun** ڭ va **kof** ڭ harflari orqali ifodalangan. Sirg‘aluvchi, burun tovushi, so‘z o‘rtasi va oxirida qo‘llanadi¹⁷: *könül* “ko‘ngil” (Ton), *kün bolti* “joriya bo‘ldi” (KT), *biñ* “ming” (To‘n).

Yonma-yon kelgan undoshlarni ifodalovchi harflar

LT: *qul bolti* “qul bo‘ldi” (KT), *baltu* “bolta” (Oltun yorug‘), *yoltuz* “yulduz” (KT).

NT: *yont* “ot” (MCh), *käntü* “o‘z” (KT), *küntüz* “kunduz” (To‘n).

NČ: *qunčuy* “malika” (E), *sančdi* “sanchdi” (KT), *unč* “mumkin” (To‘n), *bišinč* “beshinchi” (MCh).

RT: *art* “ort, tepalik” (To‘n), *tart-* “tortmoq” (Oltun yorug‘), *tort* “to‘rt”

¹⁷ Abdurahmonov G., Shukurov Sh., Mahmudov Q. O‘zbek tilining tarixiy grammatikasi. – T.: O‘zbekiston faylasuflar milliy jamiyati, 2008. - B. 61.

(Oltun yorug‘).

Singarmonizm

Qadimgi turkiy tilda singlarmonizm qonuni amaldagi qonuniyat bo‘lgan. Bu davrda birinchi bo‘g‘inning qattiq va yumshoqligiga ko‘ra so‘z yoki butun bir jumla qattiq yoxud yumshoq talaffuz qilingan.

Singarmonizm deb so‘zdagi tovushlarning bir-biriga hamda o‘zakka qo‘shimchalarning talaffuz jihatdan uyg‘unlashishiga aytiladi. Masalan: *körüür közüüm körmäztäg, bilir biligim bilmäztäg bolti*. Qadimgi turkiy tilda singlarmonizmning ikki qonuni mavjud bo‘lgan:

- 1) tanglay uyg‘unligi yoki palatal attraksiya;
- 2) lab uyg‘unligi yoki labial attraksiya.

Tanglay uyg‘unligi so‘zdagi tovushlarning bir-biriga va qo‘shimchalarning o‘zakka qator va qalin-ingichkalikda moslashuvidir:

<i>alqinti</i> (tugadi)	<i>älig</i> (elni, davlatni)
<i>oğuzğaru</i> (o‘g‘uzga)	<i>ilgäriü</i> (oldinga)
<i>bariğ</i> (borish)	<i>bilig</i> (bilim)

Lab uyg‘unligi birinchi bo‘g‘indagi unliga keyingi bo‘g‘indagi unlining yoki o‘zakdagi unliga qo‘shimchadagi unlining lablanish jihatdan moslashuvidir.

<i>atim</i> (otim)	<i>küçüg</i> (kuchni)
<i>bodun</i> (xalq)	<i>közüüm</i> (ko‘zim)
<i>älimiz</i> (davlatimiz)	<i>sümüüz</i>

(lashkarimiz)

Demak, singlarmonizm qonunida so‘zning birinchi bo‘g‘inidagi unli fonema qanday bo‘lsa, qolgan bo‘g‘inida ham shu unli fonemaga moslashadi, ya’ni so‘zning birinchi bo‘g‘inida til orqa unlisi bo‘lsa, uning hamma bo‘g‘inlarida ham til orqa unlisi bo‘ladi. So‘zning birinchi bo‘g‘inida til oldi unlisi bo‘lsa, qolganlarida ham til oldi unlisi bo‘ladi.

Qadimgi turkiy tilda singlarmonizm qonuniyatining ba’zan tanglay yoki lab garmoniyasi buzilganligi ham kuzatiladi, biroq uning qattiq-yumshoqligi har doim saqlanib qoladi. Yopiq bo‘g‘inli so‘zlarda lablangan unli larning ishlatilishi doimiy hodisa sifatida saqlanib qoldi. Lab garmoniyasi ko‘proq fe‘lning shaxs-son shakllarida uchraydi. Shuningdek, ushbu jihat egalik, so‘roq yuklamasi, ravishdosh, sifatdosh, fe‘l zamonlari qo‘shimchalarida ham ko‘rinadi: *özüm, özüñ, içikdim, olur* va h.

Mahmud Qoshg‘ariy lablangan va lablanmagan unli larning o‘rni haqida fikr yuritib, bunga o‘tgan zamon fe‘lining birinchi shaxs birligini misol qilib ko‘rsatadi. Uning ma’lumotiga ko‘ra fe‘lning bu shakli turklarda *bardim*, o‘g‘uzlarda esa *bardum* tarzida bo‘lgan. Bundan ko‘rinadiki, o‘sha davridayoq dialektlarda singlarmonizm qonunining buzilishi boshlangan.

Singarmonizm hodisasi hozirgi bir guruh turkiy tillarda to‘la aks etgan bo‘lsa-da, boshqa bir guruh turkiy tillarda kuchsizroq xususiyatga ega. Turkiy tillarda singlarmonizm qonuni mavjudligini birinchi bo‘lib Qoshg‘ariy tasdiqlagan. U turkiy so‘zlarning o‘zak xarakteriga qarab qattiq o‘zakli so‘zlarga qattiq affikslar, yumshoq

o‘zakli so‘zlarga yumshoq affikslar qo‘shilishini aytib o‘tgan.

FONETIK HODISALAR

Qadimgi turkiy tilda quyidagi tovush o‘zgarishlari yuz bergan:

b>m: *bän* (Ton) – *män* (E) “men”, *bänkü* (Ton) – *mänkü* (E) “mangu”.

n>b: *ana* (KT) – *aba* (Oltun yorug‘) “ona”.

s>z: *bolsun* (KT) – *bolzun* (Oltun yorug‘) “bo‘lsin”.

s>š: *Santun* (Ton)- *Šantun* (KT) “joy nomi”.

k>g: *kikür* (KT) – *kigür* (Oltun yorug‘) “kirit”.

n>y: *anıg* (KT) – *ayıg* (Oltun yorug‘) “buzilish”, *qon* (KT) – *qoy* (Oltun yorug‘) “qo‘y”.

Savol va topshiriqlar

1. Qadimgi turkiy tildagi unlilar tizimi haqida ma‘lumot bering.
2. Qadimgi turkiy tilning undoshlar tizimidagi asosiy xususiyatlarni ajrating.
3. Qadimgi turkiy tilda singlarmonizm hodisasi va uning mohiyatini yoriting.
4. Undoshlar geminatsiyasi haqida fikr bildiring.
5. Qadimgi turkiy til va o‘zbek adabiy tili unli va undoshlar tizimini qiyosan tahlil eting.

Test sinovi

1. Qadimgi turkiy tilda nechta unli tovush bo‘lgan?

- A) 4 ta unli S) 6 ta unli
B) 8 ta unli D) 10 ta unli

2. Qadimgi turkiy tilda mavjud bo‘lmagan undosh tovushlar?

- A) j, v, x S) x, d, y
B) g, h, j D) v, x, n

3. *a, ä, o, ö* qanday unlilar?

- A) old qator unlilar S) orqa qator unlilar
B) keng unlilar D) tor unlilar

4. *p, t, s, š, k, q, č* qanday undoshlar?

- A) burun tovushlari S) sonorlar
B) jarangli undoshlar D) jarangsiz undoshlar

5. *l, m, n, ŋ, r, y* qanday undoshlar?

- A) burun tovushlari S) sonorlar
B) jarangli undoshlar D) jarangsiz undoshlar

6. *o‘guzgaru, ilgärü* zo‘zlari singlarmonizmning qaysi turiga xos?

- A) labial S) lab uyg‘unligi
B) palatal D) singlarmonizm kuzatilmaydi

7. Turkiy tillarda singlarmonizmning mavjudligini birinchi bo‘lib kim aytgan?

- A) Alisher Navoiy S) Polivanov

ADABIYOTLAR

1. Абдурахмонов Ғ., Рустамов А. Қадимги туркий тил. –Т.: Ўқитувчи, 1982.
2. Abdurahmonov G., Shukurov Sh., Mahmudov Q. O‘zbek tilining tarixiy grammatikasi. – Т.: O‘zbekiston faylasuflar milliy jamiyati, 2008.
3. Исҳоқов М., Содиқов Қ., Омонов Қ. Мангу битиглар. – Т.: Тошкент давлат шарқшунослик институти, 2009.
4. Малов С. Памятники древнетюркской письменности. Тексты и исследования. -М.-Л., 1951. -452 с.
5. Маҳмудов Қ. Ўзбек тилининг тарихий фонетикаси. –Т.: Ижод, 2006.
6. Rahmonov N., Sodiqov Q. O‘zbek tili tarixi. - Т.: O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati, 2009.
7. Sanaqulov U. O‘zbek yozma adabiy tili fonetik, morfologik me‘yorlarning ilk shakllanishi va taraqqiyoti bosqichlari. – Т.: Navro‘z, 2015.
8. Содиқов Қ. Туркий ёзма ёдгорликлар тили: адабий тилнинг юзага келиши ва тикланиши. -Тошкент, 2006.

4-§ QADIMGI TURKIY TIL LEKSIKASI

Asosiy tushunchalar: *leksika, leksema, toponimlar, etnonim, onamastika, zoonim, harbiy terminlar, o‘z qatlam, o‘zlashgan qatlam, turkiy so‘zlar, sankritcha so‘zlar, xitoycha so‘zlar, sug‘dcha so‘zlar.*

Leksikologiyada tilda mavjud bo‘lgan barcha so‘zlar, ya’ni o‘sha tilning lug‘at boyligi haqida so‘z yuritiladi. Til lug‘at tarkibini tarixiy-etimologik jihat, ya’ni so‘zlarni genetik manbalariga ko‘ra tadqiq etish o‘zbek tilining qardosh va qardosh bo‘lmagan tillar bilan aloqasini, mazkur tilda qaysi tillarning ta’siri mavjudligini aniqlashga ko‘maklashadi. Pirovard - natijada, bunday izlanishlar o‘zbek tili so‘z boyligi, grammatik qurilishining tarixiy yo‘llarini anglashda nihoyatda muhimdir. Binobarin, tilning leksik tarkibini genealogik manbalariga muvofiq guruhlash, ilmiy jihatdan tahlil qilish katta ahamiyatga ega. Tildagi leksik (o‘z va o‘zlashma) qatlamlarni lingvistik tadqiq etish leksik-semantik taraqqiyot qonuniyatlarini belgilashda o‘ta muhimdir. Zotan, leksika tarix, madaniyat, fan va xalqning ijtimoiy-iqtisodiy rivoji bilan o‘zaro bog‘liq bo‘lib, ilmiy tahlilda ularni hisobga olmasdan turib, so‘z ma’nolarining o‘zgarish manbalari va sabablarini aniqlash mushkul.

Ko‘hna yodgorliklarda qo‘llanilgan leksik birliklarning ko‘pchiligi monosemantik so‘zlar hisoblanadi: *qan* – xon, *yoğčĭ* – azachi, *söñük* – suyak, *tanuq* – guvoh, *tamğa* – tamğa, *alpağu* – qahramon. Ayni paytda, polisemantik birliklarning ham o‘z o‘rniga ega ekanligini guvohi bo‘ldik

Soʻzning koʻp maʼno anglatishi tilda mustaqil tizim boʻlib, u umumiy tilshunoslikda polisemiya termini bilan nomlanadi. Soʻz dastlab bir maʼnoni ifodalash uchun qoʻllanilib, davrlar oʻtishi, turli lingvistik taʼsirlar vositasida bir necha maʼnoni bildiradi. Polisemiya bir turkum doirasida leksik maʼnolardan tarkib topishi, ularning oʻzaro bogʻliq boʻlishi, maʼnolarning ayni soʻzning oʻziga oidligi bilan boshqa hodisalardan ajralib turadi.

Arigʻ soʻzi qadimgi turkiy tilda, yaʼni “Oltun yorugʻ”, Toʻnyuquq, Turfon matnlarida «toza», «olijanob», «haqiqiy» maʼnolarini ifodalagan: *biz arigʻ dindar biz - biz haqiqiy dindormiz* (TT).

Törü leksemasi Turfon matnlari va «Oltun yoruq»da «urf-odat», “tartib-qoida”, «toʻy bazmi» maʼnolarida kelgan: *Türgäs qağanıñ qızın ärtäñü uluğ törün oğlıma alıp bärtim* – Turgash xoqonning qizini kata toʻy qilib ogʻlima olib berdim (BX).

Bul- leksemasi Turfon matnlari va «Oltun yoruq» yodgorligida “topmoq” “qidirmoq”, “etishmoq, erishmoq” maʼnolarida ishlatilgan: *anı ücün täñri yärin bulğay biz* –shuning uchun tangri yeriga etishgaymiz (ДТС,121).

Qayd etish kerakki, qadimgi turkiy til lugʻat tarkibida mavjud boʻlgan soʻzlarni biror urugʻ yoki qabilaga mansub deb boʻlmaydi. Chunki qadimgi turkiy til leksik qatlamida mavjud soʻzlar oʻsha davrda yashagan urugʻ va qabilalarning barchasiga tegishli boʻlgan deb qarash zarur. Bundan, albatta, qadimgi turkiy til lugʻat tarkibida turkiy boʻlmagan leksemalar yoʻq ekan, degan xulosaga kelmaslik kerak. Ana shu nuqtai nazardan qadimgi turkiy til leksikasini oʻz qatlam va oʻzlashgan qatlam boʻlish lozim.

I. Oʻz qatlam. Qadimgi turkiy tilning asosiy soʻz boyligini, shubhasiz, turkiy tilga xos boʻlgan qatlam tashkil qiladi. Bu qatlam hozirgi turkiy tillarning barchasiga tegishli boʻlgan leksemalardir.

Qadimgi turkiy tilda toponimlar, etnonimlar, zoonimlar, tabiat hodisalari, mansab, qarindoshlikni bildiruvchi leksemalar, harbiy terminlar, astroponimlar, kiyim-kechak nomlari kabi mavzui guruhga oid soʻzlar qoʻllangan. Quyida ularning ayrimlariga toʻxtalamiz.

Toponimlar. V-X asrlardagi obidalarda anchagina joy nomlari uchraydi. Mazkur toponimlar oʻsha davrlarda yashagan turkiy xalqlarning kundalik moddiy, madaniy turmush tarzi, ularning qayerlarda istiqomat qilganliklari, kasb-hunari, etnik sostavi haqida maʼlumot beradi. biriglarda quyidagi toponimlar uchraydi: *Čuğay, Šantuñ, Kögmän, Tämir qapığ, Qitan* (Toʻn.), *Ötükän yış, Tuput, Yär bayırqu, Purum, Tabğaç* (KT) va boshqalar. Bularning leksik-semantik xususiyatlari diqqatga molik:

Baʼzi toponimlar biror narsa - predmetning rang-tusiga qarab qoʻyilgan. Masalan: *Qaraqum* (KT), *Qizilqum* (KT), *Qara köl* (KT), *Yäşil ögüz* (KT).

Etnonimlar, yaʼni urugʻ va qabilalarning nomidan joy nomlari hosil boʻladi: *Türk* (KT), *Qırqız* (KT), *Tabğaç* (Toʻn), *Oğuz* (KT), *Az* (Toʻn) va boshqalar.

Tomonlarni ifodalovchi toponimlar: *Oñ* - oʻng tomon, sharq, *Quri* - gʻarb, *Biri* - janub (Toʻn), *Yira* - soʻl tomon, shimol (Toʻn).

Togʻlik joylarni bildiradigan toponimlar: *Qadirqan yış* – Qadirqan vodiysi, *Ötükän yış* - Ötükän vodiysi (Toʻn).

Gidrotoponimlar. Qadimgi turkiy tilning lug‘at boyligida gidrotoponimlarni bildiradigan leksemalar ham anchagina. Bunday gidrotoponimlarga *Sälänjä* – Selenga daryosi (KT), *Yinčü ögüz* – Sirdaryo (To‘n), *Ärtis ögüz* – Irtish daryosi (To‘n) kabilarni ko‘rsatish mumkin.

VI-X asrlarda daryo nomiga *ögüz* so‘zi qo‘shib ishlatilgan: *Taluy ögüz* – dehgiz, ummon, *Yaşil ögüz* – Xuanxe daryosi (KT), *Käm ögüz* (Mch), *Toğla ögüz* – daryo nomi (To‘n), *Yar ögüz* - daryo nomi (Mch) va boshqalar.

Dengiz, ko‘l nomiga *köl* so‘zini qo‘shib ishlatilgan: *Türgi yarğun köl* – dengiz nomi (KT), *Qara köl* - ko‘l nomi (KT).

Etnonimlar. V-X asrlarda O‘rta Osiyo, Qozog‘iston, Sibir, shuningdek, boshqa hududlarda yashagan turkiy xalqlarning etnik tarkibii juda xilma-xil bo‘lgan. Yozma obidalarning guvohlik berishicha, bu mintaqalarda yashagan urug‘ va qabilalarda madaniy yuksalish eramizdan ancha ilgari boshlangan. Yozma obidalarda *arğu* (KT), *basmil* (KT), *qarluq* (BX), *oğuz* (KT), *tatar* (KT), *töli*, *türk* (To‘n), *çigil* (BX) kabi turkiy urug‘ va qabilalar bilan birga *qitan*, *tabğaç*, *tañut*, *tatabi* (KT) *täzik* (fors, tojik) (KT), *izgil*, *suğd* (KT) kabi turkiy bo‘lmagan qabilalar ham uchraydi.

Shuni alohida qayd qilish kerakki, turkiy va turkiy bo‘lmagan urug‘, qabilalar nomlarini aniqlash, ularni leksik-semantik tomondan tahlil qilish juda qiyin vazifadir. Chunki buning uchun etimologik kuzatishlar olib borish talab qilinadi.

Turkiy va turkiy bo‘lmagan urug‘, qabilalar to‘g‘risida ilk ma‘lumotlar yana Mahmud Qoshg‘ariyning «Devonu lug‘otit turk»da o‘z ifodasini topgan. Uning ta‘kidlashicha, o‘g‘uzlar turklarning bir qabilasi bo‘lib, ular ikki urug‘dir. Har bir urug‘ o‘z mollariga ma‘lum bir tamg‘ani qo‘ygan. Tamg‘alar asosida urug‘ nomlarini ataganlar. Demak, qadimgi davrlarda har bir urug‘ va qabilaning o‘ziga xos tug‘i (bayrog‘i) bo‘lgan, shu bayroqqa qo‘yilgan belgi ham o‘sha urug‘ yoki qabilini nomlab kelgan. Kuli chur bitikida «üç tuğluğ bodun - uch tug‘li turk xalqi» iborasi ham bor. Keyingi yillarda etnonim, mikroetnonim, avtoetnonim, elloetnonim, tipologik etnonimlar sohasida yozilgan maqolalarda ham turkiy urug‘ va qavmlar to‘g‘risida qiziqarli ma‘lumotlar bayon qilingan.

Turkiy urug‘ va qabilalar nomlari leksik-semantik jihatdan quyidagilarga asoslangan bo‘lishi mumkin:

Biror urug‘ va qabilalar boshqa joylarga borib joylashganda, ularni o‘z nomi bilan ataganlar: *näymän* (O‘ng), *qarluq* (O‘ng), *qipčaq* (O‘ng).

Ba‘zi urug‘ va qabilalar o‘zlarini o‘sha yashab turgan joy nomlari bilan yuritganlar. Masalan: *Az*, *Tölis* (To‘n). Har bir urug‘ va qabilalar nomi o‘z bayrog‘idagi tag‘ma nomi bilan atalgan: *Tamğali* (O‘ng), *Qazyaqli* (O‘ng), *Tuyaqli* (O‘ng).

Onomastika. Qadimgi turkiy tilning leksikasiga xos so‘zlardan yana bir guruhi onomastikadir. Onomastika ham tilning lug‘at tarkibini boyitishda muhim rol o‘ynaydi. Onomastika qadimgi turkiylarning dunyoqarashi, e‘tiqodini bilishda ham muhim vositadir. Qadimgi turkiylar quyidagi an‘anaga ko‘ra shaxslarga nom qo‘yganlar: O‘zlari uchun muqaddas hisoblangan hayvonlarga nisbatan nom berish: *Böri*, *Bars* (KT).

Shaxslarning ma'lum bir sifat xususiyatlari ism qo'yishga asos bo'ladi. Bunda nomlarning semantikasi ostida shu belgi yotadi: *Kültegin* (kul-kuchli demakdir), *Tonyuquq* (to'ngich javqar), *Bilgä qağan* (dono xoqon).

Zoonimlar. Qadimgi turkiy til leksik tarkibida zoonimlar ham o'z ifodasini topgan: *adiğ* - ayiq (O'ng), *biçin* - maymun (KT), *at* (KT), *böri* (KT), *buqa* (KT), *tabışqan* - quyon (To'n).

Qavm-qarindoshlik terminlari. Qadimgi turkiy bitiglar tilida uchraydigan yaqinlik yoki qavm-qarindoshlik tushunchasini bildiradigan so'z-terminlar ham ma'lum bir sharoitda paydo bo'lgan. Bular davrlar o'tishi bilan rivojlanadi, o'zgaradi va adabiy shaklga siljiydi. Aniqrog'i, oila, nikohning yangi shakllari paydo bo'lishi bilan qarindoshlik terminlarining doirsi ham o'zgaradi. Natijada faol qollangan leksema turli omillar bois arxaiklashib qolishi, u o'rnini boshqa tillardan o'zlashgan so'zlarga bo'shatib berishi mumkin.

Yozma bitiglar tilida *qan* - ota (KT), *ög* - ona (Kt), *siñil* - singil (Kt), *oğul* - farzand (KT), *ini* - uka (KT), *äkä* - opa (KT), *äçi* - amaki (E) singari qavm-qarindoshlik tushunchasini bildiradigan terminlar uchraydi.

VI-XI asr bitiglarida "ota" ma'nosida *ata*, *qan* kabi terminlar ishlatilgan, XI-XII asrlarda *ata* leksemasi qatori Tibet tilidan o'zlashgan *aba* istilohi ham qo'llanishda bo'lgan. Ushbu so'zni "ajdodlar" ma'nosidagi arabcha *aba* o'zlashmasidan farqlash kerak.

VI-X asrlarda "ona" ma'nosi *ög*, *ana* so'zlari bilan berilgan, X-XIV asrlarda esa *aba*, *apa*, *ana* istilohlari ham ayni ma'noda qo'llangan. *Ana* termini asosan farzandli ayollarga nisbatan qollangan, keyingi davrlarda semantik doirasi kengaygan.

VI-XI asrlarda *äçi/eçi* termini "aka, og'a" ma'nosida ishlatilgan bo'lsa, *äkä/ekä* leksemasi "opa, xolani" ifodalagan.

Ini termini akasiga nisbatan yosh jihatdan kichik bo'lgan kishiga nisbatan ishlatilgan. Bu terminning qarindosh ma'nosi keyinchalik voqelangan.

Uri termini "o'g'il", *oğil* esa "farzand" ma'nosida ishlatilgan, VI-X asrlarda *uri oğul* juft istilohi XI asrda *uri oğlan* tarzida qollangan.

Qiz termini ayol jinsiga mansublikni ifodalaydi. O'rxun yodnomalarida *qiz oğil* "qizlar" ma'nosini ifodalagan. X-XIV asrlarda esa bu so'zning ma'nosi kengaydi va "farzandlar" ma'nosini kasb etdi.

Siñil termini X asrgacha va undan keyin yaratilgan yozma obidalarda ham *sinil*, *siñil* fonetik ko'rinishlarda uchraydi. Bu termin oilada akalaridan keyin tug'ilgan qizga nisbatan ishlatilgan.

VI-XIV asrlarda *är* (*er*) so'zi "erkak kishi", "jangovar, mard" ma'nolarida ishlatilgan.

Harbiy terminlar VI-X asrlardagi urug' va qabilalarning turmushi, siyosiy-harbiy ahvolini ma'lum darajada aks ettiradi: Harbiy xizmatga aloqador shaxslar, qo'shinning sostavini ifodalovchi terminlar: *sü* "qo'shin", *atli* "suvoriy, otliq"; *yärçi* "qo'shinga yo'l ko'rsatib boruvchi", *yäzäk* "soqchi", *yaraq/yariq* "sovut", *täblig* "hiylakor" (KT), *sünüg* "nayza" (To'n).

Inson tana a'zolari nomlari: *adaq* "oyoq" (TT), *aya* "kaft" (Oltun yorug'),

yüräk “yurak” (E), *boyun* “bo‘yin”, *köz* “ko‘z”, *baş* “bosh” (Oltun yorug‘) va h.k.

Shaxs tushunchasini ifodalovchi so‘zlar: *eş* “o‘rtoq” (E), *yağ* “dushman” (To‘n).

Inson qo‘li bilan yaratilgan narsa-predmetlarni anglatuvchi leksik birliklar: *boqağu* “kishan” (TT), *ew* “uy” (TT), *ton* “kiyim” (KT), *közjü* “oyna” (Oltun yorug‘).

Mavhum tushunchalarni bildiruvchi leksemalar: *ög* “aql” (TT), *al* “hiyla” (TT), *idi* “ega, sohib” (KT), *bulun* “tutqun, asir” (Mon), *yazuq* “gunoh” (TT).

Xalqning ijtimoiy-siyosiy faoliyati bilan aloqador tushunchalarni anglatuvchi leksemalar: *beg* “bek, hukmdor” (E), *kün* “joriya” (KT), *tamğa* “muhr” (TT), *qan* “xon” (To‘n).

Savdo va pul munosabatlarini ifodalovchi so‘zlar: *arqış* “karvon; chopar” (TT), *baqir* “mis tanga” (E), *asiğ* “foйда” (TT), *satığçı* “sotuvchi” (Oltun yorug‘), *kümüş* “kumush tanga” (BX).

Harakat va faoliyatning xususiyati bilan bog‘liq so‘zlar: *ay-* “aytmoq” (To‘n), *anut-* “tayyorlamoq” (Oltun yorug‘), *ağ-* “oshmoq, chiqmoq” (BX), *id-* “jo‘natmoq” (BX), *udi-* “uxlamoq” (To‘n), *yan-* “qaytmoq” (To‘n).

Sinonimlar. V-X asrlarda yaratilgan yozma obidalarda sinonimlar uyasi aks etgan. Bu hodisa qadimgi turkiy til lug‘at tarkibining rang-barang bo‘lganligidan dalolat beradi. Sinonimlar turli stilistik maqsadlarda qo‘llanganligi bilan xarakterlanadi: *ana* (Oltun yorug‘) – *ög* “ona” (E), *äl* – *bodun* “xalq” (To‘n), *yoğan* – *qalın* “katta, yog‘on” (To‘n), *kişi* – *är* “odam, kishi” (KT), *uzun tonluğ* – *tişi* (TT) – *tişi kişi-işi-işilär* “ayol” (Oltun yorug‘).

Omonimlar. Omonimlar har xil stilistik maqsadlarda hozirgi turkiy tillarda qanday ishlatilayotgan bo‘lsa, yozma obidalarda ham xuddi shunday qo‘llanilgan. Biroq omonimlarning yozma obidalar tilida ishlatilishi hozirgiga nisbatan ancha chegaralangan. Bu bilan bunday omonimlar keyingi davr til hodisasi ekan, degan xulosaga kelmaslik kerak. Hozirgi turkiy tillar lug‘at boyligida mavjud omonimlar qadimda ham aks etgan, lekin yozma obidalar tilida chegaralangan holda ishlatilgan: *baliq* I “baliq”, *baliq* II “shahar”; *bar* I “bor, mavjud”, *bar-* I “bormoq” (KT), *adin* I “boshqa” (TT), *adin-* I “o‘zgartirmoq, to‘g‘irlamoq” (Mon), *ağir* I “og‘ir” (Oltun yorug‘), *ağir* II “hurmatli, qadrlı” (TT), *ay* I “oy” (BX), *ay* II “oy, vaqt” (To‘n), *ar-* I “bo‘lmoq” (Mon), *ar-* II “aldamoq” (KT). Demak, qadimgi turkiy tilda omonimlarning ishlatilishi o‘sha til leksik qatlamining rang-barangligidan dalolat beradi.

Antonimlar. Sinonim va omonimlar bilan bir qatorda antonimlar ham keng qo‘llangan. Lingvistik adabiyotlarda o‘zaro zid, qarama-qarshi ma‘noli til birliklari antonim deb qaraladi. Ammo qo‘llanma va lug‘atlarda antonimlarni antonimik uyadan tarkib topgan juft suzlar bilan aralashtirib yuborish holatlari ham ko‘rinadi. Masalan: *kun-tun*, *katta-kichik*, *baland-past*, *yaxshi-yomon* kabi so‘zlarni antonimlar deyish haqiqatga to‘g‘ri kelmasa kerak. Chunki bu kabi so‘zlarning komponentlaridagi so‘zlar shu o‘rinda o‘z mustaqil ma‘nolarini yo‘qotib, ikkalasi birlikda butunlay yangi ma‘no ifodalaydi. Antonimlar esa matnda o‘z mustaqil ma‘nosini saqlagan bo‘lishi shart.

Qadimgi turkiy tilda quyidagi antonimlar qo‘llangan: *yoğan* - *yinčkä* (To‘n), *iraq* (TT) - *yağuc* (KT), *az* (KT) - *üküş* (BX), *čığay* – *bay* (KT); *üzä* (BX) - *asra* (KT), *semiz* – *turuq* (To‘n).

II. O‘zlashma qatlam. Qardosh bo‘lmagan tillardan o‘zlashgan so‘zlar haqida gap borar ekan, bunda sug‘d, hind, xitoy tilidan o‘tgan leksik elementlar nazarda tutiladi. Hozirgi O‘rta Osiyo, Qozog‘iston va Sibir, hatto, Evropada yashagan qadimgi turkiylar sug‘d, hind, xitoy xalqlari bilan iqtisodiy, madaniy, diniy aloqada bo‘lgan. O‘rnatilgan yaqin munosabatlar, o‘zga tillardan qilingan tarjimalar turkiy til leksik qatlamining boyishiga ta’sir etgan.

Sanskritcha so‘zlar. Qadimgi turkiy bitiglarda sanskrit tilidan kirib kelgan so‘zlarning rang-barang bo‘lganligi “Qadimgi turkiy lug‘at”ni varaqlash asosida yaqqol ko‘zga tashlanadi. Tabiiyki, bunda sanskrit tilidan turkiy tilga qilingan tarjimalar muhim rol o‘ynagan. Eski turkiy tilda sanskritcha o‘zlashmalar son jihatdan kamaygan. Keyingi davrlarga kelib, ularning aksariyati iste’moldan muqim o‘rin egallay olmadi. Turkiy tilda saqlanib qolganlari ham deyarli o‘z so‘zga aylanish darajasiga yaqinlashgan: *änätkäk* – Hindiston, *nirvan* – budda ta’limotida qutlug‘ yer (TT), she’r nomlari: *šlok*, *padak*, *karant* (Oltun yorug‘), *kavi* “epos” (SK), *ačari* “murabbiy, ustoz (TT).

Sug‘dcha so‘zlar. Sug‘dlar va turklar o‘rtasidagi aloqalarni VI asrdan boshlangan deb ko‘rsatish odat tusiga kirgan. Lekin sug‘d-turk munosabatlarini yanada qadimiy davrlardan qidirish lozim. Bunda asosiy fikr turkiy xalqlarning Turonda azaliy aholi qatlami sifatida mavjud bo‘lganini tan olish, buni faktik materiallar bilan isbotlashga qaratilishi kerak. Bu o‘rtada Markaziy Osiyoda mil. av. III-II asrlardan boshlangan jadal etnomadaniy munosabatlar turkiy xalqlarning butun Dashti Qipchoq bo‘ylab, Xitoy devoridan Dunaygacha chiqib borishiga olib keldi. Sug‘dlar esa mil. av. IV-III asrlardan boshlab xalqaro savdo yo‘llari orqali Sharqqa kira borib, avvalo, O‘rta Osiyoda, qolaversa, Sharqiy Turkistonda turklar bilan faol munosabatga kirishib ketdi. IV asr-312 yilga mansub sug‘d maktublari majmuasi shundan dalolatdir. Arablar istilosidan keyin sug‘dlarning turklar bilan etnik yaqinlashuvi, aralashuvi yanada kuchaygan. Bu jarayon butun O‘rta Osiyoni qamragan va Sharqiy Turkistonda ham uzoq davom etgan. Masalan, L.I. Chuguevskiy sug‘dlarning assimiliyatsiya qilinish jarayoni XIII asrda ham davom qilganligini hujjatlar asosida ko‘rsatib bergan¹⁸. Manbalarning guvohlik beruvicha, ilk o‘rta asrlarda sug‘d tili va yozuvining qo‘llanish doirasi Sug‘d davlatidan chiqib, Marv, Shimoliy Boxtar va ulkan turk o‘lkalari – Choch vohasi, Farg‘ona, Yettisuv, hozirgi Sinjon yerlari va Markaziy Mo‘g‘ilistonga qadar yoyilgan edi. Bu, avvalo, O‘rta va Markaziy Osiyodan o‘tgan savdo karvon yo‘llari, xususan, ipak yo‘lida turklar bilan sug‘dlarning birgalikda olib borgan ishlari, shuningdek, uch diniy oqim – buddizm, moniylik va nasturiylikni yerli xalqlar, jumladan, turklar orasida yoyish yo‘lidagi sa’y-harakatlar bilan bog‘liq. Yana bir jihati, ayrim yurtlarda turk-sug‘d ikki tilliligi ham amal qilgan. Mahmud Koshg‘ariyning yozishicha, Balasag‘un, Tiraz, Madinatulbayza shaharlarining xalqlari sug‘dcha va turkcha so‘zlashganlar. Ushbu fakt ikki masalaga e’tibor qaratishni taqozo etadi:

¹⁸ Исҳоқов М., Содиков Қ., Омонов Қ. Мангу битиклар. –Т.: Тошкент давлат шарқшунослик институти, 2009. –Б. 25-26.

birinchidan, bu o‘rinda shu o‘lkalarda ikki tilda so‘zlashuvchi ikki xalq yashaganligi ko‘zda tutilmoqda; ikkinchidan, mazkur o‘lka xalqlari (sug‘daq, kanjak, arg‘ular) ning ikki tilliligi. Anglashiladiki, ikki xalqning aralash istiqomat qilishi, o‘zaro hamkorligi, diniy e‘tiqodi, mavjud ikki tillilik oqibatida so‘z almashish jarayoni yuz bergan. Ya‘ni turklar tilida sug‘dcha, sug‘dlar lug‘at tarkibida turkcha leksemalar qo‘llanilgan: *nom* “diniy ta‘limot” (Oltun yorug‘), *Azrua* “brahma” dinining yaratuvchisi (Mon), *Xormuzta* “iloh, tangrining oti” (Mon), *bağ* “mevazor” (TT), *ajun* “olam, dunyo” (TT), nağid “Zuhra (sayyora nomi)” (BX).

Xitoycha so‘zlar. Miloddan avvalgi II asrda Xun davlati kuchayib, xoqonlikka aylandi. Shunda uning ta‘sir doirasi Sharqda Koreya yarim oroli, G‘arbda Kaspiy dengizi, janubda Himolay tog‘lari, Amudaryoning shimoliy hududlarigacha yetib bordi. Xitoylar bilan xunlar chegarasi Buyuk Xitoy devoridan o‘tgan. Bu davrda G‘arb bilan Xitoyni bog‘lab turgan savdo yo‘llari xunlar nazoratida edi. Shundan keyin Xun hoqonligi G‘arbiy Xan imperiyasining shimoli va g‘arbga qarab kengayish yo‘lini to‘siq qo‘ydi. Xitoy xoqonlari xunlar bilan o‘z hududidan o‘tadigan savdo yo‘llarini nazorat qilish imkoniga ega bo‘lgan. Markaziy Osiyo xalqlari Buyuk ipak yo‘li orqali Xitoyga borib, savdo-sotiq qilgan. Bundan tashqari, Buyuk ipak yo‘li uzra buddizmning yoyilishi Sharq xalqlarining madaniy aloqalari, sharq tillarining o‘zaro ta‘sirini ham ta‘minlab berdi. Buni qadimgi xitoy-turk madaniy munosabatlari, adabiy aloqalarida ham kuzatish mumkin. Qadimgi turklar orasida buddizmning tarqalishi, dastlab, tarjimachilik sohasida katta burilish yasadi. Turkiy xalqlar buddizm diniga sig‘ingan chog‘larda xitoy tilidan qadimgi turkiy tilga ko‘plab diniy-falsafiy, tarixiy, badiiy asarlar, tabobatga tegishli kitoblar tarjima qilingan. Diniy-falsafiy qarashlar, madaniyat, badiiy adabiyotda kechgan jarayonlar qadimgi turkiy til lug‘at tarkibining yangi so‘z-terminlar bilan boyishiga imkon yaratdi. Xitoy tilidan diniy va falsafiy tushunchalarni anglatuvchi so‘zlar, buddizm san‘ati, madaniyati, adabiyotshunoslik, kitobat ishi va fanning ayrim sohalariga doir terminlar turkiy tilga o‘zlasha boshladi. Ayon bo‘ladiki, turklar bilan xitoyliklarning ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy, madaniy aloqalari qadim tarixga borib taqaladi. Bu hamkorliklar natijasi o‘laroq, turkiy tillar so‘z boyligiga xitoycha o‘zlashmalar kirib kelgan: *Tabğaç* “Xitoy” (To‘n), *sañun* “general” (KT), *baqši* “ustoz, murabbiy” (Oltun yorug‘), *lu* “ajdar” (Oltun yorug‘), *Burxan* “Budda” (TT), *tänsi* “osmon o‘g‘li, xitoy imperatorining unvoni” (To‘n), *tutuq* “unvon nomi” (KT), *čañ* “chang, musiqa asbobi” (Oltun yorug‘).

Savol va topshiriqlar

1. Qardosh turkiy tillar taraqqiyotida qadimgi turkiy til leksikasining o‘mi haqida ma‘lumot bering?
2. Qarindoshlik tushunchasini bildiruvchi terminlarni sanang.
3. To‘nyuquq matnidan toponimlarni belgilang.
4. Qadimgi turkiy til so‘z boyligida qaysi tillarga oid o‘zlashmalar mavjud?
5. Bilga xoqon matnidan omonim va sinonimlarni aniqlang.

Test sinovi

1. **Qaraqum, Qizilqum, Qara k6l, Yashil 6g6z qaysi guruhga mansub?**

A) gidronimlar S) etnonim

B) toponimlar D) oronim

2. **Uri, qaᅇ, 6g, 6ci qanday soʻzlar?**

A) Shaxsni ifodalovchi soʻzlar S) aqrabolik otlari

B) mavhum tushunchalar D) ijtimoiy terminlar

3. **Ana, 6g, 6l, bodun, yoᅇan, qalin, uzun tonluᅇ, tiᅇi qanday soʻzlar uyasiga kiradi?**

A) omonimlar S) leksemalar

B) antonimlar D) sinonimlar

4. **Baqᅇi istilohi qaysi tilga oid?**

A) turkiy S) sanskrit

B) xitoycha D) sugʻd

5. **Sugʻdcha oʻzlashmani toping?**

A) tutuq S) ajun

B) nirvan D) 6iᅇay

6. **Qadimgi turkiy tilda al leksemasi qanday maʼnoni anglatgan?**

A) el S) hiyla

B) qoʻl D) olmoq

7. **Turkiy tillarda singarmonizm qonuni mavjudligini birinchi boʻlib kim aytgan?**

A) Alisher Navoiy S) Polivanov

B) Mahmud Zamaxshariy V) Mahmud Koshgʻariy

ADABIYOTLAR

1. Базарова Д., Шарипова К. Развитие лексики тюркских языков Средней Азии и Казахстана. -Т.: Фан, 1990.

2. Бегматов Э. Ӗозирги ўзбек адабий тилининг лексик катламлари. -Т.: Фан, 1985.

3. Исмоилов И. Туркий тилларда қавм-қариндошлик терминлари (ўзбек, уйғур, қозоқ, қирғиз, қорақалпоқ, туркман тиллари материаллари асосида) . –Т.: Фан, 1966.

4. Исмоилов И. ва бошқалар. Ўрта Осиё ва Қозоғистон туркий тиллар лексикасидан (полиз экинлари, мевали дарахт номлари ва уй-рўзғор буюмлари лексикаси материаллари асосида). –Т.: Фан, 1990.

5. Малов С. Памятники древнетюркской письменности. Тексты и исследования. -М.-Л., 1951.

6. Rahmonov N., Sodiqov Q. Oʻzbek tili tarixi. - Т.: Oʻzbekiston faylasuflari milliy jamiyati, 2009.

7. Содиқов Қ. Туркий ёзма ёдгорликлар тили: адабий тилнинг юзага келиши ва тикланиши. -Тошкент, 2006.

5-§ QADIMGI TURKIY TIL MORFOLOGIYASI

Asosiy tushunchalar: *morfologiya, morfema, affixal morfema, murakkab morfologik birliklar, agglyutinatív tillar, flektiv tillar, faol soʻzlar, soʻz yasovchi va shakl yasovchi affixlar, mustaqil soʻz turkumlari, yordamchi soʻz turkumlari, koʻplik kategoriyasi, egalik kategoriyasi, kelishik kategoriyasi.*

Qadimgi turkiy til morfologik tip jihatidan turkiy tillar singari agglyutinatívdur. Soʻz shakllari soʻzning negiziga maxsus qoʻshimchalarni muayyan tartibda qoʻshish yoʻli bilan yasaladigan tillar agglyutinatív tillar deb ataladi. Ammo qadimgi turkiy tildagi morfemalar hozirgi oʻzbek adabiy tili va singarmonizmni yoʻqotgan shevalardan singarmonistik variantlarining borligi bilan farqlanadi. Lekin bu sof morfologik farq boʻlmay, fonetik farqdir.

Hozirgi oʻzbek adabiy tili morfologiyasidan qadimgi turkiy til morfologiyasining umumiy farqi quyidagilardan iborat:

1. Hozirgi oʻzbek tilida morfemalari miqdoran qadimgi turkiy tildagiga nisbatan koʻp va mazmunan boy.

2. Oʻrganilayotgan davr tilida hozirgi oʻzbek tilida mavjud boʻlmagan morfemalar ham koʻzga tashlanadi.

3. Qadimgi turkiy tilda soʻz va shakl yasovchi oʻzlashma morfemalar uchramaydi.

4. Qadimgi turkiy tilda murakkab morfemalar juda ozchilikni tashkil etadi.

Qadimgi turkiy tilning morfologik strukturasi: soʻzlarning yasalishi, otlarning koʻplik, egalik va kelishik qoʻshimchalarini olishi, feʼlning harakat nomi, ravishdosh, sifatdosh funksional shakllari, shuningdek, bu soʻz turkumining orttirma, majhul darajalari, zamon kategoriyasi, sifat, ravish va yordamchi soʻz turkumlari hozirgi turkiy tillardan deyarli farq qilmaydi. Faqat sonlar struktura jihatidan, turli affixlarning har xil fonetik koʻrinishlarda boʻlishi bilan oʻziga xos xususiyatlarga ega. Qadimgi turkiy tildagi faol soʻzlar, soʻz va shakl yasovchi affixlar davrlar oʻtishi bilan arxaiklashgan, ayrimlari esa hozirgi baʼzi turkiy tillarda faol ishlatilmoqda. Jumladan, qadimgi turkiy tilda keng qoʻllangan tushum kelishigi affiksi *-i* hozirgi turk tilida ham mavjud. Jamiyat tarixiy taraqqiyoti tilning lugʻat tarkibidagi soʻzlar, affixlar adabiy shaklga tomon siljib boradi. Bu jihat tilning oʻziga xos qonuniyatlaridandir.

Har bir tildagi soʻzlar grammatik belgilari va semantik xususiyatlariga qarab turli guruhlariga boʻlinadi. Shu tarzda ajratilgan guruhlar soʻz turkumlari sanaladi. Turkiy tillar, jumladan, oʻzbek tilida ham soʻzlarni turkumlarga ajratishda morfologik belgi, ayniqsa, soʻzning maʼnosi va sintaktik xususiyatlari asos qilib olinadi. Ilm ahli, ayniqsa, til tarixi mutaxassislariga yaxshi ayonki, oʻzbek tilidagi soʻz turkumlari asrlar mobaynida shakllanib, takomillashib keldi.

Qadimiy turkiy tildagi soʻzlar morfologik jihatdan ikki guruh: a) mustaqil soʻz

turkumlari; b) yordamchi soʻz turkumlariga boʻlinadi.

Mustaqil soʻzlar borliqdagi turli hodisalarni bildiradi (predmet, belgi, harakat va h.k.), demak, har bir mustaqil soʻzning oʻz maʼnosi bor; gapning biror boʻlagi vazifasida qoʻllanadi; ayrim hollarda mustaqil soʻz gapni hosil qiladi; yasalish, turlanish, tuslanish kabi xususiyatlarga ega. Binobarin, mustaqil soʻzlar leksik va grammatik maʼnolarga ega boʻlib, matnda ishlatilish oʻrniga qarab oʻzgarib turadi.

Mustaqil soʻzlar ot, sifat, son, olmosh, feʼl, ravish; yordamchi soʻzlar esa koʻmakchi, bogʻlovchi, yuklama, undov va modal soʻzlardan tashkil topadi. Mustaqil soʻz turkumlariga kiruvchi soʻzlar kelishik affikslarini oladi, shaxs-son affikslari bilan tuslanadi, zamon, mayl, daraja affikslarini qabul qiladi. Shu xususiyatlari bilan yordamchi soʻz turkumlaridan farq qiladi. Yordamchi soʻz turkumlarida ana shunday xususiyat yoʻq. Yordamchi soʻzlar mustaqil soʻzlarni bogʻlashga va qoʻshimcha maʼno ifodalashga xizmat qiladi.

OT

Soʻz turkumlari orasida **ot kategoriyasi** oʻzining semantik, morfologik va sintaktik xususiyatlari bilan til qurilishida salmoqli oʻrin tutadi. Hozirgi oʻzbek adabiy tilidagi ot turkumiga oid soʻzlar uzoq tarixga ega. Ular jamiyat taraqqiyoti va xalq turmushdagi oʻzgarishlarga mos ravishda tilning ichki imkoniyatlari yordamida rivojlangan. Buni koʻhna obidalar til xususiyatlarini kuzatish chogʻida ham koʻrish mumkin.

Qadimgi turkiy tilda ot turkumiga kiruvchi soʻzlar koʻp boʻlib, semantik tomondan hozirgi turkiy tillardagi singari xususiyatlarga ega. Qadimgi turkiy tilda ot turkumiga mansub soʻzlar kishi nomlari - antroponim (*Bilga qağan*), zoonym - hayvon nomlari (*qoy, bars, böri*), jism nomlari (*sub*), qavm-qarindosh (*qañ*), astroponim (*Ud, Ay*) larni ifodalaydi.

Ot egalik, koʻplik va kelishik affikslarini oladi, boshqa turkumdagi soʻzlardan morfologik va sintaktik usul bilan ot turkumidagi soʻzlar yasaladi.

Koʻplik kategoriyasi. Qadimgi turkiy tilda ham otlar koʻplik va birlik shakllarida qoʻllangan. Otlar birlikda qoʻllanganda maxsus koʻrsatkich boʻlmaydi. Otlarda koʻplikni ifodalashning morfologik usuli sermahsuldir. Bular quyidagilardir:

-lar/-lär affiksi: *ağliqlar* “boyliklar, xazinalar”, *tapiğčilar* “xizmatchilar”, *söñüklär* “suyaklar” (Oltun yorugʻ), *beglär* – “beklar” (Toʻn), *qunčuylar* “xonimlar” (KT). Bu shakl runik yodnomalarda faqat otlarga qoʻshilgan boʻlsa, keyingi davrlarda, chunonchi, moniy, Turfon, uygʻur matnlarida feʼllarga ham qoʻshilib kela boshlagan: *bardilar* “bordilar”, *berdilär* “berdilar”, *ögläntürdilär* - oʻziga keltirdilar.

Bu qoʻshimcha qadimgi turkiy tilda erkalash, kuchaytiruv, taxmin maʼnolarini ifodalash uchun ham xizmat qilgan: *ämräk öküklärim* “sevimli bolalarim” (Oltun yorugʻ), *yüräkläri* – “yuraklari” (TT), *qırq yıllar* – qirq yilcha (E).

-t(d). Bu davrda **n** fonemasi bilan tugagan soʻzlarning koʻpchiligi **t** ga aylangan holda yasalganini koʻrish mumkin: *tarqan* (Toʻn) - *tarqat* “tarxonlar” (KT), *tegin* – *tigit* “shahzodalar” (Oltun yorugʻ), *alpağu* (E) – *alpağut* “botirlar” (Oltun yorugʻ) va h.k. Bu qoʻshimchani olgan soʻzlarga *-lar (lär)* shakli ham qoʻshilib kelgan. Bu hodisa «Oltun yorugʻ»da uchraydi: *tegitlär, tarqatlar*. Mazkur shakl

hozirgi mog‘ul tillarida bor, yoqut tilida ayrim o‘rinlarda saqlanib qolgan.

-an /-än qo‘shimchasi bilan ham ko‘plik ma‘nosi ifodalangan va *-an* varianti qalin, *-än* esa ingichka negizga qo‘shiladi: *ärän* “erlar” (KT), *o‘g‘lan* “bolalar, farzandlar” (E).

Turkiy tillar tarixida ikkilik **-z** qo‘shimchasi bilan ham yasalgan: *ağiz* “o‘giz” (TT), *köküz* “ko‘krak” (Oltun yorug‘), *äkiz* “egiz” (E), *köz* “ko‘z” (KT), *yüz* “yuz” (TT), *biz* “biz” (BX), *tiz* “tizzaz” (Oltun yorug‘), *müyüz* “shox” (TT).

Egalik kategoriyasi. Qadimgi turkiy tilda ham ot turkumiga kiruvchi so‘zlar egalik affiksini olib, narsa - predmetning uch shaxsdan biriga tegishligi, qarashligini bildirgan. Egalikni ifodalashning eng sarmahsul usuli morfologik usuldir. Egalik qo‘shimchalari quyidagi ko‘rinishga ega:

BIRLIK

I shaxs - *m* (-im, -im // -um, -üm): *başim* “boshim”, *közüm* “ko‘zim”, *bodunum* “xalqim”, *älim* “elim”.

II shaxs - *η* (-iη, -iη // -uη, -üη): *bögdäη* - xanjaring, *bägiη* “beging”, *qaniη* “xoning”.

III shaxs - *ï*, -i // -sï -si: *biligi* “ilmi”, *süsü* “qo‘shini”, *yağïsi* “dushmani”.

KO‘PLIK

I shaxs - *miz*, -miz // -muz, -müz (-imiz, -imiz // -umuz, -ümüz): *ünümüz* “ovozimiz”.

II shaxs - *ηiz*, -ηiz // -ηuz, -ηüz (-iηiz, -iηiz // -uηuz, -üηüz): *abamiz* “otamiz”.

III shaxs - *lari*, -läri, -sï, -si: *qunçuylari* “xonimlari”, *bägläri* “beklari”.

Kelishik kategoriyasi. Kelishiklar turkiy tillarning asosiy qonuniyatlaridan biridir. Til tarixi davomida uning soni ba‘zan o‘zgarib turgan. Otlarning kelishiklar bilan turlanishi bosh kelishikdagi holatining o‘zgarishidir. Kelishiklar otlarning boshqa so‘zlar bilan bo‘lgan munosabatini ko‘rsatadi. Bu munosabat predmetning boshqa narsa-predmet, harakat, belgi bilan aloqasini ifodalaydi. So‘zlarning qattiq va yumshoq o‘zakli bo‘lishiga qarab, kelishiklarning har xil fonetik variantlari qo‘shiladi.

Qadimgi turkiy tilda quyidagi 7 ta kelishik mavjud bo‘lgan:

1. Bosh kelishik. Qadimgi turkiy tilda hozirgi turkiy tillardagidek, bosh kelishik morfologik ko‘rsatkichi bo‘lmasligi bilan xarakterlanadi.

Bosh kelishikda kelgan so‘zning gapdagi asosiy funktsiyasi ega vazifasini bajarishdir. Masalan: *Tabğach qağan yağimiz erti* “Xitoy xoqoni dushmanimiz edi” (To‘n.).

2. Qaratqich kelishigi quyidagi variantlarga ega: *-niη, -niη // -nuη, -nüη // -iη, -iη // -uη -üη*. Masalan: *Bayırqunuη, burxanlarniη, täñriniη, Külteğiniη, uluğlarniη, altunuη*.

Bir affiksning turlicha ko‘rinishlarda ishlatilishi singarmonizm qonuniyati bilan bevosita bog‘liqdir. So‘z tarkibida lablangan unli bo‘lsa, *-nuη, -nüη // -uη, -uη*, lablanmagan unli hisoblansa, *-niη, -niη, -iη, -iη* shakllar qo‘shiladi.

3. Tushum kelishigi -ğ, -g (-iğ, -ig // -uğ, -üg // -ağ, -äg); -ï, -i // -n // -ni, -ni

qo‘shimchalari bilan ifodalangan. Masalan, *süg* - lashkarni, *tašiğ* “toshni”, *išig* “ishni”, *küçüg* “kuchni”, *temiräg* “temirni”, *iğaçag* “daraxtni”, *bodunuğ* “xalqni”, *ärig* “erni”, *äčisin* “akasini”, *savın* “so‘zini”, *kimi* “kimni”, *bäni* “meni”, *säni* “seni”.

Hozirgi turkiy tillarda tushum kelishigidagi so‘z o‘zi bilan kelgan fe‘l bilan shunday bog‘langan bo‘ladiki, boshqa hech qanday kelishik bunday munosabatga kirishmaydi. Xuddi ana shunday xususiyat qadimgi turkiy tilda ham uchraydi.

4. Jo‘nalish kelishigi qo‘shimchasi *-ğaru, -gärü//-qaru, -kärü//-ğar, -gär//-ru -rü//-ra, -rä//-qa, -kä//-ğa, -gä//-a (ya), -ä (yä)*. Masalan, *oğuzğaru* “o‘g‘izga”, *bizgärü* “bizga”, *yoqaru* “yuqori”, *mänjär* “menga”, *sänjär* “senga”, *añar* “unga qarab”, *äbimrü* “uyimga”, *tašra* “tashqariga”, *yüräkrä* “yurakka”, *qağanqa* “xoqonga”, *yärkä* “yerga”, *qunčuyimğa* “bekachimga”, *ädgügä* “ezguga”, *tağa* “toqqa”, *ajuna* “dunyoga, borliqqa”, *yiraya* “so‘lga”, *biriyä* “o‘ngga”.

Hozirgi o‘zbek adabiy tilidagi *yuqori, tashqari, ichkari, teskari* so‘zlari tarkibidagi - qori, - kari qadimgi jo‘nalish kelishigining qoldiqlari sanaladi.

5. O‘rin-payt kelishigi *-da, -dä//-ta, -tä* variantlariga ega. Masalan: *Altun yışda* “Altun vodiysida”, *eldä* “elda”, *altı yašimta* “olti yoshimda”, *küntä* “kunda”, *boyunda* “bo‘ynida”.

Qadimgi matnlarda ba‘zan o‘rin, chiqish va jo‘nalish kelishiklari almashtirib qo‘llangan: ...*qağanta köriğ kelti* “xoqondan kuzatuvchi keldi”, *Qırqızda yantimiz* “qirqizga qaytdik” (To‘n), *könül içintä ot kirdi* “ko‘ngil ichiga o‘t kirdi” (TT).

6. Chiqish kelishigi *-dan, -dän//-dän, -din//-dun, -dün//-tan, -tän//-tän, -tin//-tun, -tün* qo‘shimchalari bilan hosil qilingan: *oğuzdan* “o‘g‘uzdan”, *Tänridän* “Tahgridan”, *baliqdän* “shahardan”, *ulušdän* “qabiladan”, *äldän* “eldan”, *qantan* “qaydan”, *yerintän* “yerindan”, *ağriğtän* “og‘riqdan”, *emgäklärintän* “mushkullaridan”.

7. Vosita kelishigi qo‘shimchasi *-n (-in, -in//-un, -ün//-an, -än)* ish-harakatning sodir bo‘lish, boshlanish o‘rni, birgalik, vosita ma‘nolarini ifodalaydi: *Ötükän ärin qışladim* “O‘tikan erida qishladim”, *bu yolın yorisar* “agar bu yo‘ldan yursa” (To‘n), *oğlın qul bolti* “o‘g‘li bilan qul bo‘ldi”. *közün körmädük, qulqaqın eshidmädük* “ko‘z bilan ko‘rmadik, quloq bilan eshitmadik” (KT), *sünjügün* “nayza bilan”, *tilin* “tili bilan”, *yulduzun* “yulduz bilan”. Qadimgi turkiy til va eski turkiy til davriga xos bo‘lgan vosita kelishigining qoldiqlari hozirgi o‘zbek adabiy tilida ham uchrab turadi: *qishin-yozin, ertan, ochin-to‘qin, yupun* va h.k.

Otlarning yasalihi. Qadimgi turkiy tilda ot, fe‘l, otlashgan so‘z yoki sifatan ot yasovchi quyidagi qo‘shimchalar mavjud bo‘lgan:

1. -či, -či qo‘shimchasi. Qalin negizga *-či*, ingichkasiga *-či* shakli qo‘shiladi. Bu qo‘shimcha kasb va biror yumush egasini bildiruvchi ot yasaydi: *bädizči* (<*bädiz* “naqsh”) “naqqosh”, *yoğči* (<*yoğ* “aza”) “azachi”, *ayğuči* (<*ayğu* “maslahat”) “maslahatchi”, *emči* (<*em* “davo”) “tabib”, *bitigči* (<*bitig* “xat”) “kotib”.

2. -liq, -lik//liğ, lig//luq, -lük//luğ, -lüg qo‘shimchasi. Lablanmagan unlili qalin negizga *-liq*, ingichkasiga *-lik*, lablangan unlili qalin negizga *-luq*, ingichkasiga *-lük* shakli qo‘shiladi: *ačliq* (<*ač* “och”) “ochlik”, *yemišlik* (<*yemiš* “meva”) “mevazor”, *qamišliğ* (<*qamiš* “qamish”) “qamishzor”, *täblig* (<*täb* “yalg‘on”) “yalg‘onchi”, *burunluğ* (<*burun* “burun”) “burunduz”, *borluq* (<*bör*

“may, sharbat”) “uzumzor”, *künlük* (<*kün* “kun”) “kunlik”.

3. **-qan (xan), -kän// -ğan, -gän** qo‘shimchasi laqab, unvon, geografik va astronomik nomlar tarkibida uchraydi. Qalin negizga *-qan*, ingichkasiga *-kän* varianti qo‘shiladi: *tänrikän* (<*Tänri* “Xudo”) “xudojo‘y”, *bazğan* (<*baz-bas* “bosmoq”) “bosuvchi”, *yetikän* (<*yeti* “yeti”) “Yeti qaroqchi”, *Qadirqan* (<*qadir* “qiyin, qattiq”) “Qadirqan (hozirgi Xingan)”.

4. **-qaq, -käk// -ğaq, -gäk// -ğuuq, -gük** affiksi otga qo‘shilib, mahdudlik, chegaralanganlik, fe‘lga qo‘shilganda esa qurol, vosita ma‘nosini bildiradi. Jarangsiz undosh bilan tugagan qalin negizga *-qaq*, ingichkasiga *-käk* varianti qo‘shiladi: *qizğaq* (<*qiz* “ochko‘z”) “yomonlik”, *orğaq* (<*or* “o‘rmoq”) “o‘roq”, *qačqaq* (<*qač* “qochmoq”) “qochoq”, *qazğuuq* (<*qaz* “qazimoq”) “qoziq” va h.k.

5. **-qu, -kü// -ğu, -gü** qo‘shimchasining ham negizga qo‘shilish tartibi bundan oldingi qo‘shimchaniki singari bo‘lib, mavhumlik ma‘nosini bildiradi: *belgü* (<*bel* “tepalik”) “belgi”, *oğlanğu* (<*oğlan* “o‘g‘lon”) “yoshlik, bolalik”, *esängü* (<*esän* “eson”) “esonlik, omonlik”, *inčkü* (<*inč* “tinch”) “tinchlik”.

6. **-taš, -täš// -daš, -däš** qo‘shimchasi hozirgi o‘zbek tilidagi *-dosh* ning o‘zidir. Negizga qo‘shilish tartibi bundan oldingi qo‘shimchaniki singaridir: *qadash* (<*qa* “qarindosh”) “tug‘ishgan”.

7. **-š** qo‘shimchasi undosh bilan tugagan so‘zlarga birikkanda, oldiga tor unli qo‘shiladi: *bağiš* (<*bağ* “bog‘, boylam”) “arqon”, *küsüş* (<*küsä* “istamoq”) “istak”, *bögüş* (<*bögü* “dono”) “tushunish”, *alqış* (<*alqa* “maqtamoq”) “maqtov, alqov”, *uruš* (<*ur* “urmoq”) “urush”.

8. **-siq, -suq, -sük** qo‘shimchasi. Birinchi varianti qalin negizga, ikkinchisi ingichka negizga qo‘shiladi. Otdan ot yoki sifat yasaydi: *kün batsiq* (<*bat* “botmoq”) “G‘arb”, *kün toğsuq* (<*toğ* “tug‘moq, chiqmoq”) “Sharq”, *bağirsuq* (<*bağir* “jigar”) “ichak”.

9. **-m(-im, -im, -um, -üm)** qo‘shimchasi undosh bilan tugagan negizlarga qo‘shilganda, oldida bir tor unli paydo bo‘ladi. Bu unlining sifati negizning qalin-ingichkaligi va tarkibidagi unlining lablangan-lablanmaganligiga bog‘liq. Fe‘ldan anglashilgan harakat bilan bog‘liq narsa-predmetni bildiradi: *alim* (<*al* “olmoq”) “qarz”(qarz berganga nisbatan), *berim* (<*ber* “bermoq”) “qarz”(qarzdorga nisbatan), *ölüm* (<*öl* “o‘lmoq”) “o‘lim”, *kädim* (<*käd* “kiymoq”) “kiyim”.

10. **-n, -in, -in, -un, -ün** qo‘shimchasi. Negizga qo‘shilish tartibi *-m* niki singari bo‘lib, fe‘l bildirgan harakat natijasida paydo bo‘lgan predmetni anglatadi: *aqin* (<*aq* “oqmoq”) “sel”, *terin* (<*ter* “termoq”) “jamoat”, *bulun* (<*bul* “topmoq”) “asir”, *egin* (<*eg* “egmoq”) “yelka”.

11. **-ma, -mä** qo‘shimchasi. Qalin negizga *-ma*, ingichka *-mä* varianti qo‘shiladi. Fe‘l anglatgan harakat natijasida paydo bo‘lgan va shu harakatni bajaruvchini ifodalaydi: *yelmä* (<*yel* “yelmoq”) “tez otliq guruh”, *kesmä* (<*kes* “kesmoq”) “kokil”.

12. **-q, -k, -ğ, -g, -iğ, -ig, -uğ, -üg, -iq, -ik, -uq, -ük** qo‘shimchasining ham negizga qo‘shilish tartibi *-m, -n* affikslari singari bo‘lib, fe‘l ifodalagan harakatni bajaruvchi va shu harakat bilan bog‘liq predmetni anglatadi: *qaraq* (<*qara* “qaramoq”) “ko‘z qorachiği”, *yazuq* (<*yaz* “yomonlik qilmoq”) “gunoh”, *töšäk*

(<töšä- “to‘shamoq”) “to‘shak”, *ornağ* (<*orna-* “o‘tirmoq”) “o‘rindiq”, *qapiğ* (<*qap-* “yopmoq”) “eshik”, *tutuğ* (<*tut-* “tutmoq”) “garov”, *bilig* (<*bil-* “bilmoq”) “bilim”, *körüg* (<*kör-* “ko‘rmoq”) “kuzatuvchi, ayg‘ochi”, *bitig* (<*bit-* “bitmoq”) “xat, yozuv”, *yarug* (<*yaru-* “yorishmoq”) “yorug‘, nur”.

13. -č qo‘shimchasi mavhum ot yasaydi: *saqinch* (*saqin-* “o‘ylamoq, eslamog‘”) “o‘y, fikr”, *ökünč* (<*ökün-* “o‘kinmoq”) “o‘kunch”, *ötünč* (<*ötiün-* “o‘tinmoq”) “o‘tinch”, *tarqanč* (<*tarqan-* “tarqalmoq”) “tarqalish”, *qilinč* (<*qilin-* “amalga oshmoq”) “ish, qiliq”.

14. -ču, -čü qo‘shimchasi qalin negizga –*ču*, ingichkasiga –*čü* shakli qo‘shiladi: *abinchu* (<*abin-* “ovin”) “ovinchoq”, *erinčü* (*erin-* “erin”) “ayb”.

15. –t qo‘shimchasi fe‘ldan anglashilgan harakatni predmetlashtiradi: *adirt* (*adir-* “ayirmoq”) “farq”.

16. –a, –ä, –i, –i qo‘shimchasi. Bu qo‘shimcha variantlarining qo‘shilishi negizning qalin-ingichkaligi va tarkibidagi unlining lablangan-lablanmaganligiga bog‘liq. Harakat natijasini anglatadi: *qaya* (<*qay-* “qayrilmoq”) “qoya”, *yazi* (<*yaz-* “yoymoq”) “cho‘l, dala”, *egri* (<*egir-* “buramoq, aylantirmoq”) “egri”.

17. –ğa, –gä qo‘shimchasi. Negizga qo‘shilish tartibi yuqoridagi qo‘shimchaniki singaridir. Fe‘l bildirgan harakatga ega shaxsni anglatadi: *bilgä* (<*bil-* “bilmoq”) “olim, dono”, *ögä* (< *ög-* “anglamoq”) “oqil”.

18. –qič, –ğaç, –ğuč qo‘shimchasi. Qaysi variantining ishlatilishi negizning qalin-ingichkaligi, oxirgi tovushning jarangli-jarangsizligi va oxirgi unlining lablangan-lablanmaganligiga bog‘liq. Bu qo‘shimcha qurol nomi yasaydi: *ačqič* (<*ach-* “ochmoq”) “ochqich, kalit”, *yulğuč* (<*yul-* “yulmoq”) “ombir”, *qisğaç* (<*qis-* “qismoq”) “qisqich”.

19. –qin, ğin, –kin qo‘shimchasi. Qaysi variantining qo‘shilishi negizning qalinligi, oxirgi bo‘g‘indagi unlining lablangan-lablanmaganligiga bog‘liq, jaranglilik-jarangsizlilik uyg‘unligi buzilishi mumkin. Fe‘ldan anglashilgan harakatni bajaruvchi yoki shu harakatga mahkum shaxs ma‘nosini bildiradi: *qačğin* (<*qač-* “qoch”) “qochqin”, *barqin* (<*bar-* “bormoq”) “yo‘lovchi”, *terkin* (<*ter-* “yig‘moq”) “yig‘in, majlis”.

Ko‘k turk manbalarida ot yasalishining analitik shakli ham amal qilgan: *bitig taš* “yodgorlik”, *sübaši* “sarkarda, lashkarboshi”, *kün ortu* “Janub”, *tün ortu* “Shimol”.

Qadimgi turkiy tilda kompozitsiya usulida yasalgan toponim va gidronimlar uchraydi: *Temir qapiğ*, *Qaraqum*, *Qara köl*, *Yinjü ögüz*, *Yašil ögüz*.

Ko‘k turk manbalarida “shahar” ma‘nosida *balıq*, *uluš*, *känt* (kän-ken), *ordu* kabi so‘zlarni shahar nomlarining tarkibida ko‘rish mumkin: *Bešbalıq*, *Quzuluš*, *Quzordu*, *Tärkän*, *Äbäkän*.

Qadimgi turkiy tilda –*ak*, *äk*, –*qi*, –*ki*, –*čiq*, –*čik*, –*č* kabi kichraytuv va erkalash affikslari uchraydi: *yolaq* (<*yol* “yo‘l”) “so‘qmoq”, *oğlančiq* (<*oğlan* “yigit”) “yigitcha”, *ataqi* (<*ata* “ota”) “otajon”, *anač* (<*ana* “ona”) “onajon”.

Savol va topshiriqlar

1. Qadimgi turkiy tilda ko‘plik shakli qanday ifodalangan?

2. Egalik qo‘shimchalarning birlik shakllarini sanang.
3. Jo‘nalish kelishigi qanday shakllarga ega?
4. Qadimgi turkiy tilda nechta kelishik mavjud?
5. Kultegin matnidan yasama ot va sifatlarni toping?

Test sinovi

1. Turkiy tillar morfologik xususiyatlariga ko‘ra qaysi guruhga mansub?

A) flektiv	S) amorf
B) agglyutinativ	D) polisintetik

2. -lar/-lär, -an,-än, -t (d), -z qanday qo‘shimcha?

A) kelishik	S) so‘z yasovchi
B) ko‘plik	D) sintaktik shakl yasovchi

3. küsüš leksemasi qadimgi turkiy tilda qanday ma‘noni ifodalagan?

A) shuhrat	S) istak
B) intilish	D) vazifa

4. O‘zak va affiksial morfemalarning tabiatiga ko‘ra tillar qanday guruhlarga bo‘linadi?

- A) agglyutinativ, flektiv, polisemantik, amorf
- B) agglyutinativ, flektiv, polisintetik, amorf
- S) agglyutinativ, adyektiv, polisintetik, amorf
- D) agglyutinativ, flektiv, polisintaktik, amorf

5. közün körmädük, qulqaqin ešidmädük birikmalaridagi közün, qulqaqin so‘zlari qanday qo‘shimcha olgan?

A) tushum kelishigi	S) majhul nisbat
B) o‘zlik nisbat	D) vosita kelishigi

6. - ru -rü; -ra, -rä qaysi kelishik qo‘shimchasi?

A) jo‘nalish kelishigi	S) o‘rin-payt kelishigi
B) tushum kelishigi	D) vosita kelishigi

7. Vosita kelishigi qo‘shimchasi qatnashgan so‘zlarni toping?

A) ärin, yolın	S) körün, örtön
B) sabimın, aqın	D) bilin, tapın

ADABIYOTLAR

1. Абдурахмонов Ф., Рустамов А. Қадимги туркий тил. –Т.: Ўқитувчи, 1982.
2. Abdurahmonov G‘., Shukurov Sh., Mahmudov Q. O‘zbek tilining tarixiy grammatikasi. – Т.: O‘zbekiston faylasuflar milliy jamiyati, 2008.
3. Малов С. Памятники древнетюркской письменности. Тексты и исследования. -М.-Л., 1951.

4. Rahmonov N., Sodiqov Q. O‘zbek tili tarixi. - T.: O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati, 2009.
5. Содиқов Қ. Туркий ёзма ёдгорликлар тили: адабий тилнинг юзага келиши ва тикланиши. -Тошкент, 2006.
6. Фозилов Э. Ўзбек тилининг тарихий морфологияси. –Т.: ФАН, 1965.

6-§ SIFAT, SON VA OLMOSH SO‘Z TURKUMLARI

Asosiy tushunchalar: *belgi, darajalanish, morfologik usul, sifat yasalishi, miqdor, sanoq son, dona son, tartib son, tub son, hisob so‘zlari, kishilik olmoshi, ko‘rsatish olmoshi, o‘zlik olmoshi, so‘roq olmoshi, belgilash-jamlash olmoshi, gumon olmoshi.*

Turkiy tillar, xususan, o‘zbek tilida **sifat** tarixan maxsus morfologik ko‘rsatkichga ega bo‘lmagan. Mutaxassislarning fikricha, sifat dastavval mustaqil so‘z turkumi sifatida mavjud bo‘lmagan, keyinroq ot turkumidan o‘tib chiqqan va rivojlangan. E.V.Sevortyaning ta’kidlashicha, sifatning otdan differentsiatsiyalanishi ancha ilgari davrlarda boshlangan. V – VIII asrlarga kelib, bu jarayon ancha keng tus olgan. Sifatning jamlanishi asta-sekinlik bilan turli davrlarda paydo bo‘lgan xilma-xil shakllar hisobiga yuz bergan. Ushbu leksemalarning ba’zilari qadimdayoq kammahsul bo‘lgan, ayrimlari esa o‘z sarmahsulligini hozirgi kungacha saqlab qolgan va hatto kengaytirgan. Muayyan shakllar ot va sifat uchun mushtarak hisoblangan, yana boshqa birlari faqat sifatgagina tegishli bo‘lib, keyingi davrlarda taraqqiy etmagan¹⁹.

Turkiy tillar taraqqiyot bosqichining qadim davrlaridan boshlangan sifatning otdan ajralib chiqishi uzluksiz hodisa bo‘lib, bu jarayon davom etmoqda. Bundan hamma sifat otdan ajralib chiqqan, degan fikrga kelmaslik kerak. Chunki sifat mustaqil kategoriya sifatida shakllanganidan so‘ng bu turkum tarkibida yangidan qo‘shilgan belgi ifodalovchi bir qator tub va yasama so‘zlar, yasovchi affikslar mavjudki, ularning etimologiyasi hozircha aniqlangan emas.

Sifatlar narsa-predmetning belgi-xususiyatini turli nuqtai nazardan anglatadi, belgilar bevosita insonga yoki borliqdagi jonli va jonsiz narsalarga tegishli bo‘lishi mumkin.

Qadimgi turkiy tilda sifatlar ma’nosi va tuzilishiga ko‘ra asliy va nisbiy sifatlarga bo‘linadi.

Asliy sifatlar: narsa-predmetning rang-tusi: *ala* “ola”, *aq* “oq”, *qara* “qora”, *yaşil* “yashil”. Masalan: *qizil qan* “qizil qon”, *qara tar* “qora ter”, *sariğ altun* “sariq oltin”, *aq kümüş* “oq kumush”, *qizil qaya* “qizil qoya”, *yağiz yâr* “qo‘ng‘ir yer”; shakli: *ägri* “egri”, *sämiz* “semiz”, *toriq* “ozg‘in”, *asra* “past”, *köni* “to‘g‘ri”; xususiyatini bildiradi: *ariğ* “toza”, *soğuş* “sovuq”; *ädgü* “yaxshi”, *yablaq* “yomon”.

Nisbiy sifatlar. Qadimgi turkiy tilda nisbiy sifatlar asosan affikslar yordamida otlar va fe’llardan yasalgan:

1. **-liğ, -lig//-luğ, -lüg** qo‘shimcha otdan sifat yasaydi va egalik hamda

¹⁹ Севортян Э.В. Из истории прилагательных в тюркских языках//Тюркологические исследования. –М.-Л.; 1963. – С. 58.

nisbatni bildiradi: *qağanliğ* (<*qağan* “xoqon”) “xoqoni bor”, *ekinlig* (<*ekin* “ekin”) “ekinli”, *bodunluğ* (<*bodun* “xalq”) “xalqli”, *küçlüğ* (<*küç* “kuch”) “kuchli”.

2. **-süz, -siz// -suz, -süz**, Bu qo‘shimcha otdan egasizlik va yo‘qlik bildiruvchi sifat yasaydi: *yağısız* (<*yağī* “dushman”) “dushmansiz”, *biligsiz* (<*bilig* “bilim”) “bilimsiz”, *yolsuz* (<*yol* “yol”) “yolsiz”, *ögsüz* (*ög* “ona”) “etim”.

3. **-saq, -sāk**. Bu istak bildiruvchi fe‘l yasovchi *-sa, -sä* hamda fe‘ldan sifat va ot yasovchi *-q, -k* qo‘shimchasining birlashuvidan hosil bo‘lgan: *bağirsaq* (<*bağir* “jigar”) “rahmdil, ko‘ngilchan”, *keksäk* (<*kek* “kek”) “kekchi”.

4. **-siğ, -sig** qo‘shimchasi otdan sifat yasaydi va o‘xshashlik ma‘nosini bildiradi: *qulsığ* (<*qul*) “qulday”; *bägsig* (<*bäg* “bek”) “bekday”.

5. **-qi, -ki// -gi, -gi**. Bu qo‘shimcha ot, ravish va olmoshdan nisbiy sifat yasaydi. Jarangsiz undosh bilan tugagan qalin negizga *-qi*, ingichkasiga *-ki*; jarangli undosh bilan tugagan qalin negizga *-gi*, ingichka negizga *-gi* qo‘shiladi: *ayqi* (<*ay*) “oyga oid”, *yaygi* (<*yay* “yoz”) “yozgi”, *üstünki* (<*üstün* “ustun”) “ustudagi”.

6. **-z, -iz** qo‘shimchasi fe‘l va sifatdan sifat yasaydi: *uz* (<*u-* “qila bilmoq”) “mohir”, *yabız* (<*yaba* “yovvoyi”) “berahm”.

7. **-l, -il** qo‘shimchasi: *yaşil* (<*yaş* “yangi, yash”) “yashil”, *qızil* (<*qiz* “qizar”) “qizil”, *tükäl* (<*tükä-* “tugamoq”) “tugal” singari so‘zlar tarkibida uchraydi.

8. **-q, -ğ// -k, -g** qo‘shimchasi: *yarıq* (<*yarı-* “yorishmoq”) “yorug‘”, *yumşaq* (<*yumşaq-* “yumshamoq”) “yumshoq”, *açığ* (*açı-* “achimoq”) “achchiq”, *quruğ* (<*quru-* “qurimoq”) “quruq”, *isig* (*isi-* “isimoq”) “issiq”, *süçüg* (*süçi-* “shirin bo‘lmoq”) “shirin”.

9. **-nč** qo‘shimchasi: *bulğanč* (*bilğan-* “iflos qilmoq”) “iflos, bilg‘angan”, *tarqanč* (*tarqan-* “tarqalmoq”) “tarqoq”.

10. **-čig, - čig** qo‘shimchasi: *adinčig* (<*adin* “boshqa”) “boshqacha, o‘zgacha”, *tañlančig* (<*tañlan-* “hayratda qolmoq”) “hayratli, ajablanarli”, *yarsinčig* (<*yarsin-* “jirkanmoq”) “qo‘rqinchli, dahshatli”.

Sifat darajalari. Qadimgi turkiy tilda sifat darajalari sifatlar oldidan biror so‘zni qo‘llash yoki ularga biror affiksni qo‘shish orqali hosil bo‘ladi. Xuddi hozirgi o‘zbek tilidagidek, uch daraja shakli mavjud:

1. Oddiy daraja. Bu darajada belgining ortiq yoki kamligiga munosabat bildirilmaydi.

2. Qiyosiy (ozaytirma) daraja. Bu davr yodnomalarida *-raq/-rāk* affiksi belgining ortiqqligini ko‘rsatgan. Masalan: *yeg* (yaxshi) - *yegrāk* (eng yaxshi), *artuq* (ortiq) – *artuqraq* (eng ortiq).

3. Orttirma daraja. Orttirma daraja narsa - predmetdagi belgining boshqa narsa-predmetdagi belgidan ortiqqligini bildiradi va bunda sifat oldidan *añ, äñ, anyiğ* kabi so‘zlar qo‘llangan. Bu so‘zlar hozirgi o‘zbek tilidagi *juda, hech* kabi so‘zlarga to‘g‘ri keladi: *ayiğ ädgu* “juda yaxshi”, *añ ilki* “eng birinchi”.

SON

Til sistemasida ma‘lum guruh so‘zlar borki, ular mavhum son, miqdor, sanoq, to‘g‘rirog‘i, narsa-predmetning sanash, joylashish, bajarilish tartibini bildiradi. Shuni qayd qilish joizki, turkiy tillarda **son** sistemasi, har qaysi xalq tilida bo‘lgani kabi

birdaniga emas, asta-sekin shakllanib, o‘zgarib kelgan²⁰. Bunga ko‘hna manbalar tilini tadqiq etish jarayonida amin bo‘lish mumkin. Zero, yozma obidalarda sonlarning bir necha turlari qo‘llanilgan. Bu esa, birinchidan, sonlarni imlo va talaffuz me‘yorlarini aniqlash, ikkinchidan, ularning etimologiyasini yoritishda qo‘l keladi.

Qadimgi turkiy tilda “nol” yoq. Sanoq “bir”dan boshlanadi. Inson tug‘ilgan chog‘da bir yosh sanalgan, ona qornidagi davri qo‘shib hisoblangan. Bir yil o‘tgach, bola ikkiga to‘lgan.

VI-X asrlardagi yozma yodgorliklarda songa oid xususiyatlardan biri, bunda kichik sonlar oldin, katta sonlar keyin keladi: *yäti otuz - 27, bir qirq - 31, bir otuz - 21, säkiz yetmiş - 68, yüz bäs älig - 145, toquz on bäs - 95*. Sanashning bu tartibi XI asrgacha amal qilgan, XI asrdan keyin esa hozirgidek qo‘llangan.

Qadimgi turkiy manbalarda qayd etilgan sanash tizimi bilan birga, boshqa sanash usuli ham amal qilgan. Ya‘ni katta son oldin, kichik son keyin keladi. Bunda tarkibli sanoq son qismlari III shaxs egalik shaklidagi *artuqi* so‘zi yordamida bog‘lanadi²¹: *otuz artuqi tort - 34, qirq artuqi bäs - 45, bir tümän artuqi yeti biñ - 17 ming*.

Yodnomalarda 102, 190, 250, 300, 350 kabi sanoq sonlar quyidagi tartibda hosil qilinadi: avval birlik, keyin yuzlik, minglik va boshqalar keladi: *yüz iki - 102, iki yüz elig - 250, tört yüz toquz on alti - 496, alti yüz - 600, yüz toquz on - 190, tümän - 10 000, tört tümän - 40 000*.

Sonlar morfologik tuzilishiga ko‘ra quyidagi bir necha gruppalariga bo‘li nadi.

Sanoq son. Bu turdagi sonlar morfologik ko‘rsatkichlarga ega emas. Sanoq sonlar konkret miqdorni bildiradi: *bir, iki, üç, tört, yigirmi, otuz, yüz, miñ* va h. Shuni ta‘kidlash kerakki, dona son ma‘nosi ko‘pincha sanoq son bilan ham ifodalangan: *Süsi üç biñ ärmish* “lashkari uch mingta askardan iborat ekan” (To‘n).

Tartib son. Tartib sonlar sanoq son negiziga – *nč, –inč, inč, -unč, -nti* kabi affikslarni qo‘shish orqali hosil bo‘lgan: *ikinč* “ikkinchi”, *altinč* “oltinchi”, *üçünč* “uchinchi”, *onunč* “o‘ninchi”, *ikinti* “ikkinchi” kabi.

Taqsim son. Sanoq sonlarga *-ar, -är, -rar, -rär, -sar* kabi affikslarni qo‘shish bilan hosil qilingan: *onar* “o‘ntadan”, *birär* “bittadan”, *üçär* “uchtadan”, *ikirär* “ikkitadan”, *altirär* “oltitadan”, *toquzar* “to‘qqiztadan” kabi.

Jamlovchi son qo‘shimchasi *-ağu, -ägü* shakliga ega: *altağu* “oltov”; *törtägü* “to‘rtov”.

Dona sonlar sanoq sonlarga *-ta, -da* affikslarni qo‘shish bilan yasalgan: *birtä, ikidä*.

Chama sonlar sintaktik usul bilan beriladi, ya‘ni quyi tartibdagi birlik son yuqori miqdordagi son bilan keladi: *bir iki, iki üç, tört beš*.

Hisob so‘zlar: *yoli* “marta”, *bağ* “bog‘”, *sürük* “suruv”, *qata* “marta”.

OLMOSH

Olmoshlar semantik va grammatik xususiyatlari bilan boshqa so‘z

²⁰ Фозилов Э. Ўзбек тилининг тарихий морфологияси. –Т.: ФАН, 1965. –Б. 68.

²¹ Abdurahmonov G‘., Shukurov Sh., Mahmudov Q. O‘zbek tilining tarixiy grammatikasi. –Т.: O‘zbekiston faylasuflar milliy jamiyati, 2008. –Б. 127.

turkumlaridan farq qiladi. Olmosh ot, sifat, son va ba'zan boshqa soʻz turkumlari oʻrnida qoʻllanib, predmet va unga xos boʻlgan belgining mavjudligini koʻrsatadi. Olmosh predmetlikni yoki uning belgisini doimiy emas, balki muayyan oʻrinlarda ifoda qiladi. Shu jihatdan olmosh mustaqil soʻz turkumi hisoblansa-da, aniq maʼnoga ega boʻlmaydi. Olmoshning asosiy maʼnosi va qaysi soʻz turkumlari oʻrnida ishlatilishi matn ichida oydinlashadi.

Olmoshlar semantik xususiyati va vazifasiga koʻra bir necha turlarga boʻlinadi.

1. Kishilik olmoshi. Kishilik olmoshlari qadimgi turkiy tilda quyidagicha koʻrinishda boʻlgan: I shaxs birligi – *män, bän*, II shaxs birligi – *sän*, III shaxs birligi – *ol*; I shaxs koʻplik - *biz, bizlär*, II shaxs koʻplik – *siz*. Bu forma baʼzan II shaxs birlik maʼnosida qoʻllanib tinglovchiga nisbatan hurmat bildiradi. III shaxs koʻpligi - *olar, anlar*. XII-XIV asrlarda ham, asosan, *olar, anlar* formalari qoʻllangan. XV asrdan eʼtiboran *alar* shakli qoʻllanishga kirgan.

III shaxs - *ol* olmoshi egalik va kelishik affikslari bilan turlangan va koʻplik qoʻshimchasini olganda *an, än* shakliga ega boʻlgan, yaʼni uning tarkibida fonetik oʻzgarish sodir boʻladi. Masalan:

Kelishiklar	I sh. birlik	I sh. koʻplik	II sh. birlik	II sh. koʻplik	III sh. birlik	III sh. koʻplik
Bosh kelishigi	<i>bän,</i> <i>män</i>	<i>biz/lär</i>	<i>sän</i>	<i>siz/lär</i>	<i>ol</i>	<i>anlar</i>
Tushum kelishigi	<i>bäni,</i> <i>mäni</i>	<i>bizni</i>	<i>säni</i>	<i>siz/n/i</i>	<i>ani</i>	<i>anlarni</i>
Qaratqich kelishigi	<i>bäniñ,</i> <i>mäniñ</i>	<i>biziñ</i>	<i>säniñ</i>	<i>siziñ</i>	<i>aniñ</i>	<i>anlarniñ</i>
Joʻnalish kelishigi	<i>bänä,</i> <i>mänä</i>	<i>biziä</i>	<i>sänä</i>	<i>siziä</i>	<i>aña,</i> <i>añaru</i>	<i>anlarqa</i>
Oʻrin-payt kelishigi	<i>bäntä,</i> <i>mäntä</i>	<i>bizintä</i>	<i>säntä</i> <i>dä</i>	<i>siznitä</i> <i>dä</i>	<i>anta,</i> <i>anda</i>	-
Chiqish kelishigi	-	-	-	-	-	-

2. Oʻzlik olmoshi. Qadimgi turkiy tilda *öz* dan tashqari, *käntü (kändü)* soʻzi ham ishlatilgan. *Öz* aslida ot boʻlib, «*nafs*» va «*jon*» maʼnolarida ishlatilgan. Oʻzlik olmoshi maʼnosi va grammatik xususiyatlari jihatidan hozirgi turkiy, jumladan, oʻzbek adabiy tilidagi oʻzlik olmoshidan farq qilmaydi.

Öz olmoshi aniqlovchi vazifasida kelib, aniqlanayotgan narsa-predmetning maʼlum shaxsga qarashlilik, xosligini taʼkidlaydi: *Özüm qarî boltim* “ozim qaridim” (Toʻn).

3. Koʻrsatish olmoshlari. VI-X asrlarda koʻproq *ol, bu, anta, bol, ani* kabi koʻrsatish olmoshlari ishlatilgan. Bu olmoshlarning vazifasi turlicha boʻlgan. Misollar: ...*bu sabimîn ešid!* “bu sozimni eshit” (KT). *Bu yerdä olurup...* “bu yerda oʻtirib” (KT). *Anta* koʻrsatish olmoshi *oša, ošanda, ošanday, šu* kabi olmoshlar oʻrnida qoʻllanilgan.

8. ol, bu, anta, bol, ani kabi ko'rsatish olmoshlari nechanchi asrlarda qo'llangan?

A) VI-X

S) VII-X

B) VIII-IX

D) X – XI

ADABIYOTLAR

1. Абдурахмонов Ф., Рустамов А. Қадимги туркий тил. –Т.: Ўқитувчи, 1982.
2. Abdurahmonov G., Shukurov Sh., Mahmudov Q. O'zbek tilining tarixiy grammatikasi. – Т.: O'zbekiston faylasuflar milliy jamiyati, 2008.
3. Малов С. Памятники древнетюркской письменности. Тексты и исследования. -М.-Л., 1951.
4. Rahmonov N., Sodiqov Q. O'zbek tili tarixi. - Т.: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati, 2009.
5. Sanaqulov U. O'zbek yozma adabiy tili fonetik, morfologik me'yorlarning ilk shakllanishi va taraqqiyoti bosqichlari. – Т.: Navro'z, 2015.
6. Содиқов Қ. Туркий ёзма ёдгорликлар тили: адабий тилнинг юзага келиши ва тикланиши. -Тошкент, 2006.
7. Фозилов Э. Ўзбек тилининг тарихий морфологияси. –Т.: ФАН, 1965.

7-§ FE'L

Asosiy tushunchalar: *zamon kategoriyasi, shaxs-son kategoriyasi, mayl kategoriyasi, tuslanish, bo'lishli-bo'lishsizlik, nisbat kategoriyasi, fe'lning vazifaviy shakllari, harakat tarzi shakllari, ko'makchi fe'llar, fe'l yasalishi, sodda fe'llar, qo'shma fe'llar.*

Fe'l boshqa so'z turkumlariga nisbatan eng amaliy, eng murakkab va ayni vaqtda semantik jihatdan rang-barang grammatik kategoriyadir. Fe'l sintaktik konstruksiyalarda markaziy o'rinni egallaydi, gap strukturasi belgilaydi, uning qanday ma'noli so'zlardan tarkib topishini bildirish imkoniga ham ega bo'ladi. Demak, fe'l morfologiyada muhim o'rin tutadi. So'z turkumlari ichida asosiy o'rinni otlar va fe'llar tashkil qilishi e'tiborga olinsa, uning keng qamrovli ekanligi anglashiladi.

Qadimgi turkiy tilda fe'l o'zining leksik-semantik xususiyatlariga ega. Fe'llar zamon va makondagi ish-harakat, shuningdek, predmet va hodisalar jarayonini ifodalaydi. Qadimgi turkiy tildagi fe'llarni ikki guruh – mustaqil fe'llar va ko'makchi fe'llarga bo'lish mumkin.

Mustaqil fe'llar gapda biror so'zni boshqarib keladi. Yordamchi fe'llarda bunday xususiyat bo'lmaydi. Bu fe'llar mustaqil fe'llar bilan kelib, mustaqil fe'lning ma'nosiga qo'shimcha ma'no berishga xizmat qiladi. Qadimgi turkiy tilda *alqinti* (tugadi), *olti* (o'ldi), *bolti* (bo'ldi), *berti* (berdi) *kelti* (keldi) kabilar eng faol

qo‘llangan mustaqil fe‘llardir. Biroq mustaqil fe‘llar qo‘makchi fe‘llar vazifasida ham ishlatilgan.

Ko‘makchi fe‘llar sifatida *erti* (edi), *ermish* (emish), *ärinch* (ekan), *ersä* (esa) kabilarni ko‘rsatish mumki: *qağan ermiş* “xoqon ekan”, *alp qağan ermiş* “bahodir xoqon ekan” (BX).

Fe‘l turkumiga mansub so‘zlar shaxs-sonda tuslanishi, mayl, bo‘lishli, bo‘lishsizlik, fe‘l nisbatlari, zamon kategoriyasiga ega bo‘lishi, funksional shakllarga egaligi singari xususiyatlari bilan boshqa so‘z turkumlaridan farq qiladi.

Mustaqil fe‘llar. Mustaqil fe‘llar gapda sodda kesim vazifasida ishlatiladi va o‘ziga mansub bo‘lgan so‘zni boshqarib keladi: *Tonyuquqqa, bāñä aydi* “To‘nyuquqqa, menga aytdi” (To‘n). *Tägdimiz, yaydimiz* “hujum qildik, tor-mor etdik” (To‘n).

Mustaqil fe‘llarni harakatning ob‘ektga bo‘lgan munosabatiga qarab, ob‘ektli fe‘llar va ob‘ektsiz fe‘llar kabi turlarga ham bo‘lish mumkin. Ob‘ektli fe‘llar tushum kelishigidagi so‘zlarni boshqarsa, ob‘ektsiz fe‘llar esa bunday xususiyatlarga ega bo‘lmaydi. Shuningdek, fe‘llar qadimgi turkiy tilda ham yetakchi va ko‘makchi fe‘llardan tashkil topadi: *tikä bärtim* “tikib, ornatib berdi”, *uča barti* “uchib bordi (ko‘chma ma‘noda “vafot etdi”)", *basa kälti* “bosib keldi” (BX) kabi.

Ko‘makchi fe‘llar. Ko‘makchi fe‘llar bevosita bo‘lgan harakatni bildirmaydi, balki etakchi fe‘llardan keyin kelib, etakchi fe‘lning ma‘nosini kengaytirib, qo‘shimcha ma‘no ifodalashga xizmat qiladi.

Qadimgi turkiy tilda ko‘makchi fe‘llarga *ät-*, *başla-*, *tur-*, *yur-*, *bär-*, *yat-*, *ol-*, *qoy-* kabilarni ko‘rsatish mumkin. Bularning ko‘makchi fe‘l vazifasi kontekstda reallashadi.

To‘liqsiz fe‘l. To‘liqsiz fe‘llar mustaqil holda ishlatilmaydigan fe‘l turidir. Hozirgi o‘zbek hamda o‘zga turkiy tillarda ham *ädi*, *äkän*, *ämiş*, *ämäs* kabi to‘liqsiz fe‘llar mavjud bo‘lsa, qadimgi turkiy tilda ham ana shu fe‘llarning turli arxaik ko‘rinishlari ko‘zga tashlanadi. Bular *ärmis*, *ärti*, *ärsä*, *ärinč* kabi shakllardir.

Ärinč so‘zi ba‘zi o‘rinda to‘liqsiz fe‘l (*ekan*) vazifasida ishlatilgan. Bu so‘z to‘liqsiz fe‘l vazifasida X asrdan keyin arxaiklashib modal ma‘noda ishlatila boshlaydi.

Ärinč, *ärti*, *ärmiş* to‘liqsiz fe‘llari harakat ma‘nosini ifodalamaydi, ammo shaxs-sonda tuslanadi. Biroq bu affiks qo‘shma fe‘lning birinchi komponentiga tegishli bo‘ladi. Shuningdek, mustaqil va ko‘makchi fe‘lga xos bo‘lishli-bo‘lishsizlik, nisbat, zamon kategoriyalariga ham ega emas. Masalan: *Adirilmışda saqinur ärtimiz* “vafot etganda biz g‘am chekdik” (BX).

Fe‘lning bo‘lishli va bo‘lishsizlik kategoriyasi. Qadimgi turkiy tilda fe‘llar bo‘lishli va bo‘lishsiz shaklda bo‘ladi.

Bo‘lishli shaklda hech qanday qo‘shimcha qo‘shilmaydi: *ölürti* “o‘lardi” Bo‘lishsiz shakli esa fe‘llarga *-ma*, *-mä* affiksini qo‘shish yoki *ermäs* yoki *yoq* so‘zlari yordamida ifodalanadi: *qatun yoq bolmiş erti* “malika yoq erdi” (To‘n); *barma*, *kelmä*, *qilma*, *alma*.

Tuslanish. Qadimgi turkiy tilda ham fe‘llar shaxs-sonda tuslanadi. Ammo shaxs-son formalari hozirgidan farq qiladi.

Birinchi guruhda birinchi va ikkinchi shaxs birlik hamda ko‘plikda kishilik olmoshlari birinchi va ikkinchi shaxs predikativ affiksi sifatida keladi:

Birlik	ko‘plik
I shaxs - <i>män /bän/</i>	- <i>biz, - biz</i>
II shaxs – <i>sän</i>	- <i>siz, -siz</i>
III shaxs – ba’zan <i>ol, bu, turur</i>	- <i>lar, lar</i>

Shaxs-son affikslarining mazkur formalari *-miş, -miş, -b* (*-ub, -üb, -ib, -ib*), *-a, -ä, -r* (*-ar, -är, -ur, -ür*), *-tači, -täči, -dači, däči* kabi zamon formalarini olgan fe’llarga qo‘shiladi: *baramışman* “borganman”, *turabiz* “turamiz”, *turarsiz* “turarsiz”, *qaltačibiz* “qolganmiz” kabi.

II guruh paradigmasi egalik affikslari ishtirokida tuziladi:

Birlik	ko‘plik
I shaxs – <i>m</i>	- <i>miz, -miz, -muz, müz, -maz, -müz</i>
II shaxs – <i>η</i>	- <i>ηiz/lar/, -ηiz/lär</i>
III shaxs – <i>ï, -i</i> ba’zan <i>ol, turur</i>	

Masalan, *kelürtüm* “kelturdim”, *bartum* “bordim”, *basdimiz* “bosdik”, *sünüştüümüz* “urushdik”. Shaxs-son affiksining qisqargan formalari *-di, -di, -ti, -ti* affiksi bilan tugagan fe’llarga qo‘shiladi. Masalan: *sančdim, körüniz*.

Fe’l mayllari. Fe’l mayllarining quyidagi turlari bor: 1) buyruq mayli; 2) istak mayli; 3) shart mayli; 4) aniqlik mayli.

Qadimgi turkiy tilda fe’lning **buyruq mayli** formasi turli shaxslarda turlicha bo‘lgan. Bu mayl o‘zak-negizga *-ğil, -gil, -qil, -kil, -iη, -iη* (*lar*) kabi qushimchalarni qo‘shish bilan hosil bo‘ladi: *qilğil, ešidiη, biliη*.

Buyruq shaklining ikkinchi shaxs birligi fe’lning bo‘lishli va bo‘lishsiz negizi bilan bir xildir, ko‘pligi esa birlik shakliga *-n* qo‘shimchasini qo‘shish orqali hosil qilinadi: *ay-, ešid-, barin* “boring(iz)”, *oluruη* “o‘tiring(iz)”, *emgätmäη* “qiynamang(iz)”.

Buyruqning *-qil, -kil; -ğil, -gil* formasi ham bor: *baqqil, qačğil, bilgil, kelgil*.

Buyruq shaklining uchinchi shaxsi *-zun, -zün, -su, -sü* qo‘shimchasi bilan yasaladi: *barzun* “borsin”, *yarlaqazu* “yorlaqasin”, *bolzu* “bo‘lsin”, *yitmäzün* “yo‘qolmasin”

Fe’l o‘zagiga *-ayin, -äyin, -yin, -yin, -alim, -älim, -lim, -lim, -zun, -zün, -sun, -sün* affikslarining qo‘shilishi orqali fe’lning **istak mayli** hosil bo‘ladi. Bunday fe’l formalari istak, iltimos, xohish va boshqa shunga o‘xshash ma’nolarni ifodalaydi.

Istak formasining birinchi shaxs birligi *-(a) yin, -(ä) yin*, ko‘pligi *-alim, -älim* qo‘shimchasi bilan yasaladi: *bolayin* “bo‘layin”, *tiläyin* “tilayin”, *adrilmalim* “ayrilmaylik”, *ötünälim* “o‘tinaylik”, *azmalim* “adashmaylik”.

Shart maylining *-sar, -sär* shakli runik, uyg‘ur, moniy, brahma yozuv obidalarida ucnraydi. Uning qisqargan shakli *-sa, -sä* Turfon matnlarida *-sar, -sär* bilan parallel qo‘llangan. Masalan: *alsar, oqitsar, içsär, kelsär, barsa, ešidsä* va h.k. Fe’lning shart mayli shakli ish-harakatning bajarilishidagi shartni bildiradi.

Aniqlik mayli. Aniqlik mayli maxsus qo‘shimchaga ega emasligi bilan yuqoridagi mayl turlaridan farq qiladi. Fe’lning o‘tgan, hozirgi va kelasi zamon formalari aniqlik maylida bo‘ladi. Fe’llarda zamon esa *-ur, -ür, ar, -är, -ür, -ir, -*

yur, -yür, -ğalir, -gäkir, dači, -däči, -ğay, -gäy, -ğu, -gü, -ğuluq, -gülik, -tur, -tür, -duq, -dük, -tiğ, -tig, -erti, -miş, -miş, -muş erti, -tüči ermiş va boshqalar orqali yasaladi va aniqlik maylida keladi. Masalan: *barur, körür, tiläyür, atqalir* “otadi”, *qaltači* “qolgan”, *bolğay* va h.k.

Fe’l zamonlari. Qadimgi turkiy tilda ham fe’lning uch xil shakli mavjud:

O’tgan zamon fe’li

Hozirgi zamon fe’li

Kelasi zamon fe’li.

O’tgan zamon fe’li. Fe’l o’zaklariga *-di, -di, -ti, -ti, -duq, -dük, -tuq, tük, -miş, -miş, -miş+erti, -yür erti, -ğay erdi* kabi affikslarni va shaxs-sonni qo’shish bilan fe’lning o’tgan zamon shakli hosil bo’ladi: *saqinti* “o’yladi”, *toqidi* “to’qidi”, *bitdi, qalmaduq, körmädük, tutmiş, idmiş* “yuborgan”, *qilmış erti, säväläyür erti, bolmağay erdi.*

	Birlik	ko’plik
I shaxs	<i>qiltim</i>	<i>qiltimiz</i>
II shaxs	<i>kiltin</i>	<i>qiltiniz</i>
III shaxs	<i>qilti</i>	<i>qilti</i>

Bu affikslar orqali hosil bo’lgan o’tgan zamon fe’li ish-harakatning o’tmishda aniq bajarilgani, so’zlovchining o’zi ko’rgan va bilganlari haqidagi aniq xabarni ifodalaydi.

Hozirgi zamon fe’li *-ur, -ür, -ar, -är, -yur, -yür, -ir, -ir* va shaxs-son affikslarini qo’shish orqali hosil bo’ladi:

	Birlik	Ko’plik
I shaxs	<i>barurman</i>	<i>barurmiz</i>
II shaxs	<i>barursan</i>	<i>barursiz</i>
III shaxs	<i>barur</i>	<i>barur</i>

Bu fe’l formasi ish-harakatning davom etishi, qanday vaqtda sodir bo’layotganini ifodalaydi: *qazğanur* “qozonur”, *işläyür, sözläyür, saqinurman* “o’ylayurman”, *mengläyürmän* “xursand bo’lurman”.

Kelasi zamon fe’li. Qadimgi turkiy tilda kelasi zamon fe’lini hosil qilish uchun fe’l o’zagiga *-ğu, -gü -qu, -kü, -ğay, -gäy* va shaxs-son affikslari qo’shiladi: *bolğay, kelgäy, bargüsü, bargümüz, barguniz.*

Fe’l nisbatlari. Ma’lumki, fe’l nisbatlari ish-harakatning bajaruvchiga bo’lgan munosabatini bildiradi. Bu munosabat fe’l o’zagiga maxsus affikslar qo’shilishi orqali ifodalanadi. Fe’l nisbatlari aniq nisbat, o’zlik nisbat, majhul nisbat, orttirma nisbat va birgalik nisbatlarga bo’linadi.

Aniq nisbat. Aniq nisbat maxsus affiksga ega emas. Harakatning ega bilan

ifodalangan shaxs yoki narsa-predmet tomonidan bajarilgani yoki bajarilmaganini ko'rsatadi. Masalan: *Kögmän yışıǵ yorip* "Ko'gman vodiysiga borib" (KT).

O'zlik nisbat fe'l o'zaklari unli bilan tugaganda *-n*, undosh bilan tamom bo'lganda *-in, -in, -un, -ün* qo'shimchasi bilan hosil qilinadi: *körün, qilin, bilin, qarǵan* "qarg'amoq", *qolun* "tilanmoq", *tapin* "topinmoq".

Majhul nisbat. *-l, -q(-k)* majhul nisbat formasini yasaydi. Undosh bilan tugagan negizga qo'shilganda oldida bir tor unli paydo bo'ladi, uning sifati o'zakning qalin-ingichkaligi va oxirgi bo'g'indagi unlining lablangan-lablanmaganliga bog'liq: *adril* "ayrilmoq", *teril, açil, saçil, buzul, basiq, boluq, alsiqdi* "olindi".

Orttirma nisbat. Fe'l negizlariga *-t, -ut, -üt, -it, -it, -r, ur, -ür, -ir, -ir, -tur, tür, -dir, -dir, dur, -dür, -gur, güür* affikslarning qo'shilishi bilan hosil bo'ladi²². Qadimgi turkiy tilda quyidagi orttirma nisbat qo'shimchalari bor:

1. *-z, -uz, -üz* qo'shimchasi. Negiz undosh bilan tugaganda, oldida bir tor unli paydo bo'ladi: *tutuz* "tutqizmoq", *tuyuz* "sezdirmoq", *altiz* "oldirmoq", *ütüz* "yutqizmoq".

2. *-r* qo'shimchasi. Negiz undosh bilan tugaganda, oldida asosan tor, ba'zan keng unli paydo bo'ladi: *ketär* "ketkizmoq", *yashur* "yashirmoq", *olur* "bo'lur", *küyür* "kuydir".

3. *-t* qo'shimchasi. Negiz undosh bilan tugaganda, oldida bir tor unli paydo bo'ladi: *oqit* "o'qitmoq", *küçät* "zo'rlatmoq", *sevit* "sevdirmoq", *sülät* "lashkar tortmoq", *yarat* "yaratmoq".

4. *-tur, -tür, dur, -dür* qo'shimchasi: *aqtur* "oqizmoq", *bintur* "mindirmoq", *yüküntür* "yukuntir", *eşitdür* "eshittir", *yedür* "yedirmoq".

5. *-qur, -kür, -ğur, -gür* qo'shimchasi: *turqur* "turg'iz", *azğur* "adashtirmoq", *tirgür* "yashatmoq", *yatğur* "yotqizmoq".

Birgalik nisbat. Fe'l o'zak-negizlariga *-š (-uš, -üş, -iš, -iř)* affiksi qo'shilishi bilan fe'lning birgalik darajasi hosil bo'ladi. Undosh bilan tugagan negizga qo'shilganda oldida tor unli paydo bo'ladi: *baqish* "bir-biriga qaramoq", *oqush* "chaqirishmoq", *sözläš, ökläš* "urushmoq, olishmoq", *talaš* "talashmoq".

Fe'l yasalishi. Qadimgi turkiy tilda ham xuddi hozirgi o'zbek tilidagi kabi 2 xil usul bilan fe'l yasalgan: morfologik va sintaktik usul.

Morfologik usul bilan fe'l yasalishi mahsuldor hisoblanadi. Quyidagi qo'shimchalar faol sanaladi:

1. *-a, -ä/-i, -i/-u, -ü* qo'shimchasi ot va sifatdan fe'l yasaydi: *at* "ot" – *ata* "atamoq", *tüz* "to'g'ri" – *tüzä-* "to'g'rilamoq", *ař* "ovqat" – *ařa-* "ovqatlanmoq", *tar* "tor" – *taru-* "toraymoq", *qur* "quruq" – *quru-* "quritmoq".

2. *-la, -lä* qo'shimchasi otdan fe'l yasaydi: *yay* "yoz" – *yayla-* "yozni o'tkazmoq", *sü* "Lashkar" – *sülä-* "lashkar tortmoq", *at* "ot" – *atla-* "ot solmoq", *bädiz* "naqsh" – *bädizlä-* "naqsh solmoq".

3. *-lan, -län* qo'shimchasi ot va sifatdan fe'l yasaydi: *qan* "xon" – *qanlan-* "xonlik bo'lmoq", *qatiğ* "qattiq" – *qatiğlan-* "chiniqmoq", *yariq* "sovut" –

²² Фозилов Э. Ўзбек тилининг тарихий морфологияси. –Т.: ФАН, 1965. –Б. 126.

yariqlan- “sovut kiymoq”.

4. *-ad, -äd* qo‘shimchasi: *qul* “qul” – *qulad*- “qul qilmoq”, *kün* “joruya” – *künäd*- “joriyaga aylantirmoq”, *qut* “baxt” – *qutad*- “baxtli qilmoq”, *yig* “yaxshi” – *yigäd*- “yaxshilamoq”.

5. *-iq, -ik* qo‘shimchasi otdan fe‘l yasaydi: *taš* “tashqari” – *tašiq*- “tashqari chiqmoq”, *tag* “tog” – *tagiq*- “toqqa chiqmoq”, *ič* “ichkari” – *ičik*- “ichkari kirmoq”, *yol* “yol” – *yoluq*- “yo‘liqmoq”.

6. *-sira, -sirä* qo‘shimchasi otdan fe‘l yasaydi va «-sizlan» ma‘nosida ishlatiladi: *qağan* “xoqon” – *qağansira*- “xoqonsiz bo‘lmoq”, *el* “davlat” – *elsirä*- “davlatsizlanmoq”, *tatiğ* “tot, ta‘m” – *tatiğsira*- “totsizlanmoq”, *ög* “aql” – *ögsirä*- “behush bo‘lmoq”.

7. *-sa, -sä* qo‘shimchasi ot va fe‘ldan fe‘l yasaydi: *et* “go‘sh” – *etsä*- “go‘shsiradi”, *ač*- “ochmoq” – *ačsa* “ochmoqchi bo‘lmoq”, *körüğ* “ko‘rish” – *körügsä*- “ko‘rmak istamoq”, *bariğ* “boorish” – *bariğsa*- “bormoq istamoq”.

8. *-ta, -tä/ -da, -dä* qo‘shimchasi: *ün* “ovoz” – *üntä*- “undamoq”, *is* “iz” – *istä*- “izlamoq”, *al* “hiyla” – *alda*- “aldamoq”.

9. *-qar, -kär, -ğar, -gär* qo‘shimchasi: *qodi* “quyi” – *qodiqartur*- “pastlatmoq”, *čün* “rost” – *čünğar*- “rostlamoq”, *baš* “boshliq” – *bašğar* “boshqarmoq”, *könül* “ko‘ngil” – *könülkär*- “o‘ylamoq”, *töz* “asos” – *tözkär*- “asoslamoq”, *ič* “ich” – *ičkär*- “ichkarilatmoq”.

10. *-qa, -kä* qo‘shimchasi: *yarliğ* “buyruq” – *yarliqa*- “buyurmoq”, *erinč* “baxtsiz” – *erinčkä*- “g‘am yemoq”.

Sintaktik usul bilan fe‘l yasalishi. Sintaktik usul bilan qo‘shma (juft va takroriy) fe‘llar hosil bo‘ladi. Qo‘shma fe‘llarning o‘ziga xos xususiyatlari shundaki, ularning etakchi komponenti sifatida ot, sifat va otlashgan so‘zlar qatnashadi.

Qadimgi turkiy tilda yetakchi fe‘lga qo‘shimcha ma‘no ottenkalari quyidagi ko‘makni fe‘llari orqali beriladi: *süyläyü ber* “urishib bermoq”, *iltü ber* “eltib bermoq”, *yanip kel* “qaytib kelmoq”, *adirilü bar* “ajralib ketmoq”, *yatu qal* “yotib qolmoq”, *qolu tur* “so‘rab turmoq”, *ali olur* “yig‘ib olmoq”, *yep qod* “yeb qoymoq”, *küyü tut* “saqlab turmoq”, *uçup bar* “uchib ketmoq”.

Qadimgi turkiy tilda qo‘shma fe‘llar *ermiš, erinč, ersär* formasi orqali ham hosil bo‘ladi.

Ermiš formanti sifatdosh formalari bilan birikib, qo‘shma fe‘l hosil qiladi. Jumladan, bu formant *-ur, -ür* sifatdoshi bilan birikib, tugallanmagan o‘tgan zamon fe‘lini yuzaga keltiradi. Masalan: *Qağani alp ermiş, ayğučisi bilgä ermiş* “xoqoni botir ekan, maslahatchisi dono ekan” (To‘n). Xuddi shunday ma‘no ærmish formantining *-miş, -miş* sifatdoshi bilan birikishidan ham hosil bo‘ladi: *adiğli toñuzli art uzä soqušmiş ermiş* “ayiq bilan to‘ng‘iz dovon ustida to‘qnashgan” (KT).

Ärinč formanti aslida *är-in-č* shaklida morfemalarga bo‘linuvchi *ermaq* so‘zining o‘zlik darajasidagi formasidan yasalgan. Chunki shu yo‘l bilan yasalgan va kishining his-tuyg‘usi, psixologik ahvolini anglatuvchi *sevinč, qorqinč, quvanč, išanč, saqinč, ökinč* kabi otlar borki, bular ham tuzilishi jihatdan shu so‘zga o‘xshaydi. Ammo *ärinč* so‘zi hozirgi turkiy tillarning birortasida uchramaydi. Yodgorliklarda ham bu so‘z qadimgi so‘z yasash usulining qoldig‘i sifatida ko‘zga

tashlanadi. Ammo *ärinč* soʻzidagi «č» elementi qanday affiks ekanligi hozircha aniq emas. *Ärinč* soʻzi qoʻshma feʼl tarkibida yoki ot- kesimda bogʻlama sifatida kelib, ichki his-tuygʻu bilan bogʻliq boʻlgan ish-harakatni ifodalaydi. Masalan: *Ani üçün älig anča tutmıs ärinč* “shuning uchun davlatni shu tarzda tutgan shekilli” (KT).

-*sar*, -*sär* feʼl oʻzagiga qoʻshilganda, shart maʼnosidan tashqarida ish - harakatni bajarishga boʻlgan intilish, istak maʼnolarini ifodalash uchun ham xizmat qiladi. Shuning uchun ham -*ersär* formanti bilan kelganda qoʻshma feʼllar ish-harakatining sharti, istagi, zaruriyatini bildiruvchi modal forma sifatida ishlatiladi: *İraq ärsär yablaq aği bärür, yağiäq ärsär ädgü aği bärür* “yiroq boʻlsa, yomon ipak beradi, yaqin boʻlsa yaxshi ipak beradi” (KT).

Feʼning funksional shakllari. Maʼlumki, feʼning funksional formalarida, bir tomondan feʼlga xos, ikkinchi tomondan boshqa soʻz turkumlariga (ot, sifat, ravish) xos xususiyatlar mujassam boʻladi

Harakat nomi. Qadimgi turkiy tilda harakat nomi -*maq*, -*mäk* affiksi yordamida hosil boʻlgan: *barmaq, suvsamaq, uqmaq, kelmäk, körmäk, ölmäk, ketärmäk*.

Sifatdosh formalari. Qadimgi turkiy tilda sifatdoshlar ham feʼllik, ham sifatlik xususiyatlariga ega. Sifatdoshlar boʻlishli va boʻlishsizlik, nisbat shakllari, shuningdek, modallik va zamon kategoriyasiga ega. Sifatdoshlar otlashganda ot kategoriyasiga xos grammatik qonuniyatlarga ega boʻladi, yaʼni koʻplik, kelishik va egalik affiksini qabul qiladi. Gapda ega, toʻldiruvchi va hol vazifasini bajaradi. Koʻmakchi feʼllar bilan birikkanda sifatdoshlar tuslanishining murakkab shakllarini yuzaga keltiradi. Sifatdoshlar quyidagi affikslar orqali hosil boʻladi:

-*däci*, -*dači*, -*tači*, -*täci* affiksi: *boldači* “boʻlajak”, *öltäci* “oʻlajak”, *ačtači* “ochajak”, *körtäci* “koʻrajak”. Bu sifatdosh kesim va sifatlovchi boʻlib keladi: ...*turk bodun öltäcisän* – turk xalqi oʻlajaksan, *öltäci bodunuğ* – oʻlajak xalq.

- *r* (-*ar*, -*är*, -*ir*, -*ir*, -*ur*, -*ür*) affiksi: *uçar* “uchar”, *adılar* “ayirar, ögirär” “sevinar”, *küyär* “kuyar”, *qabišir* “birlashur”, *barir* “borir”, *emgätir* “zahmat chekar”, *kelir* “kelur”, *saqinur* “oʻylanur”, *qarišur* “qorishur”, *ökläšür* “tortishur”, *közünür* “koʻrsatur”. Bu formada kelgan sifatdoshlar hozirgi zamonda boʻlayotgan ish-harakatni ifodalaydi.

-*miş*, -*miş*, *mıs*, - *mıs*, -*muş*, -*müş* affiksi: *ağzanmiş* “aytilgan”, *tuğmiş* “tugʻilgan”, *kösämiş* “istagan”, *ötünmiş* “oʻtingan”, *qilinmiş* “qilingan”, *kelmiş* “kelgan”, *tutmıs* “tutgan”, *körmüş* “koʻrgan” va h.k. Bunday sifatdoshlar oʻtgan zamonda eshitilganlik maʼnosini bildiradi. Sifat maʼnosiga ega boʻlganda esa gapda aniqlovchi funktsiyasida ishlatiladi: *ögüm qatınuğ kötürmiş Təhri* “onam Xotinni koʻtargan Tangri (KT). Bu sifatdosh kesim vazifasida ham keladi: *kiši oğli qilinmiş* “inson bolasi yaratilgan”; *tört buluñ yaği ermiş* “toʻrt tomon dushman ekan” (KT).

-*ğma*, -*gmä* (-*iğma*, -*igmä*, -*uğma*, -*ügmä*) qoʻshimchasi: *udiziğma* “uyushtirgan”, *yaratığma* “yaratilgan”, *berigmä* “bergan”, *keligmä* “kelgan”, *uçuğma* “uchgan”.

-*ğučı*, -*güci*, -*quči*, -*küci* qoʻshimchasi: *barğučı* “boruvchi”, *qolunğuchi* “tilanuvchi”, *bidgüci* “yigʻilgan”, *ağquči* “chiquvchi”.

- *siğ*, -*sig*, -*suğ*, -*süg*, -*saq*, -*säk* affiksi: *tutsiq* “tutadigan”, *ančulasıq* “taqdim etilgan”, *išlämäsiğ* “ishlanmagan”, *sözlämäsiğ* “sözlänmagan”.

-*duq*, -*dük*, -*tuq*, -*tük* qo‘shimchasi qaysi variantining qo‘llanishi negizning qalin-ingichkaligiga bog‘liq: *barduq* “borgan”, *yanduq* – qaytgan, *boltuq* “bo‘lgan”, *qazğantuq* “qozongan”, *qilintuq* “yaratilgan”, *tegdiik* “etgan, erishgan”, *išidmädük* “eshidmagan”, *tebrätük* “tebratgan”, *biltük* “bilgan”. Bu sifatdosh ham sifatlovchi, kesim va hol vazifasida keladi: *barduq yerdä* “borgan erda”; *içikdiik üçün* “taslim bo‘lgani uchun”; *men iglädüktä* “men kasal bo‘lganda”; *qağanta adriilmaduq* “hoqondan ayrilmagan”.

- *ğu*, -*gü*, -*qu*, -*kü* qo‘shimchasi runik yodnomalarda kam uchrasa-da, uyg‘ur, Turfon va moniy matnlarda kengroq qo‘llangan: *barğu* - boradigan, *kirgü* – kiradigan, *qutqarqu* – qutqaradigan, *tökülgü* - to‘kilgan, *sözlägü* - so‘zlagan,

Hozirgi *borgim yo‘q*, *ko‘rgisi kelmadi* singari iboralardagi -*gi* qayd etilgan -*ğu*, -*gü* ning shaklidir. Undan so‘ng -*luq*, -*lük* ham qo‘llanishi mumkin; *topulğuluq* “tor-mor qiladigan”, *üzgülik* “uzadigan”. Bu qo‘shimcha hozirgi o‘zbek tilida ham bor: *ko‘rgiligi bor ekan*, *borgilik qilmasin*.

-*ğli*, -*gli* qo‘shimchasi undosh bilan tugagan negizga qo‘shilganda oldida bir tor unli paydo bo‘ladi, qaysi variantining qo‘llanishi negizning qalin-ingichkaligiga bog‘liq: *azğuruğli* “adashgan”, *quvratiğli* “yig‘ilgan”, *oqiğli üntägli täñri* “chaqiruvchi, javob beruvchi tangri”, *keligli* “keladigan”.

Ravishdosh formalari. Ravishdoshlar o‘z holicha kesim bo‘lib kela olmaydigan, tuslanmaydigan, fe‘llarga qo‘shimcha ma‘no beruvchi fe‘l shaklidir. Ravishdoshlar qo‘shma fe‘llarning etakchi komponenti bo‘lib keladi. Ravishdoshlar quyidagicha qo‘shimchalar ishtirokida voqelanadi:

-*u*, -*ü* affiksi: *yanturu* “qaytarib”, *qatinu* “kuchayib, mustahkamlanib”, *tapinu* “topinib”, *ökünü* “o‘kinib”, *yügürü* “yugurib”, *öntürü* “ozod qilib” va h.k.

-*a*, -*ä* affiksi: *aša* “oshib”, *tuta* “tutib”, *ağa* “ko‘tarilib”, *kečä* “kecnib”, *inä* “inib, tushib”, *önä* “unib”.

-*i*, -*i* affiksi qayd etilgan ikki qo‘shimchaga nisbatan kamroq uchraydi: *ali* “olib”, *qodi* “qoyib”, *yazi* “yozib”, *eti* “etib”, *eriti* “eritib”, *tegi* “erishib”.

Ravishdoshning yuqoridagi shakllaridan ba‘zilari asta-sekin leksik grammatik jihatidan mustaqillik kasb etib, ko‘makchi yoki ravishlarga aylanib qolgan. Jumladan, *tegi* so‘zi aslida *teg-* fe‘lining o‘zagiga -*i* affiksining qo‘shilishidan hosil bo‘lgan, keyinchalik ravishdoshlik xususiyatini yo‘qotgan va ko‘makchiga aylangan: *Temir qapiğqa tegi sülädimiz* “Temir qopiqqa(darvoza) qadar qo‘shin tortdik” (KT).

-*p* / -*ip*, -*ip*, -*up*, -*üp* affiksi: *tep* “deb”, *alip* “olib”, *arturip* “ortirib”, *yapip* “yopib”, *binip* “minib”, *išlätip* “ishlatib”, *ökünüp* “o‘kunib”, *öndürüp* “undirib”, *turup* “turib”, *olurup* “o‘tirib”. Bu formadagi ravishdosh shaxssiz shaklda bo‘lib va shaxsli fe‘l-kesim bilan birga keladi: *yaği bolup...yana içikmiş* “dushman bo‘lib... yana qaram bo‘ldi”. *Kü ešidip tağdaqi inimiz* “xabar eshitib, tog‘dagilar pastga tushdilar” (KT).

-*pan*, -*pän*, -*ipan*, -*ipän* affiksi adabiyotlarda yuqoridagi ravishdoshning rivojlangan shakli deb qaraladi. Masalan: *bir erig alipan urdi* - bir kishini olib hujum qildi (To‘n); *tutipan* “tutibon”, *körüpän* “ko‘ribon”, *içipän* “ichibon”, *yepän* “yebon”.

B) orttirma nisbat qo‘shimchasi D) majhul nisbat qo‘shimchasi

6. Qadimgi turkiy tilda yayla so‘zi qanday ma’nodan ishlatilgan?

A) yozni o‘tkazmoq C) kengaymoq

B) bahorni o‘tkazmoq D) yoyilmoq

7. -ğma, -gmä (-iğma, -igmä, -uğma, -ügmä) qanday qo‘shimcha?

A) fe‘l yasovchi C) ravishdosh yasovchi

B) zamon qo‘shimchasi D) sifamdosh yasovchi

8. “Qutadg‘u bilig”dagi –ad qanday qo‘shimcha?

A) fe‘l yasovchi C) sifat yasovchi

B) shakl yasovchi D) ravish yasovchi

ADABIYOTLAR

1. Абдурахмонов Ф., Рустамов А. Қадимги туркий тил. –Т.: Ўқитувчи, 1982.
2. Abdurahmonov G., Shukurov Sh., Mahmudov Q. O‘zbek tilining tarixiy grammatikasi. – Т.: O‘zbekiston faylasuflar milliy jamiyati, 2008.
3. Rahmonov N., Sodiqov Q. O‘zbek tili tarixi. - Т.: O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati, 2009.
4. Малов С. Памятники древнетюркской письменности. Тексты и исследования. -М.-Л., 1951.
5. Sanaqulov U. O‘zbek yozma adabiy tili fonetik, morfologik me‘yorlarning ilk shakllanishi va taraqqiyoti bosqichlari. – Т.: Navro‘z, 2015.
6. Содиқов Қ. Туркий ёзма ёдгорликлар тили: адабий тилнинг юзага келиши ва тикланиши. -Тошкент, 2006.
7. Фозилов Э. Ўзбек тилининг тарихий морфологияси. –Т.: ФАН, 1965.
8. Шукуров Ш. Ўзбек тилида феъл замоналари тараққиёти. – Т.: Фан, 1076.

8-§ RAVISH VA YORDAMCHI SO‘ZLAR

Asosiy tushunchalar: *harakat belgisi, holat belgisi, holat ravishlari, payt ravishlari, o‘rin ravishlari, daraja-miqdor ravishlari, grammatik ma’no, grammatik vazifa, ko‘makchi, ot ko‘makchi, ravish ko‘makchi, fe‘l ko‘makchi, bog‘lovchi, yuklama.*

Ravishlar sifatlar kabi turlovchi va tuslovchi affikslarni qabul qilmaydi, ya'ni bu turkumdagi so‘zlar o‘zgarmaydi, o‘zlari bog‘langan leksemalar bilan moslashmaydi, ularni boshqarmaydi; ravishlar bu so‘zlarga bitishuv yo‘li bilan bog‘lanadi.

Turkiy tillardagi, shu jumladan, o‘zbek tilidagi ravishlarning bir guruhini boshqa so‘z turkumlaridan ajrab chiqqan so‘zlar tashkil etadi. Bunday ravishlarning ko‘pchiligi ismlar, ayrimlari fe'llar asosida shakllangan. Ravishlarning boshqa so‘z turkumlaridan ajrab chiqishi ma'lum tarixiy davrlarda har xil yo‘llar bilan yuzaga

kelgan. Shuningdek, ravish turkumiga oid leksemalar tarkibi boshqa tillardan o'zlashgan so'zlar hisobiga boyib, kengayib borgan. Shuning uchun ham ravish tuzilishi va tarkibiga ko'ra rang-barangdir.

Boshqa so'z turkumlardan siljigan ravishlar esa otlar va fe'llardan o'tgan ravishlardir. Otlardan o'tgan ravishlar payt, miqdor, daraja, chegara va o'rin kabi ma'nolarni, fe'ldan o'tgan ravishlar esa holat ma'nosini ifodalaydi.

Qadimgi turkiy tilda qurol-vosita kelishigi shaklida bo'lgan otlar ko'p o'rinda ravish vazifasida ishlatilgan. Bunday ravishlar sirasiga *yadağın* "yayov", *üstün* "ustida", *tärkin* "tezda", *ödün* "o'sha vaqtda" singarilarni kiritish mumkin.

Jo'nalish kelishigi shaklida bo'lgan otlar ham ko'p o'rinlarda ravish vazifasida kelgan. Bunday ravishlarga *ichrä* "ichkari", *taşra* "tashqari", *öñrä* "oldinga" kabilar mansub.

O'rin kelishigidagi so'zlar ham ravish vazifasida qo'llangan. Bunday ravishlar *qanta* "qayda", *anta* "u erda", *bunta* "bu erda" singari so'zlar o'rin olgan.

Chiqish kelishigi shaklidagi otlar ham ravish funksiyasida ishlatiladi. Chunonchi, *qantan* "qaydan", *oñtun* "o'ngdan", *qayudın* "qaydan" va h.k.

Qadimgi turkiy tilda fe'lning ravishdosh formasidagi so'zlar ravish vazifasida kelgan. Xususan, *-a*, *-ä*, *-i*, *-i*, *-u*, *-ü* shakllari bilan hosil bo'lgan ravishdoshlar ana shunday vazifada ishlatiladi. Bunday ravishlarga *sayu* "bo'ylab", *tegrä* "atrofdan", *tüzü* "bo'ylab" va boshqalarni kiritish mumkin. Bulardan tashqari, *emti*, *tün*, *küntüz*, *bükün* kabi mustaqil ishlatilgan ravishlar ham o'z ifodasini topgan.

Qadimgi turkiy tilda ravishlar boshqa so'z turkumlariga nisbatan ko'p emas. Shunday bo'lsa-da, bir qator ravishlarni uchratish mumkin. Mavjud ravishlarni tub va yasamalarga ajratish mumkin.

Yasama ravishlar quyidagi affikslar orqali hosil qilinadi:

1. -ča, -čä affiksi ot, olmosh, sifat, sifatdoshlardan ravish yasaydi va harakatning holati, miqdori, darajasi va chegarasini bildiradi. Masalan: *anča* "ancha", *subča* "suvday", *örtčä* "yong'inday", *münčä* "muncha", *aşnuča* "dastavval", *azraqča* "juda oz holda", *türkčä* "turkcha".

2. -di, -di, -ti, -ti qo'shimchasi: *qatiğdi* "diqqat qilib", *tükäti* "tugal", *edgüti* "yaxshilab".

3. -la, -lä qo'shimchasi: *tünlä* "tunda", *čänla* "chindan".

So'zlarning takrorlanishi, birikishi orqali ham ravishlar hosil qilingan: *ötrü-ötrü* "so'ng", *öni-öni* "asta-sekin", *tolu tükäl* "batamom", *ertü keč* "tez orada", *bükün*, *küntüz*.

Ravishlarning quyidagi ma'no turlari qayd qilinadi:

1. Payt ravishlari: *bükün* "bugun", *küntüz* "kunduz", *emit* "emdi", *ertä* "erta", *aşnu* "avval", *küntämäk* "har kuni".

2. O'rin ravishlari: *taştırtü* "tashqari", *ičrä* "ichida", *birayä* "o'ngda", *yıraya* "chapda".

3. Holat ravishlari: *aquru* "sekin", *tärk* "tez", *yağın-timin* "asta-sekin".

4. Daraja-miqdor ravishi: *munča*, *anča*, *az*, *üküş* "ko'p", *telim* "ko'p".

Qadimgi turkiy tilda, xususan, VI-X asrlarda *-ğacha*, *-gäčä* affiksi

vazifasini *tägi* soʻzi bajargan. Masalan: *Shantun yaziqa tägi* “Shantung choʻligacha”; *Temir qapiğqa tägi* “Temir darvozagacha”.

YORDAMCHI SOʻZLAR

Yordamchi soʻzlar lugʻaviy maʼno anglatmaydi, leksemaning grammatik maʼnosini bildiradi, morfologik oʻzgarish tizimi, yasalish xususiyati ham yoʻq, gap boʻlagi boʻlib ham kelmaydi. Ular soʻz va gaplarni oʻzaro bogʻlash, ularga qoʻshimcha maʼno yuklash, soʻzlarni bir-biriga tobelash kabi munosabatlarni anglatadi.

Koʻmakchilar gapda ot yoki otlashgan soʻzlardan keyin kelib, vosita, maqsad, sabab, vaqt, makon sintaktik munosabatlarni ifodalash uchun xizmat qiladi. Turkiy tillarda koʻmakchilar mustaqil soʻz turkumlaridan rivojlangan. Lekin bu jarayon uzoq davrlar davomida kechgan. Bunday soʻzlar dastlab oʻz maʼnosida qoʻllanish bilan birga, koʻmakchi vazifasini ham bajargan. Davrlar osha ular oʻzining mustaqil leksik maʼnosini yoʻqotib, koʻmakchilar turkumiga oʻta boshlagan.

Qadimgi turkiy tilda koʻmakchilar va koʻmakchi vazifasida qoʻllangan soʻzlar oʻz ifodasini topgan. Hozirgi turkiy tillarda koʻmakchilar gapdagi soʻzlar oʻrtasida boʻlgan turli-tuman sintagmatik munosabatlarni ifodalashga xizmat qilgani kabi qadimgi turkiy tilda ham ana shunday maʼnolarda qoʻllangan.

Koʻmakchilar grammatik maʼno ifodalashi jihatidan kelishiklarga yaqin turadi. Baʼzan kelishik formasi bajargan funktsiyani bajarishga xizmat qiladi. Koʻmakchilar maʼno anglatish jihatidan bir emas. Jumladan, *uĉun*, *birlä*, *sari* va boshqa shunga oʻxshash koʻmakchilar mustaqil maʼno anglatmaydi. Lekin *ast*, *oŋ*, *iĉintä* kabi koʻmakchilar yakka holda ham mustaqil maʼno ifodalaydi, lekin oʻrni bilan koʻmakchi vazifasida ham qoʻllanadi hamda kelishik affiksini qabul qiladi. Ana shu nuqtai nazardan qadimgi turkiy tildagi koʻmakchilarni sof koʻmakchilar va vazifadosh koʻmakchilarga boʻlish mumkin.

Sof koʻmakchilar. Qadimgi turkiy tilda *birlä*, *üĉün*, *iyä* (bilan), *üzä*, *sayi* kabi sof koʻmakchilar qoʻllangan.

Birlä koʻmakchisi. matnda bosh kelishikdagi soʻz bilan birgalikda qoʻllanganda biror ish-harakatning bajarilishidagi birgalik, birga ishtirok etganlik, aloqadorlik, daxldorlikni, shuningdek, vosita-qurol, ish-harakat jarayonining birin-кетин roʻy berganligini, harakatning bajarilishidagi belgi, holatni va boshqa shunga oʻxshash maʼnolarni ifodalaydi. Masalan: *...oğuz birlä süñüşdimiz* “oʻgiz bilan urushdik”, *közüntä tolu yaši birlä barip* “koʻzida toʻla yosh bilan borib” (KT).

Üĉün koʻmakchisi asarlarda toʻliq formada qoʻllanilgan va uning qisqargan *ĉün* shakli bu davr tilida uchramaydi. U bosh kelishik formasida kelgan soʻzdan keyin kelganda, sabab, vaj, bois, ish-harakatning biror shaxsga atalganligi, narsa-predmetga tegishliligi, ish-harakatning maqsadini bildiradi. Shuningdek, ergashgan qoʻshma gap tarkibidagi ergash gapning sababini yoki natijasini bildirish uchun xizmat qiladi: *türk bodun üĉün* “turk xalqi uchun”, *tinliğlar üĉün* “jonivorlar uchun”.

Üĉün koʻmakchisi tushum, qaratqich, oʻrin, vosita kelishiklari qoʻshimchalari birikkan soʻzlar bilan kela oladi va maʼnoni aniqlashtiradi, taʼkidlaydi: *Täñri yarliqaduqin üĉün* “tangri yarlaqagani uchun”, *säkiz adaqliğ barimiğ üĉün* “sakkiz oyoqli jonli uchun”.

Üzä ko‘makchisi qadimgi turkiy tilda hozirgi turkiy tillardagi *ust, past(da)* kabi ko‘makchilar funktsiyasida qo‘llangan. Ot ko‘makchilari kabi ish-harakatning predmetning ustki va pastki qismida bo‘lganligini yoki yo‘nalish tomonini bildiradi, masalan: *at üzä bintürä* “ot ustiga mindirib”, *Toquz oğuz bodun üzä qağan olurti* “to‘qqiz o‘g‘uz xalqiga xon bo‘ldi” (To‘n).

Sayu va *iyä* ko‘makchilari: *Ayiğ qilinç iyä barip* “yomon ishlar, qilmishlar bilan borib”. *Yir sayu barmiš* “butun yer yuzi bo‘ylab borib”.

Ara ko‘makchisi o‘rin, paytni bildiradi: *Kečmädin ara* “tez orada”, *qalin quvrağ arasinta* “ko‘p odamlar orasida”.

Funksional ko‘makchilar. Funksional ko‘makchilar barcha so‘z turkumlaridan emas, balki ot, fe‘l va ravish so‘z turkumlari orqali ifodalanadi. Ot so‘z turkumiga nisbatan ravish so‘z turkumida kamroq, ravishga nisbatan fe‘lda kamroq uchraydi. Shunga ko‘ra funksional ko‘makchilarni uch guruhga bo‘lish mumkin. Bular: 1. Ot ko‘makchilar. 2. Ravish ko‘makchilar. 3. Fe‘l ko‘makchilar.

Ot ko‘makchilar. Ot ko‘makchilar yuqorida qayd qilinganidek, ma‘lum o‘rinlarda ot vazifasida kelsa, ayrim o‘rinlarda esa ko‘makchi vazifasida qo‘llanadi. Ot ko‘makchilar jo‘nalish, o‘rin va chiqish kelishigi affiksini olib, matnda ot funksiyasini yo‘qotadi va ko‘makchi vazifasida keladi. O‘zidan oldin kelgan so‘zga nisbatan tobe holatda bo‘ladi.

Qadimgi turkiy tilda *baş, ald, ast, yüz, arqa, orta, taš, yan, art, üstüntä, öñ, iç* kabi ko‘makchilar qo‘llangan.

Baş ko‘makchisi kelishik affiksini olib, *başinta, başida, başindin* kabi formalarda qo‘llanadi. Bu shakllar o‘rin, yo‘nalish tomon, chiqish joyi, biror ob‘ektni ajratib ko‘rsatadi. Masalan: *bu irq başinta az emgäki bar* “bu fol boshida az qiyinchiligi bar” (IB).

Ravish ko‘makchilar. Qadimgi turkiy tilda *tašqaru* “tashqari”, *soñ* “so‘ng”, *tapa* “tomon”, *ötrü* “so‘ng”, *içrä* “ichra”, *yoqaru* “yuqori”, *kisrä* “so‘ngra”, *qodi* “quyi, bo‘ylab, yoqalab”, *kidin* “keyin”, *otru* “qarshi, to‘g‘ri” kabi ravish ko‘makchilar qo‘llangan.

Ravish ko‘makchilarning o‘ziga xos xususiyatlari shundaki, ba‘zilari sinonimik qatorni shakllantirgan. Jumladan, *tapa* leksemasi *qodi, ilgäriü, inäriü, sayu* so‘zlari sinonimik uyani voqelantirgan. *Ilgäriü* so‘zi kun botar tomon, ya‘ni g‘arb ma‘nosida ham ishlatilgan.

Tapa ko‘makchisi. Hozirgi o‘zbek tilidagi *tomon* so‘ziga to‘g‘ri keladi. Bu so‘z biror tomonga yo‘nalganlikni ifodalaydi. Ba‘zan qarashlilik va maqsad ma‘nolarda ham qo‘llanadi: *Oğuz tapa sülädim* “o‘g‘uz tomon qo‘shin tortdim” (BX).

Qodi ko‘makchisi. Bu so‘z hozirgi turkiy tillardagi *yoqalab, quyi, pastki* so‘zlari mos keladi, ish-harakat, predmetning yo‘nalganlini bildiradi: *Ol sub qodi bardimiz* “o‘sha suv yoqalab bordik”, *toğan quš täñridin qodi tabisğan tepän qopmiš* “lochin osmon (tepadan)dan quyidagi quyonga hujum qildi” (O‘Y).

Fe‘l ko‘makchilar. Fe‘l ko‘makchilarning qadimgi turkiy tilda qo‘llanish doirasi ot va ravish ko‘makchilarga nisbatan chegaralangan. Ayniqsa, fe‘lning ravishdosh formasidagi so‘zlar ko‘makchi vazifasida ko‘proq qo‘llangan. Bunday

ko‘makchi fe‘llarga *aša* “o‘tib”, *baša* “boshlab”, *kečä* “kechib”, *bašlayu* “boshlab” kabilarni ko‘rsatish mumkin.

Aša ko‘makchisi o‘rin-joy ma‘nolarida qo‘llangan: *kögmän aša qırqız yeriñä tegi sülädimiz* “ko‘kmandan o‘tib qirg‘iz erigacha qo‘shin tortdik” (KT).

BOG‘LOVCHILAR

Bog‘lovchilar ham boshqa yordamchi so‘zlar kabi tarixan mustaqil so‘z turkumlari asosida shakllangan bo‘lib, so‘z va gaplarni bir-biriga bog‘lashga xizmat qiladi. Lekin bunday bog‘lovchilar turkiy tillarda kam sonlidir. Yozma yodgorliklarning guvohlik berishicha, hozirgi turkiy tillarda iste‘molda bo‘lgan bog‘lovchilarning aksariyati taraqqiyotning ma‘lum davrlarida eron tillaridan yoki arab tilidan o‘zlashgan bo‘lib, ular XIII-XIV asrlardan faol qo‘llanila boshlagan²³. Qadimgi turkiy tilda bog‘lovchilar deyarli qo‘llanmagan. *Yämä* so‘zi bog‘lovchi vazifasida qo‘llanishidan tashqari, ravish vazifasida ham ishlatilgan. Masalan: *ötündilär yämä ayqirdilar* “o‘tindilar va hayqirdilar”, ...*bod yämä, bodun yämä, kiši yämä* “urug‘ ham, xalq ham, kishi ham”, *biz yämä sülädimiz* “biz yana qo‘shin tortdik” (To‘n).

-li, -li qadimda hozirgi va bog‘lovchisi o‘rnida qo‘llanilgan: *adiğli toñuzli* “ayiq va to‘ng‘iz”, *begli bodunli* “bek va xalq” (KT).

Taqi: bu muntağ qilinčün öz ütünüz boşunmağay taqi ...dindār kelmägäy “bunday qilmishi o‘z vujudini ozod qilmaydi va dindor kelmagay” (TT).

Azu: azu muñ üçün azu basu birğäli qizğanip “yoki qayg‘u uchun, yoki qurbon berishga qizg‘anib” (Mon).

Kim:bu tort ariğ dindārlar kim tavğaç yärinta ärürlär “bu tort pok dindorlarki, tabg‘och yerindandirlar”, *ol ayağ qilinč yoq kim biz qilmadimiz ärsär* “hech bir yomon ishlar yoqki, biz qilmasak” (TT).

Qalti: ...qalti täñri küči... “agar Tangri kuchi” (KT).

Yana: Ol sabiğ it(t)im: qantayin sabiğ yana kälti “o‘sha xabarni aytdim: yana qandayin xabar keldi” (To‘n).

YUKLAMALAR

Ayrim so‘z yoki gapga qo‘shimcha ma‘no yuklash uchun qo‘llanadigan yordamchi so‘z *yuklamadir*. Barcha turkiy tillarda yuklamalar alohida yordamchi so‘z turkumi sifatida ajratiladi. Yuklamalar leksik ma‘no ifodalamaydi, gapda biror sintaktik vazifani bajarmaydi. Shunga ko‘ra yordamchi so‘zlarning bir turi sifatida qaraladi. Yuklamalar yordamchi so‘zlardan ham o‘ziga xos xususiyatlari bilan ajralib turadi. Masalan, yuklamalar bog‘lovchi va ko‘makchilar kabi so‘zlar o‘rtasidagi munosabat, sintaktik aloqani yuzaga keltirmaydi.

Yuklamalarni alohida so‘z turkumi sifatida ajratish borasida bir qator olimlar o‘z munosabatlarini bildirishgan. Jumladan, Y. Abdurasulov qo‘shimcha yuklamalarni so‘z turkumi sifatida ajratishni ma‘qul topmaydi: “Yuklamani turkumga ajratishning yana bir mushkul tomoni bor. Chunki yuklamalarning asosiy qismini turli modal ma‘nolarni anglatadigan affiks-yuklamalar tashkil etadi. Shubhasiz, affikslar qanday ma‘no ifodalashidan qat‘i nazar so‘z emas. Shuning uchun ularga so‘z turkumi deb

²³ Абдурахмонов Ф., Шукуров Ш. Ўзбек тилининг тарихий грамматикаси . – Т.: 1973. –Б. 215-216.

qarash ham u qadar to‘g‘ri emas, balki ularni affikslarning o‘ziga xos guruhi deb qarash maqsadga muvofiqdir. Buni qanday hal qilish ham butun turkiyshunoslik oldidagi asosiy muammolardan biridir”²⁴. Grammatik munosabat ifodalamaydigan qo‘shimchalar lug‘aviy shakl hosil qiluvchilarga kiradi. Yuklamalarga shunchaki lug‘aviy shakl hosil qiluvchi sifatida qarash to‘g‘ri emas. Yuklamalar gapga so‘roq, ayiruv-chegaralov, gumon mazmunini beradi. Shu bois yuklamalarning alohida turkum sifatida ajratilishi maqsadga muvofiq. Shuningdek, lug‘aviy shakl hosil qiluvchi qo‘shimchalar muayyan turkum doirasiga xoslangan bo‘ladi. Yuklamalar, deyarli, barcha turkum so‘zlariga qo‘shiladi. So‘zga ham, gapga ham qo‘shimcha ma’no beradi.

Qadimgi turkiy tilda quyidagi yuklamalar qo‘llanilgan:

1. **So‘roq va taajjub yuklamalari:** - *mu // -mü: irinč tınliğ bolğay mu* “baxtsiz jonzotlar topiladimi”, *kişigä mü alsıqdi* “kishiga oldirdimi”.

- *a, -ä: qamuğ sıjillärim ä* “hammasi singillarim!” *U anaçim a* “ey onajonima”.

2. **Kuchaytiruv va ta’kid yuklamalari:** - *oq, -ök: yalıñ qılıç tutıp oq üzgälir* “yalang qilich tutiboq uzadi”;

- *kük: yandıq yolta yemä ölti kük* “qaytgan yolda yana o‘ldi”.

3. **Ayiruv va chegaralov yuklamalari:** -*qına// -kına//* turli so‘z turkumlari bilan kelib, ularni chegaralab, ajratib ko‘rsatish uchun xizmat qiladi: *azqına* “ozgina”, *aşnuqına* “hozirgina”, *emtikinä* “endigina”.

Savol va topshiriqlar

1. Ravishlarning morfologik xususiyatlari va ularning yuzaga kelish yo‘llarini ayting.

2. Ravishlarning ma’no turlari haqida ma’lumot bering.

3. Boshqa turkumdagi so‘zlarning ravishga ko‘chishini izohlang.

4. Ravishlarning yasalishini misollar asosida yoriting.

5. Yordamchi so‘zlarning grammatik vazifalarini tushuntiring.

6. Ko‘makchi, bog‘lovchi, yuklamalarning grammatik ma’nolarini izohlang.

Test sinovi

1. Qadimgi turkiy tildagi *qantan* so‘ining ma’nosi...

A) qaydan S) xondan

B) qondan D) uydan

2. Payt ravishlarini toping?

A) küntüz, aşnu, küntämäk S) anča, üküš, telim

B) içrä, birayä, yıraya D) aquru, tärk, yaqın-timin

3. Holat ravishlarini toping?

A) küntüz, aşnu, küntämäk S) anča, üküš, telim

²⁴ Абдурасулов Ё. Туркий тилларнинг қиёсий-тарихий грамматикаси. -Т., 2009. –Б. 87.

- B) ičrä, birayä, yiraya D) aquru, tärk, yaqin-timin
- 5. Qadimgi turkiy tildagi yiraya ravishining qaysi turiga kiradi?**
- A) payt ravishiga S) daraja-miqdor ravishiga
- B) o‘rin ravishiga D) holat ravishiga
- 6. Qadimgi turkiy tildagi kisträ ravishining ma’nosi...**
- A) oldin S) so’ngra
- B) quyi D) tepa
- 7. Ayiğ qilinč iyä barip ... gapidagi ko‘makchini toping?**
- A) ayiğ S) qilinč
- B) iyä D) barip
- 8. azu bog‘lovchining qaysi turiga kiradi?**
- A) ayiruv S) teng
- B) biriktiruv D) ergashtiruv

ADABIYOTLAR

1. Абдурахмонов Ф., Рустамов А. Қадимги туркий тил. –Т.: Ўқитувчи, 1982.
2. Abdurahmonov G., Shukurov Sh., Mahmudov Q. O‘zbek tilining tarixiy grammatikasi. – Т.: O‘zbekiston faylasuflar milliy jamiyati, 2008.
3. Rahmonov N., Sodiqov Q. O‘zbek tili tarixi. - Т.: O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati, 2009.
4. Sanaqulov U. O‘zbek yozma adabiy tili fonetik, morfologik me’yorlarning ilk shakllanishi va taraqqiyoti bosqichlari. – Т.: Navro‘z, 2015.
5. Содиқов Қ. Туркий ёзма ёдгорликлар тили: адабий тилнинг юзага келиши ва тикланиши. -Тошкент, 2006.
6. Фозилов Э. Ўзбек тилининг тарихий морфологияси. –Т.: ФАН, 1965.

9-§ QADIMGI TURKIY TIL SINTAKSISI

Asosiy tushunchalar: *sintaksis, teng bog‘lanish, tobe bog‘lanish, so‘z birikmasi, otli birikma, fe‘lli birikma, bitishuv, boshqaruv, moslashuv, ko‘makchili boshqaruv, kelishikli boshqaruv.*

Qadimgi turkiy til o‘zbek va boshqa ko‘p turkiy tillarning shakllanishida asos bo‘lgan. Ammo bu tilning o‘zi ham muayyan taraqqiyot bosqichlarini boshidan kechirgan, shakllangan, ma’lum bir qolipga tushgan. Har qanday tilning qurilishi asta-sekinlik bilan taraqqiy etadi, o‘zgaradi. Qadimgi turkiy tilning tuzilishi, sintaktik strukturasi bilan hozirgi zamon o‘zbek va boshqa turkiy tillarning tuzilishi o‘rtasida ko‘p o‘xshashlik va shu bilan birga, farqli tomonlar bor. Bu holan tilning bir-bir yarim ming yillik taraqqiyoti natijasidir.

Sintaksis yunoncha *syntaxis* so‘zidan olingan bo‘lib, “biriktirish”, «bog‘lash»

ma'nosini bildiradi. *Sintaksis* so'zlarning va gaplarning o'zaro bog'lanish tizimi, tartibi, ularning turlarini o'rganuvchi tilshunoslik bo'limidir. Mahmud Koshg'ariyning hozircha topilmagan "Kitobi javohir un-nahv fi-l-lug'at it-turk" nomli asarida turkiy tillar sintaksisi haqida bahs yuritilgan.

So'zning muayyan til qonuniyatlari asosida o'zaro birikuvidan so'z birikmasi va gaplar hosil bo'ladi. So'z birikmalari va gaplar shakily xususiyatlari va mazmuniga ko'ra farqlanadi. So'zlarning o'zaro grammatik birikishi teng va tobelik asosida yuz beradi.

1. Teng bog'lanish – ikki so'zning o'zaro teng munosabatlar asosida birikishi: *adiqli tojuzli* – ayiq va to'ng'iz, *uruq buqali semiz buqali* – oriq va cemiz buqa. Teng bog'lanish o'zaro teng bog'lovchilar yoki sanash ohangi yordamida yuzaga keladi.

2. Tobe bog'lanish – bir so'zning boshqa so'zga tobelik asosida bog'lanishi: *türk bodun* – turk xalqi, *altunluğ örgin* – oltin taxt. Tobe bog'lanish ikki qismdan iborat bo'ladi: tobe qism va hokim qism. So'roq bog'lanib kelgan qism hokim, so'roqqa javob bo'lib kelgani tobe qismdir: *kök täñri* - ko'k osmon, *otluğ tamu* - o'tli do'zax. So'zlarning tobelanish asosida bog'lanishi so'z birikmalarini hosil qiladi. So'z birikmasi ikki va undan ortiq so'zdan iborat bo'ladi, ammo kengaygan bir tushunchani ifodalaydi.

So'z birikmasi. Tobe qismning hokim qismga kelishik, egalik qo'shimchalari, ko'makchilar va tobelashtiruvchi ohang yordamida bog'lanishi so'z birikmasini tashkil qiladi.

Tobe bo'lak hokim bo'lakka ko'makchilar yordamida bog'langanda, ko'p hollarda kelishik bilan birgalikda yoki kelishik bilan almashib qo'llanishi mumkin. Tobe bo'lak hokim bo'lakka bog'lanib, hokim bo'lak talab etgan sintaktik vazifada keladi. Ana shu vazifa gap bo'lagi nomi bilan yuritiladi. So'z birikmasi hokim so'zning qaysi turkumga oid so'z bilan ifodalanishiga ko'ra ikki guruhga bo'linadi: o'tli so'z birikmasi, fe'lli so'z birikmasi.

O'tli birikmalarda boshqaruvchi so'z ot bo'lib, u boshqarib kelayotgan so'z ot, sifat, son, olmosh, ravish, sifatdosh bo'lishi mumkin: *Yağiz yer* – qora er, *sü kelti* – qo'shin keldi, *ögüm qatun* – onam qatun (malika), *uqğali kelti* - tushungani kelti.

Fe'lli birikmalarda boshqaruvchi so'z fe'l yoki uning funksional shakllari, tobe so'z ma'lum kelishik yoki ko'makchi bilan birikib kelgan ot yoxud otlashgan so'z, olmosh, ravish yoki ravishdosh, shart fe'li bo'lishi mumkin: *qağan qisdim* – xoqonni qo'lga oldim, *Tabğaçda adrildi* - Tabg'achdan ayrildi, *anča saqintim* - ko'p o'yladim.

Qadimgi turkiy tilda so'z birikmalarini tashkil etgan bo'laklarni o'zaro aloqaga kirish usuliga ko'ra uch turga bo'lish mumkin:

1. Bitishuv. 2. Boshqaruv. 3. Moslashuv.

Bitishuv. So'zlar grammatik vositalar yordamisiz o'zaro aloqaga kirib, so'z birikmasini tashkil etadi. Bunday so'z birikmalari mazmun va intonatsiya yordami bilan o'zaro birikadi. Quyidagi so'z turkumlari bitishuv yo'li bilan so'z birikmasini tashkil etgan: *Kişi oğlan* – inson farzandi, *semiz buqa* – semiz buqa, *yağığa tegmiş sü* – dushmanga hujum qilgan lashkar.

Boshqaruv. Tobe soʻz maʼlum grammatik vosita kelishik formalari yoki koʻmakchilar orqali bosh soʻzga birikadi.

Qadimgi turkiy tilda bosh kelishikdan tashqari tushum, joʻnalish, oʻrin-chiqish, vosita kelishiklari boʻlib, tobe soʻz maʼlum bir kelishik affikslari yordami bilan bosh soʻzga bogʻlanadi. Boshqaruv ikki xil boladi: kelishikli va koʻmakchili.

Kelishikli boshqaruv:

a) tushum kelishigi vositasida: *oʻguzuʻg okuʻshak olurti* - oʻgʻuzni koʻplab oʻldirdi

b) joʻnalish kelishigi orqali: *Otukan yishgaru uduztim* - Oʻtukan yishga yoʻnaltirdim.

v) oʻrin-payt kelishigi vositasida: *Qara koʻltä sunuʻshdimiz* – Qora koʻlda jang qildik.

g) vosita kelishigi yordamida: *Yüz artiq oqun urti* - yuzdan ortiq oʻq bilan urdi.

Koʻmakchili boshqaruvda ot yoki ot maʼnosidagi soʻzlar koʻmakchilar bilan birikib, hokim soʻzga bogʻlanadi: *Kültegin birlä....* Baʼzi oʻrinlarda maʼlum kelishik shaklini olgan ot yoki olmosh koʻmakchiga bogʻlanib, u bilan birga hokim soʻzga birikadi: *Tämir qapigʻga tegi* – Temir qapigʻ (darvoza) ga qadar.

Misollardan koʻrinadiki, boshqariluvchi tobe soʻz ot yoki otlashgan soʻz boʻlib, maʼlum kelishik formasini oladi yoki koʻmakchi bilan birikadi. Boshqaruvchi soʻz esa feʼl yoki harakat bildiruvchi soʻzlar boʻladi. Ammo baʼzan boshqaruvchi soʻz sifat, ravish, koʻmakchi yoki shu vazifadagi soʻz boʻlishi ham mumkin: *biznitä adin* – bizdan boshqa.

Moslashuv. Qadimgi turkiy tilda moslashuv ikki otning qaratqich kelishigi yordamida birikuvidan hosil boʻlgan. Hozirgi oʻzbek tilida boʻlgani kabi qadimgi turkiy tilda ham qaratqich belgili va belgisiz shaklda qoʻllangan. Masalan: belgili - *meniñ bodunum erti; Bilgä qağaniñ boduni;* belgisiz – *Körüg sabi antağ* - koʻruvchining xabari shunday, *Ozüm qutim* – oʻzinning baxtim.

Izofa. Turkiy tillarda sifatlovchi sifatlanmishiga bitishuv usuli bilan tobelanadi. Aniqlovchning yana bir turi borki, u tilshunoslikda *turkiy izofa* deb yuritiladi. Turkiy tillarda gap boʻlaklari, boshqa tillar, xususan, hind-yevropa tillari oilasidagiga nisbatan oʻzining muntazam joylashish tartibiga ega.

Izofa ikki otning aniqlovchilik munosabatiga kirishuvidir. Bunday munosabatda biror shaxs, narsa-predmet yoki tushunchaning boshqa bir shaxs, narsa-predmet yoki tushunchaga qarashliligi koʻrsatiladi. Ikki ot orasidagi bunday munosabat maxsus affikslar orqali ifodalanadi: tobe soʻzda qaratqich kelishigi qoʻshimchasi *(-niñ)*, hokim soʻzda egalik affikslari *-(i)m, -(iñ), -i (si); -(i) miz, -(i) niz, -(lar)i* boʻladi.

Izofada hokim soʻz qaysi shaxsni koʻrsatsa, tobe soʻz ham leksik maʼnosiga koʻra oʻsha shaxsga ishora qiladi. Shuning uchun ham izofa moslashuv aloqasining bir koʻrinishi hisoblanadi. Izofa qismlarning shakllanishiga koʻra uch xil boʻladi:

I. Izofa birikmasining har ikki qismi belgisiz boʻladi: *türk bodun* – turk xalqi, *Kökmän tağ* – Kogman togʻi. Mazkur tipdagi izofali birikmalar bugungi kunda qumiy tilida koʻp uchraydi.

II. Izofa birikmasining biror qismi belgisiz boʻladi: *El törüsü* – el(davlat)ning

qonun qoidalari, *Bodun boğzi* – xalqning noni (doni). Bu tipdagi izofali birikmalar hozirda chuvash tilida ko‘p kuzatiladi.

III. Izofa birikmasining har ikki qismida qo‘shimchalar mavjud bo‘ladi: *Külteginin altuni* – Kulteginning oltini, *Türk bodunin eli*... - turk xalqining eli.

III tipdagi izofalar nisbatan keyingi davrlarda yuzaga kelgan bo‘lib, II tip izofalardagi ma‘noning aniqlashuvi natijasida shakllangan²⁵.

Qadimgi turkiy tilda va undan keyingi davrga oid yodgorliklarda ham izofa birikmasi uch ko‘rinishga ega bo‘lib, bu shakllar birgalikda qo‘llangan. Shuning uchun ham izofa birikmasining belgisiz shakllaridan belgili shakllari kelib chiqadi, deb hukm chiqarish qiyin (at baş> at başi> atniñ başi). Ayrim belgisiz birikmalar belgiliga aylangan bo‘lsa, ba‘zi belgili izofa birikmalar belgisiz birikmalarga o‘tgan²⁶.

Savol va topshiriqlar

1. Qadimgi turkiy tilning sintaktik xususiyatlarini bayon eting.
2. Qadimgi turkiy tilda so‘zlarning o‘zaro aloqaga kirish usullari haqida fikr bildiring.
3. So‘z birikmasi tarkibidagi tobe va hokim bo‘lak munosabati xususida so‘z yuriting.
4. Bitishuv, moslashuv, boshqaruvning o‘ziga xos jihatlarini tushuntiring.
5. Qadimgi turkiy tildagi izofaning turlariga misollar keltiring.

Test sinovi

1. **adiqli to‘uzli birikmasida so‘zlar qanday bog‘langan?**
 A) tobe S) bitishuv
 B) teng D) boshqaruv
2. **Körüg sabi antağ – keltirilgan gapda so‘z birikmasining qaysi turi mavjud?**
 A) bitishuv S) moslashuv
 B) boshqaruv D) fe‘lli birikma
3. **Quyidagi misollarning qaysi biri bitishuvga aloqador?**
 A) Körüg sabi antağ S) Yağığa tegmiş sü
 B) Qara költä suñuşdimiz D) Bodun boğzi
5. **Tämir qapıǵqa tegi – bu misolda hokim va tobe munosabati qanday kechgan?**
 A) bitishuv S) moslashuv
 B) kelishikli boshqaruv D) ko‘makchili boshqaruv
6. **Qadimgi turkiy tilda izofaning nechta turi amal qilgan?**

²⁵Серебрянников Б.А., Гаджиева Н.З. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. -Баку, 1979. -Б. 268-269.

²⁶ Abdurahmonov G‘., Shukurov Sh., Mahmudov Q. O‘zbek tilining tarixiy grammatikasi. -T.: O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2008.-B. 333-334.

- A) uchta S) ikkita
B) to'rtta D) bitta

7. O'guzug' okushak olurti gapida hokim va tobe munosabati qanday kechgan?

- A) kelishikli boshqaruv S) moslashuv
B) bitishuv D) ko'makchili boshqaruv

ADABIYOTLAR

1. Абдурахмонов Ф., Рустамов А. Қадимги туркий тил. –Т.: Ўқитувчи, 1982.
2. Abdurahmonov G'., Shukurov Sh., Mahmudov Q. O'zbek tilining tarixiy grammatikasi. – Т.: O'zbekiston faylasuflar milliy jamiyati, 2008.
3. Абдурахманов Г. Исследования по старотюркскому синтаксису. – М.: Наука, 1967.
4. Малов С. Памятники древнетюркской письменности. Тексты и исследования. -М.-Л., 1951.
5. Rahmonov N., Sodiqov Q. O'zbek tili tarixi. - Т.: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati, 2009.
6. Серебренников Б.А., Гаджиева Н.З. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. -Баку, 1979.

10-§ GAP BO'LAKLARI

Asosiy tushunchalar: *gap bo'lagi, gapning ikkinchi darajali bo'laklari, kesim, ega, to'ldiruvchi, aniqlovchi, hol, sifatlovchi aniqlovchi, qaratqich aniqlovchi, izohlovchi, darak, so'roq, buyruq gaplar.*

Gapda so'zlar o'zaro grammatik munosabatga kirishib, gap bo'laklarini hosil qiladi. Gap bo'laklari vazifasida mustaqil so'zlar keladi. Har bir gap bo'lagi boshqa gap bo'laklari bilan bo'lgan grammatik munosabatiga ko'ra belgilanadi, ya'ni har bir gap bo'lagi o'zi munosabatga kirishgan so'z bilan ma'lum sintaktik aloqada bo'ladi. Gap tarkibida tobe bog'lanib ma'lum so'roqqa javob bo'luvchi so'z yoki so'zlar birikmasiga *gap bo'lagi* deyiladi. So'zning qaysi bo'lak vazifasida kelayotganligi hokim bo'lakka nisbatan aniqlanadi. Gapda kesimgina boshqa bo'laklarga nisbatlanmagan holda aniqlanadi, chunki uning kesim ekanligini kesimlik shakllari ko'rsatib turadi. Qolgan bo'laklar kesimga nisbatan aniqlanadi.

Gap bo'laklari: *kesim, ega, to'ldiruvchi, aniqlovchi, hol.* Kesim gapning asosini tashkil qiluvchi markazdir. Ega kesimga ergashib, kesimda ifodalangan ish-harakatning bajaruvchisini ko'rsatadi. *To'ldiruvchi, aniqlovchi, hol* bo'laklari ega va kesimga ergashib kelib, ularni to'ldiradi, aniqlaydi yoki izohlaydi. Shuning uchun ular *gapning ikkinchi darajali bo'laklari* deyiladi.

Qadimgi turkiy tilda hozirgi turkiy tillardagi kabi bosh bo'laklar (ega va kesim), ikkinchi darajali bo'laklar (aniqlovchi, to'ldiruvchi, hol) bo'lgan. Ammo bu

bo'laklar shakllanishi va o'rniga ko'ra turkiy tillardagi bo'laklardan farqlanadi.

Ega ish-harakat, belgi-xususiyatning egasi, gapning kim yoki nima haqida ekanligini bildiruvchi gap bo'lagidir. Shuning uchun ham ega bosh kelishik formasida bo'ladi: *Tabğaç qağan yağimiz ärti* - Tabg'ach xoqon dushmanimiz erdi. Biroq qadimgi turkiy tilda har qanday bosh kelishikdagi so'z ham ega bo'la olmaydi. *Qağanî sü tasıqdi* (To'n) - xoqoni lashkar bilan yo'lga chiqdi. Ega birinchi yoki ikkinchi shaxsga taalluqli bo'lganda ko'pincha ifodalanmaydi. Qadimgi turkiy tilda uchinchi shaxsga oid egalar ham ba'zan ifodalanmagan. Bunday eganing mazmuni umumiy matndan ayon bo'lib turgan: *Tegdimiz, yaydimizi* (To'n) – hujum qildik, tor-mor etdik.

I va II shaxsdagi ega ta'kidlash zarur bo'lgan o'rinlarda qo'llanadi: *Biz az biz* – biz ozmiz (oz kishimiz) (O'ng). Qadimgi turkiy tilda bosh kelishikdan tashqari jo'nalish kelishigidagi ot ham ega vazifasida qo'llangan: *Içrä ašsiz, tašra tonsiz* (KT) - ichi oshsiz (oziq-ovqatsiz), tashi to'nsiz (kiyim-kechaksiz).

Kesim. Kesim gapni shakllantiruvchi asosiy bo'lakdir. Qadimgi turkiy tilda kesim vazifasida fe'ning turli zamon va mayl formalari, funksional shakllari qo'llanib, fe'l kesimli gaplarni yuzaga keltirgan. Ot kesimli gaplarning kesimi ot, sifat, son, olmosh, ravish orqali ifodalangan. Bu xil kesimlar orqali turli zamon, mayl va modal munosabatlarni ifodalash uchun bog'lamalar va shu vazifadagi yordamchi so'zlar qo'llangan:

1) *är*: *Bir turuqtı ärmis* – bir manzil ekan (To'n). Är mustaqil ravishda kesim vazifasini ham bajaradi: *Näj näj sabim ärsär bañu tashqa urtim* – Himaiki so'zim bo'lsa, mangu toshga yozdim (BX).

2) *turur*: *bars ölgäli... turur* - bars o'lishga (yaqin) turibdi (Oltun yorug').

3) *bol-*: *Kültägin kärgäk bolti* – Kultegin kerak bo'ldi (KT); *äl yemä äl bolti*— El ham el bo'ldi (To'n).

Bu davr tilida kesimlarni qator, ketma-ket keltirish yoli bilan murakkab fikrlar aks etgan: *Qağanqa qırqız bodunı içikdi, yükünti* - xoqonga qirg'iz xalqi taslim bo'ldi, yukundi (KT).

To'ldiruvchi. Qadimgi turkiy tilda to'ldiruvchilar, hozirgidek, vositasiz yoki vositali bo'lib, ot, olmosh yoki otlashgan so'zlar bilan ifodalangan. Bu davrdagi to'ldiruvchiga xos xarakterli xususiyat quyidagilardir: vositali to'ldiruvchi ko'makchilar, kelishiklar bilan keladi: *Toquz oğuz bodun üzä qağan olurti* - to'qqiz o'g'uz ustidan xoqon bo'ldi. ...*uduğuzum, qazğantuqum üçün el yämä el bolti* - xushyorligim, zafar qozonganim uchun el ham el bo'ldi; *Qağanqa qırqız bodunı içikdi* – xoqonga qirg'iz xalqi taslim bo'ldi, *Uri oğlin qul bolti, silig qız oğlin küñ bolti* – yosh o'g'li bilan qul bo'ldi, go'zal qizi bilan cho'ri bo'ldi (To'n).

Qadimgi turkiy tilda vositasiz to'ldiruvchi tushum kelishigi affikslari orqali berilgan: *Ol sabığ eşidip...* - ul so'zni eshitib; *Türk bodun qanin bulmayin tabğaçda adrildi* – turk xalqi xonini topolmay tabg'achdan ayrildi (To'n). Bu davrda vositasiz to'ldiruvchi ko'p hollarda belgisiz qo'llangan: *Öd täñri yasar* – dunyoni tangri yaratadi (KT), *Qizil qanım tökti, qara terim yügürti* – qizil qonimni to'kdi, qora terimni oqizdi (To'n).

Aniqlovchi bir narsa-buyumning boshqasiga qarashli ekanligini bildirib,

matnda ot yoki otlashgan soʻzga bogʻlanadi. Aniqlovchining uch turi mavjud: **sifatlovchi, qaratqich, izohlovchi**. Qadimgi turkiy tilda **sifatlovchi aniqlovchilar** hozirgidek ot, sifat, son, olmosh, sifatdosh bilan ifodalanadi: *Qaltı temir qazğuquğ yergä toqısar* - agar temir qoziqni yerga ursa (TT); *Silig qız* - chiroyli qiz (KT), *Yäti yigirmi erin* – oʻn etti bahodir bilan (KT); *Bu yolun yorısar, yaramacı, tedim* – bu yol bilan yursa, yaramaydi, dedim (Toʻn); *...barmış bodun* – ketib qolgan xalq (KT).

Qaratqich aniqlovchi qaratqich va qaralmish munosabatida oʻz aksini topadi. Bu jarayonda qaratqich kelishigi qoʻshimchasi ishtirok etishi yoki qatnashmasligi mumkin, yaʼni belgili va belgisiz holatda keladi: *Türk boduniñ äliñ törüsin* – turk xalqining eli, qonun – qoidalarini (KT); *Bilgä qağanıñ boduni ...bardi* – Bilga xoqonning xalqi ...bordi (Oʻn); *qağan at* – xoqonning oti; *Qañim qağan süsi bōritäk ermiş* - otam xoqonning lashkari boʻridek ekan (KT).

Izohlovchi. Ot bilan otni aniqlash qadimgi yodnomalarda ham, yaʼni izohlovchi-izohlanmish munosabatida koʻzga tashlanadi: *oğuz yağı* – oʻgʻuz dushman (KT); *alp kisig* – bahodir kishini; *ögüm qatuniğ* – onam xotin (malika, zadagon ayol)ni.

Hol. Qadimgi turkiy tilda hol ot, son, ravish, ravishdosh, olmoshlar orqali ifodalanadi: *Türk qağan Ötükän yış olursar* – turk xoqoni Otukan vodiysida boʻlsa; *Kültegin qoy yilqa yäti yigirmikä uçdi* – Kultegin qoy yili(ning) oʻn yettinchisida vafot etdi; *Anča temis* (KT) - shunday demish; *Sanağali tüşürtimiz* – sanagani toʻxtatdik (Toʻn); *Ol sub qodı bardimiz* - Oʻsha suvning quyi tomoniga bordik (Toʻn).

Uyushiq boʻlaklar bir xil soʻroqqa javob boʻladi, matnda biror boʻlakka bogʻlanib keladi. Qadimgi turkiy tilda gapning bosh boʻlaklari ham, ikkinchi darajali boʻlaklari ham uyushib kelishi mumkin: *Bilgäsi, çabisi bän ök ärtim* (Toʻn) - Bilimdoni, mashhuri men oʻzim edim; *Türk bodun ölti, alqinti, yoq bolti* - turk xalqi oʻldi, tugadi, yoq boʻldi; *Qırqız, üç qurıqan, otuz tatar, qıtay, tatabu* – *bunča bodun kälipän siğtamis* - qirgʻiz, uch qurigan, ottiz tatar, xitoy, tatabi – shuncha xalq kelib yigʻlagan (KT).

Ajratilgan boʻlaklar maʼlum boʻlakning maʼnosini taʼkidlab, izohlab keladi, boshqa boʻlaklardan toʻxtam va ohang jihatdan ajralib turadi. Ajratilgan bolaklarning uyushiq boʻlaklardan farqi shundaki, ular bir tushunchaning ikki xil nomidir, uyushiq boʻlaklar esa bir necha shaxs yoki narsani ifodalaydi. Maʼlumki, har bir gap boʻlagi muayan tartibda joylashadi. Masalan, aniqlovchi va izohlovchi otdan oldin qoʻllanadi, tartibning oʻzgarishi shu gap boʻlagining oʻzgarishiga olib keladi: *Türk qara qamuğ bodun anča temis* – Turk (fuqarosi), qora (xalq), butun xalq shunday demish (Toʻn). Maʼlum gap boʻlagidan soʻng izohlovchi, mazmunan unga teng boshqa boʻlak - soʻz yoki soʻz birikma keltiriladi: *...säni tabğacıñi ölürtäci* – seni – tabgʻachni oʻldirajak (Toʻn); *Türk bodun Tämir qapığqa, Tinsi oğlı yatığma tağqa tägmis* – Turk xalqi Temir qapiqqa, Tinsi oʻgli yotadigan toqqa etdi (Toʻn).

GAP VA UNING TURLARI

Soʻzlar vositasida anglatilgan fikr *gap* deyiladi. Muomala vositasining eng kichik birligi gap hisoblanadi. Gap nisbiy tugallangan fikrni bildiradi.

Qadimgi turkiy tilda ham hozirgidagi kabi **darak, so‘roq, buyruq gaplar** mavjud. Biroq darak gaplar ikkalasiga nisbatan ko‘proq qo‘llangan. Qadimiy turkiy tilda **darak gap** biror hodisa haqida xabar beradi, biror faktni yoki belgini bayon qiladi, tasdiqlaydi yoki inkor qiladi: *Qapağan, Ältäriş qağan äliñä qilintim* – Qapagan, Eltarish xoqon eli (davlati)da voyaga etdim; *Qamağ baliqa tägdim, qunladim, altim* - barcha shaharga etib bordim, talon-taroj qildim, qo‘lga kiritdim(O‘n).

Buyruq gap. Buyruq gap tinglovchiga biror ishni bajarish uchun buyurish, do‘q, iltimos, yalinish, nasihat, ta’kidlash, chaqirish va boshqa shu kabi ma’nolarni bildirgan. Buyruq gaplarning kesimi –*zun, -zyn, -ayin, -alim, -älim, -qil, -kil, -gil, -gil* kabi affikslar bilan shakllanadi. *Sabimän tügäti işitgil* - so‘zimni to‘liq eshitgil (KT).

So‘roq gap. Obidalarda qo‘llangan so‘roq gaplar ba’zan faqat so‘roqni, ba’zan so‘roq ham xayratlanish, taajjubni, ba’zan taxmin, gumon va shubha ottenkasini bildiradi. So‘roq gap kesimi bo‘lishli va bo‘lishsiz shaklda voqelanishi mumkin: *Näkä qorqurbiz? Nägü kätär sizlär?* (Oltun yorug‘).

So‘roq gaplarni mazmuniga ko‘ra sof so‘roq gaplar, ritorik so‘roq gaplar va so‘roq –buyruq gaplarga ajratish mumkin.

Sof so‘roq gaplarda javob talab qilinadi. Bunday so‘roq gaplarda shubha va tajjub mazmuni ifodalanadi: *Qağanliğ bodun ärtim, qağanim qani* – xoqonli xalq edim, xoqonim qani? *irinč tünliğ bolğay mu* – baxtsiz jonzotlar topiladimi (Oltun yorug‘).

Ritorik so‘roq gaplarda javob talab qilinmaydi. Ritorik so‘roq gap tasdiq ma’nosini anglatadi: *nä qağanqa işig kuçug berürmän?!* – qaysi xoqonga mehnatimni, kuchimni sarf qilayapman (KT).

So‘roq-buyruq gaplarda ham so‘roq, ham buyruq ottenkasi bo‘ladi: *yiraya oğuzda iki üč biñ sümüz kältäçimiz barmu nä?* - shimoldan o‘g‘uzdan ikki uch ming keladigan lashkarimiz bormi, nima? (To‘n).

Qadimgi turkiy tilda **ko‘chirma gaplar** keng qo‘llangan. Ko‘chirma gap muallif gapi bilan *tä* - fe’li orqali bog‘lanadi: *...bodun anča tämis: «ällig bodun ärtim, älim amtü qanı? Kimkä älig qazğanurman?»* - *tär ärmis* – xalq shunday degan: “davlatli xalq edim, elim endi qani? Kimga davlatni egallab berayapman” – der ekan (KT).

Ba’zi ko‘chirma va o‘zlashtirma gaplar -*mä* fe’li vositasida emas, mazmunga ko‘ra birikadi. *Ol sabiğ it(t)im: qantayin sabiğ yana kälti* – o‘sha xabarni aytdim: yana qandayin xabar keldi (To‘n).

Gap emotsionallikka (his-tuyg‘u ifodalanishiga) ko‘ra his-hayajon (undov) gap va his-hayajonsiz gaplarga ajratiladi. His-hayajonsiz gaplar darak, so‘roq, buyruq ohangi bilan aytiladi. His-hayajon gaplar oxirida undov belgisi qo‘yiladi. His-hayajon gaplar undov so‘zlari orqali hosil qilinadi: *kün ay azidim yita!* – kun va oyni ko‘rmas bo‘ldim, afsus; *Tabğaç, birdänäyin täg, qitan, oñdanayin täg, bän yirdanayin tägäyin* - Tabg‘ach, sen o‘ngdan hujum qil! Qitan, sen oldindan hujum qil! Men chapdan hujum qilay (To‘n).

Grammatik asoslarning miqdoriga ko‘ra gaplar **sodda** (bir grammatik asosli)

va **qo'shma** (ikki va undan ortiq grammatik asosli) **gaplarga** bo'linadi. Sodda gap tarkibida bitta kesim bo'ladi. Sodda gap tarkibidagi barcha bo'laklar shu kesim atrofida birlashadi. Qo'shma gap tarkibida esa ikki va undan ortiq (uyushmagan) kesim bo'ladi.

Sodda gaplar eganing ishtirok etish yoki etmasligiga ko'ra ikki xil bo'ladi: egasi mavjud gaplar (Biz yangi filmni tomosha qildik) va egasiz gaplar (Yangi filmni tomosha qildik). Sodda gaplar ikkinchi darajali bo'laklar ishtirokiga ko'ra: sodda yig'iq gaplar (*bod qalmadi* - urug' qolmadi), sodda yoyiq gaplar (*Yağımız tegrä uçüq tägirti* – dushmanimiz tegra (atrof)da qanot yoydi)ga bo'linadi (To'n).

Turkiy tillarning ilk taraqqiyot davrida sodda gaplar faol qo'llangan. Bir grammatik asosga ega bo'lgan gap sodda gap hisoblanadi. Sodda gapning asosini kesim tashkil qiladi. Gapning asosiy mazmuni kesimda ifodalanadi. Sodda gaplarning eng qisqa ko'rinishi: ega+kesim modelida bo'ladi: *qan bertim* – xon berdim (To'n); *Çan Sağun kälti* – Chan Cangun keldi (KT).

Qadimgi turkiy tilda, hozirgi zamon turkiy tillaridagidek, kesim qaysi turkum bilan ifodalanishiga ko'ra ikki xil bo'ladi: fe'l-kesim va ot-kesim.

Fe'l-kesim asosan fe'lning funksional shakllari orqali ifodalanadi: *...azča bodun täzmis ärti* – ozgina xalq qochgan edi (To'n); *Kütä tururlar* – kutib turarlar (Un); *Közüg yumup açqinča* - ko'zni yumib ochguncha (TT).

Ot-kesimli sodda gaplar qadimgi turkiy tilda keng tarqalgan bo'lib, murakkab ot-kesim tarkibida bog'lamalar ishtirok etadi. Ot-kesim ot, sifat, son, olmosh, ravish bilan ifodalanadi. Kesimlik ko'rsatkichi vazifasida bog'lamalar (*-man, -san, -di, ol, bol, tur, är*) qo'llanadi: *Ozum tarduš üzä šad ärtim* - o'zim tardush eli ustidan shod edim. *Qarluq bodun . . . yaği bolti* — qarluq xalqi yov bo'ldi (KT). Ammo bu belgilar bo'lmasligi ham mumkin. Bunda kesim gapning mazmuni, intonatsiyasi, o'rnidan bilinib turadi. *Türk bodun yämä bulğanč - ol, tämiş* - Turk xalqi ham sarosimadadir, - debdi (To'n).

Savol va topshiriqlar

1. Gap bo'laklarining xususiyatlarini tahlil qiling.
2. Gapning grammatik asosini izohlang.
3. Gapning ikkinchi darajali bo'laklari haqida ma'lumot bering.
4. Gap bo'laklari bilan grammatik aloqaga kirishmaydigan birliklar xususida fikr yuriting.
5. Sodda gaplardagi predikativ munosabatni tushuntiring.
6. Gapning turlarini misollar asosida bayon eting.

Test sinovi

1. *Tabğaç qağan yağımız ärti* gapining egasini toping?

- A) tabğaç S) qağan

B) tabğaç qağan D) yağimiz ärti

2. Näñ näñ sabim ärsär bañu taşqa urtim gapida kesim qaysi so‘z turkumi bilan ifodalangan?

A) ot S) fe‘l

B) olmosh D) ravish

3. Qaltı tämir qazğuğ yergä toqisar – keltirilgan gapda tämir so‘zi qaysi bo‘lak vazifasida kelgan?

A) ega S) to‘ldiruvchi

B) aniqlovchi D) hol

4. Bu yolun yorisar, yaramaçi, tedim – bu gapda aniqlovchi qaysi so‘z turkumi bilan ifodalangan?

A) ot S) sifatdosh

B) sifat D) olmosh

5. Toquz oğuz bodun üzä qağan olurti – gapdagidan to‘ldiruvchini toping?

A) toquz oğuz S) üzä

B) bodun D) bodun üzä

6. Tabğaç, birdänäyin täg, qitan, oñdanayin täg, bän yirdanayin tägäyin jumlası gapning qaysi turiga kiradi?

A) darak gap S) buyruq gap

B) his-hayon gap D) his-hayonsız gap

7. Türk qağan Ötükän yış olursar – ushbu gapda hol qaysi so‘z turkumi bilan ifodalangan?

A) ot S) ravishdosh

B) ravish D) olmosh

8. Yiraya oğuzda iki üç biñ sümüz kältäçimiz barmu nä? - jumla gapning qaysi turiga kiradi?

A) darak gap S) buyruq gap

B) so‘roq gap D) so‘roq- buyruq gap

ADABIYOTLAR

1. Абдурахмонов Ф., Рустамов А. Қадимги туркий тил. –Т.: Ўқитувчи, 1982.

2. Abdurahmonov G‘., Shukurov Sh., Mahmudov Q. O‘zbek tilining tarixiy grammatikasi. – Т.: O‘zbekiston faylasuflar milliy jamiyati, 2008.

3. Абдурахманов Г. Исследования по старотюркскому синтаксису. – М.: Наука, 1967.

4. Rahmonov N., Sodiqov Q. O‘zbek tili tarixi. - Т.: O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati, 2009.

5. Серебренников Б.А., Гаджиева Н.З. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. -Баку, 1979.

11 §. QO‘SHMA GAP SINTAKSISI

Asosiy tushunchalar: *sodda gap, qo‘shma gap, bog‘lovchisiz qo‘shma gaplar, bog‘langan qo‘shma gaplar, ergashgan qo‘shma gaplar, ega ergash gapli qo‘shma gap, aniqlovchi ergash gapli qo‘shma gap, to‘ldiruvchi ergash gapli qo‘shma gap, kesim ergash gapli qo‘shma gap, payt ergash gap, shart ergash gap.*

Ikki va undan ortiq sodda gaplarning birikuvidan hosil bo‘lgan gap qo‘shma gap hisoblanadi. Qo‘shma gaplar tarkibidagi sodda gaplar o‘zaro teng yoki tobe munosabatda bo‘ladi.

Turkiy tillar tarixiy taraqqiyotining ilk davrlarida kommunikativ vazifani, asosan, sodda gaplar bajargan. Murakkab fikrlarni ifodalashda sintaktik aloqaning eng qadimgi turi bo‘lgan bitishuv yo‘li bilan bog‘langan konstruksiyalardan foydalanilgan.

Qo‘shma gap tarkibidagi sodda gaplarning grammatik munosabati deganda, shu sodda gaplarning bir-biri bilan ma‘lum grammatik vositalar (bog‘lovchilar, yuklamalar, olmoshlar, ohang) yordamida bog‘lanishi tushuniladi. Mazmuniy munosabati deganda esa, qo‘shma gap tarkibidagi sodda gaplarning mazmuniy muvofiqligi nazarda tutiladi. Qo‘shma gapni tashkil etgan sodda gaplar qo‘shma gap qismlari sanaladi. Bu qismlarni bog‘lash uchun xizmat qiladigan vositalar esa bog‘lovchi vositalardir. Qo‘shma gap qismlari bog‘lovchilar, bog‘lovchi vazifasidagi vositalar, ohang yordamida bog‘lanadi.

Qismlarining qanday bog‘lovchi vositalar yordamida bog‘lanishiga ko‘ra qo‘shma gaplar quyidagi guruhlariga bo‘linadi: bog‘langan qo‘shma gaplar; ergashgan qo‘shma gaplar; bog‘lovchisiz qo‘shma gaplar.

Barcha qo‘shma gaplar tarkibida ikki yoki undan ortiq sodda gaplarni mujassamlantirishi bilan xarakterlanadi. Bu sodda gaplar o‘zaro teng munosabatda bo‘lishi yoki qo‘shma gapning bir qismi ikkinchisini izohlab kelishi mumkin.

Bog‘lovchisiz qo‘shma gaplar qadimgi yodnomalar tilining asosini tashkil etadi. Qo‘shma gaplar tarkibidagi sodda gaplar tuzilishiga ko‘ra oddiy (ko‘pincha sodda yig‘iq) bo‘lib, ular umumiy bir fikrni ifodalash uchun xizmat qiladi, mazmunan va shaklan bir-biriga tobe bolmaydi. Bunda sodda gaplar asosan sanash ohangi, intonatsiya vositasida bog‘lanadi, **bir paytda, ketma-ket ro‘y bergan voqea-hodisa, belgi-xususiyat**, shuningdek, **zidlik, qiyoslash, sabab-natija, izohlash** munosabatlarini ifodalaydi: *Udar Saşun kälti, Tabğaç qağanta Isyi Likan kälti, bir tümän ağı, altun, kümüş käreğäksiz kälürti* – Udar Sangun keldi, tabğ‘achdan Isyi Likang keldi, bir tuman (o‘n ming) ipak, oltin, kumushni haddan ortiq keltirdi (KT); *Ol sabığ äsüdidip, tün udisiqim kälmädi, küntüz olursiqim kälmädi* – Bu so‘zni eshitib, kechasi uyqum kelmadi, kunduz o‘tirgim kelmadi (To‘n); *Toquz oğuz bodun kántü bodunim ärti, täñri yär bulğaqın üçün yağı bolti* - to‘qqiz o‘g‘uz xalqi o‘z xalqim edi, ko‘k, yer fitnaga to‘lgani uchun dushman bo‘ldi (KT); *Täñri kuç bærtük üçhün qañim qağan süsi börtäg ärmis, yağisi qonitäg ärmis* – Tangri kuch bergani uchun otam xoqonning lashkari bo‘riday ekan, dushmani qo‘ydek ekan (KT); *Özi yanıldı, qağanı olti, bodunı kuñ qul bolti* – o‘zi adashdi, xoqoni

halok bo'ldi, xalqi cho'ri, qul bo'ldi (KT); *Üç körüg kişi kälti, sabi bir: qağani sü taşıqdi, on oq süsi qalisiz taşıqdi* – uch ko'ruvchi kishi keldi, so'zi bir: xoqoni qo'shin tortdi, o'n o'q qo'shini tamom yurishga chiqdi (To'n).

Bog'langan qo'shma gaplarni hosil qilishda teng bog'lovchilar va ayrim yuklamalar qatnashgan. Bu tipdagi qo'shma gaplar qadimgi turkiy tilda ozchilikni tashkil etadi: *azu uluğ baçağ kün, azu kiçig baçağ künkä qilsar* – yoki ulug' ro'za kuni, yoki kichik ro'za kuniga qilsa (TT); *azu munğ üçün, azu basu birgäli qizğanip* – yoki qayg'u uchun, yoki qurbon berishga qizg'anib (Mon); *bu muntağ qilinçin öz ütünüz boşunmağay taqi diqa dindār kelmägäy* – bunday qilmishi o'z vujudini ozod qilmaydi va diqa dindor kelmagay (TT); *Er buşuşluğ, täñri bulitliğ bolti, ara kün toğmiş buşaç, ara mänı kälmiş* - inson qayg'uli, osmon bulitli bo'ldi, gohi kun chiqqanda qayg'u, gohi shodlik keladi (TT).

Qadimgi turkiy tilda qismlari o'zaro hokim-tobe munosabatlari orqali bog'langan **ergash gapli qo'shma gaplar** bosh gapga **sifatdosh, rabishdosh, shart mayli** qoshimchasi, **ko'makchi, bog'lovchi** va **kelishik qo'shimchasini olgan sifatdoshlar, nisbiy olmoshlar** yordamida birikadi: *Äçümüz apamız tutmis yär sub idisiz bolmazun täyin* - ajdodlarimiz qo'l ostida bo'lgan er-suv egasiz qolmasin deb (KT); *Oza kälmiş süsin Kültegin ağıtip, at oñara bir oğuş alpağu on ärig, Toña tegin yoğinta ägirip ölütimiz* - Oldin kelgan lashkarini Kultegin turg'izib otlantirib, bir qavmga mansub o'n qahramonni qurshab o'ldirdik (KT); *Kültegin yoq ärsär, qop öltäçi ärtinğiz* - Kultegin bo'lmasa, o'lar edingiz; *Bägläri boduni tüz süz üçün, ... türk bodun ällädük älin içğinu idmis* - beklari, xalqi insofsizligi uchun turk xalqi ushlab turgan davlatini qo'ldan chiqarib yuborgan (KT); *Soğdaq bodun ätäyin täyin, Yinçü ögüzüg kächä Tämir qapığqa tägi sülädimiz* - So'g'daq xalqini tuzatayin deb, Yinju (Sir) daryosini kechib Temir darvozagacha qo'shin tortdik (KT); *Äçim qağan olurtuqda, özüm Tarduş bodun üzä şad ärtim* – amakim xoqon bo'lganda, o'zim tardush xalqi uza shad erdim (KT); *Näj, näñ sabim ärsär, bähü taşqa urtum, añar körü bilij* – Qanday nima so'zim bolsa, mangu toshga yozdim, unga qarab biling (KT).

Qadimgi turkiy tilda ergashgan qo'shma gaplarning bir qator turlari qo'llanishda bo'lgan:

Ega ergash gapli qo'shma gap bosh gapda ishtirok etgan yoki tushirib qoldirilgan egani izohlab keladi: *İda taşda qalmişi qobranib yäti yüz bolti* – Toqayda, toshda qolgani to'planib, yetti yuz kishi bo'ldi; *Äki biñ ärtimiz biz, äki sü bolti* - ikki ming kishi edik biz, ikki qo'shin bo'ldi (To'n).

Kesim ergash gapli qo'shma gapda bosh gapda ishtirok etgan yoki tushirib qoldirilgan kesim izohlanadi: *Apa tarqanğaru içrä sab idmis: Bilgä Tonyuquq anığ ol* – apa tarxonga yashirin xat yubormish: Bilga To'nyuquq yomon u ((To'n); *Ol äki kişi bar ärsär, säni tabğaçığ ölürtäçi tirmän* - O'sha ikki kishi bor bo'lsa, seni - tabg'achni o'ldirajak, derman.

Aniqlovchi ergash gapli qo'shma gap. Bu xil ergash gaplar bosh gap tarkibida kelib, bevosita o'zi aniqlab kelayotgan otning oldida qo'llanadi: *Qañimiz äçimiz qazğanmiş bodun atı, küsi yoq bolmazun yin türk bodun üçün tün udimadim, küntüz olurmadim* - otamiz, akamiz qozongan xalqning nomi, shuhrati yo'q

bo'lmagan deb turk xalqi uchun kechasi uxlamadim, kunduzi o'tirmadim (KT); *Közün körmädük qulğağın äsidmädük* bodunim - ko'z bilan ko'rmagan, quloq bilan eshitmagan xalqim (KT).

To'ldiruvchi ergash gap bosh gap tarkibidagi olmosh-to'ldiruvchi yoki fe'li-kesimning ma'nosini izohlaydi va bosh gap mazmunini to'ldiradi: *Äki şad ulayu ini yigünim, oğlanim, bāglārim, bodunim közi, qaşı yablaq boltaçi täp, saqintim* – ikki shad keyingi ini jiyanim, bolam, beklarim, xalqimning ko'zi, qoshi yomon bo'ladi deb, o'yladim (KT).

Maqsad ergash gapli qo'shma gapda qismlarning biri ikkinchisidan anglashilgan mazmun nima maqsadda ro'y berishini ifodalaydi, *täyin* va uning variantlari vositasida bosh gapga bog'lanadi. Masalan: *Türk bodun yitmäzün täyin yoluq ärmäzün täyin üzä täñri tär ärmış...* - turk xalqi yo'qolmasin deb, qurbon bo'lmasin deb, ko'kdagi Tangri der emish...(O'n); *Yalabaçi ädgü sabi ötügi kälmez täyin yayin süladim* – elcnisi, ezgu so'zi, arzi dodi kelmayapdi deb, yozda lashkar tortdim (BX).

Payt ergash gap bosh gapdan anglashilgan mazmunning ro'y berish vaqtini ifodalaydi va bosh gapga o'rin –payt, chiqish kelishigi shakli orqali bog'lanadi: *Äcim qağan qamşaq boltuqinta, bodun ölüg iglig boltuqinta Izgil bodun birlä süñüşdimiz* – amakim xoqonning davlati zaif bo'lganda, xalq o'lib, kasal bo'lib turganda Izgil xalqi bilan jang qildim; *Üzä kök täñri asra yağiz yär qilintuqda, äkin ara kisi oğli qilinmis* – Yuqorida ko'k osmon, pastda qo'ng'ir yer yaratilganda ikkisinin o'rtasida inson bolasi yaratilgan (KT).

Sabab ergash gapli qo'shma gap. Sabab ergash gapni tashkil etgan gap bosh gapdan anglashilgan harakat-holatning ro'y berish sababini bildiradi, ergash gapni bosh gapga bog'lashda *üçün* ko'makchisi xizmat qiladi. Bunda ergash gap kesimi sifatdosh yoki ot, sifat orqali ifodalanadi. Masalan: *Täñri yarliqaduq üçün öküş täyin biz qorqmadimiz süñüşdimiz* – Tangri yorlaqagani uchun ko'p, biz qo'rqmadik, jang qildik (To'n); *Täñri küc bærtük üçün qağim qağan süsi böritäg ärmis* - Tangri kuch bergani uchun otam xoqonning qo'shini bo'riday ekan (KT).

Shart ergash gap bosh gapdan anglashilgan mazmun qanday shart-sharoitlarda ro'y berishini ko'rsatadi va kesimi shart fe'li yoki ot bilan ifodalanadi: *Üzä täñri basmasar, asra yär tälinmäsär, türk bodun äliñin törüñin artati?* – Tepadan osmon bosmagan bo'lsa, pastda yer yorilmagan bo'lsa, turk xalqi eling, qonun-qoidangni kim buzdi? (KT); *Ältäriş qağan qazğanmasar, udu bän özüm qazğanmasar, äl yämä, bodun yämä yoq ärtäçi ärti* – Eltariş xoqon (g'alaba) qozonmasa, so'g'ra men o'zim qozonmasam, el ham, xalq ham yoq bo'lar edi (To'n).

Bir necha ergash gapli qo'shma gaplar. Qadimgi yodnomalar tili ma'lum darajada shakllangan yozma adabiy til edi. Shuning uchun ham bu yodnomalarda qo'shma gapning turli shakllari - bir necha ergash gapli qo'shma gaplar, ergash va bog'lovchisiz gaplarni o'z ichiga olgan murakkab tarkibli qo'shma gaplar qo'llaniladi: *Ältäriş qağan qazğanmasar, yoq ärti ärsär, bän özüm Bilgä Tonyuquq qazğan- masar, bän yoq ärtim ärsär Qapağan qağan türk sir bodun yärintä bod yämä kişi yämä idi yoq ärtäçi ärti* - Eltaris xoqon qozonmasa, yo'q

bo'lsa, men o'zim Bilga To'nyuquq qozonmasam, men yoq bolsam, Qapag'an xoqon, turk sir xalqi erida urug' ham, kishi ham, ega ham yo'q bo'lgan bo'lardi (To'n).

Tarkibi turli tipli konstruksiyalardan tuzilgan **murakkab tarkibli qo'shma gaplar** uchraydi: *Yuyqa ärklik topulğali uçuz ärmis, yinčgä ärklik üzgäli uçuz, yuyqa qalin bolsar, topulğuluq alp ärmis, yinčkä yoğan bolsar, üzgülik alp ärmis* – Yupqa narsa engishga oson emish, ingichka narsa uzishga oson, yupqa qalin bo'lsa, to'plovchi bahodir emish, ingichka yo'g'on bo'lsa, uzuvchi bahodir emish (To'n).

Savol va topshiriqlar

1. Sodda gapning xususiyatlarini bayon eting.
2. Qo'shma gapning grammatik asosini izohlang.
3. Bog'langan qo'shma gaplar haqida ma'lumot bering.
4. Ergash gapli qo'shma gaplarning bosh gapga birikish yollarini tushuntiring.
5. Bir necha ergash gapli qo'shma gaplarning xususiyatlarini haqida so'zlang.

Test sinovi

1. Üč körüg kişi kälti, sabi bir: qağanı sü taşıqdi, on oq süsi qalisiz taşıqdi gapida qanday munosabat ifodalangan?

A) zidlik	S) sabab-natija
B) qiyoslash	D) izohlash

2. azu uluğ baçağ kün, azu kiçig baçağ künkä qilsar jumlası qo'shma gapning qaysi turiga kiradi?

A) bog'langan qo'shma gap	S) bog'chisiz qo'shma gap
B) ergashgan qo'shma gap	D) murakkab qo'shma gap

3. Täñri kuç börtük üçhün qañim qağan süsi börtäg ärmis, yağisi qonitäg ärmis— keltirilgan gapda qañ so'zi qaysi ma'noda kelgan?

A) xon	S) ota
B) ona	D) qon

4. Oza kälmis süsin Kültegin ağıtip, at oñara bir oğuš alpağu on ürig, Toña tegin yoğinta ägirip ölütimiz jumlası qo'shma gapning qaysi turiga kiradi?

A) bog'langan qo'shma gap	S) bog'chisiz qo'shma gap
B) ergashgan qo'shma gap	D) murakkab qo'shma gap

5. Äçümüz apamız tutmıs yär sub idisiz bolmazun täyin jumlasida ergash gap bosh gapga qanday bog'langan?

A) sifatdosh yordamida	S) shart mayli qoshimchasi yordamida
B) rabishdosh yordamida	D) ko'makchi yordamida

6. Udar Sañun kälti, Tabğaç qağanta Isyi Likañ kälti, bir tümän ağı, altun, kümüş kärgäksiz kälürti jumlası qo'shma gapning qaysi turiga kiradi?

A) bog'langan qo'shma gap	S) bog'chisiz qo'shma gap
B) ergashgan qo'shma gap	D) murakkab qo'shma gap

7. İda taşda qalmışi qobranib yäti yüz bolti – ushbu jumla ergashgan

qo‘shma gapning qaysi turiga kiradi?

- A) ega ergash gap S) aniqlovchi ergash gap
B) kesim ergash gap D) to‘ldiruvchi ergash gap

8. *Türk bodun yitmäzün täyin yoluq ärmäzün täyin üzä täñri tär ärmış...* jumlasini ergashgan qo‘shma gapning qaysi turiga kiradi?

- A) payt ergash gap S) sabab ergash gap
B) maqsad ergash gap D) to‘ldiruvchi ergash gap

ADABIYOTLAR

1. Абдурахмонов Ф., Рустамов А. Қадимги туркий тил. –Т.: Ўқитувчи, 1982.
2. Abdurahmonov G., Shukurov Sh., Mahmudov Q. O‘zbek tilining tarixiy grammatikasi. – Т.: O‘zbekiston faylasuflar milliy jamiyati, 2008.
3. Абдурахманов Г. Исследования по старотюркскому синтаксису. – М.: Наука, 1967.
4. Малов С. Памятники древнетюркской письменности. Тексты и исследования. -М.-Л., 1951.
5. Rahmonov N., Sodiqov Q. O‘zbek tili tarixi. - Т.: O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati, 2009.
6. Серебрянников Б.А., Гаджиева Н.З. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. -Баку, 1979.

SHARTLI QISQARTMALAR

- BX** – Bilga xoqon bitiktoshi
KT - Kultegin bitiktoshi
KCh - Kulichur bitigi
MCh - Mo‘yunchur bitigi
Oltun yorug‘ - Oltin yoruq bitiktoshi
To‘n - To‘nyuquq bitiktoshi
TT – Turfon matnlari
O‘n – O‘ngin bitiktoshi

Фойдаланилган адабиётлар

I. Манбалар

1.1 Махмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. Таржимон ва нашрга тайёрловчи С.Муталлибов. Т. I-III. -Т: Фан, 1960-1963. Т. I. 1960. -499 б. Т. II. 1961. 427 б. Т. III. 1963. -466 б.

1.2 Махмудов Қ. Аҳмад Югнакийнинг «Ҳибатул-хақойиқ» асари ҳақида: кириш, фонетика, морфология, матн, транскрипция, шарҳ, луғат. -Т.: Фан, 1972.- 298 б.

1. 3. Фитрат. Ўзбек адабиёти намуналари. –Самарқанд, 1928. – 128 б.

1. 4. Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг (Транскрипция ва ҳозирги ўзбек тилига тавсиф. Нашрга тайёрловчи Қ.Каримов). –Т: Фан, 1971. -786 б.

II. Китоблар

2.1. Абдурахмонов А., Рустамов А. Қадимги туркий тил. -Т.: Ўқитувчи, 1982. – 166 б.

2.2. Абдурахмонов Ғ. Ўзбек халқи ва тилининг шаклланиши ҳақида. -Т., 1999. -88 б.

2.3. Абдурахмонов Ғ., Шукуров Ш. Ўзбек тилининг тарихий грамматикаси. –Т.: Ўқитувчи, 1973. -320 б.

2.4. Алиев А., Содиқов Қ. Ўзбек адабий тили тарихидан. –Т.: Ўзбекистон, 1994. -118 б.

2.5. Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. Т. I-IV. Э. Фозилов таҳрири остида. -Т.: Фан, 1983-85. Т. I. 1983. -782 б. Т. II. 1983. -642 б. Т. III. 1984. -622 б. Т. IV. 1985. – 636 б.

2.8. Асомиддинова М. Кийим–кечак номлари. –Т.: ФАН, 1981. – 98 б.

2.9. Асқаров А. Ўзбек халқининг этногенези ва этник тарихи. –Т.: Университет, 2007. -339 б.

2.10. Аширбоев С., Азимов И. Ўзбек тилининг тарихий грамматикаси (ўқув-услубий кўлланма). –Т.: Тошкент давлат педагогика университети, 2002. -137 б.

2.11. Базарова Д. История формирования и развитие зоологической терминологии узбекского языка. -Т.: Фан, 1978. -223 с.

2.12. Базарова Д., Шарипова К. Развитие лексики тюркских языков Средней Азии и Казахстана. -Т.: Фан, 1990. -274 с.

2.14. Батманов Й. Язык енисейских памятников древнетюркской письменности. – Фрунзе: АН Киргизистан, 1959. -218 с.

2.15. Бафоев Б. Кўҳна сўзлар тарихи.-Т.: Фан, 1991.-152 б.

2.16. Дадабоев Ҳ. Тарихий ҳарбий терминлар луғати. - Т.: Университет, 2003. -240 б.

2.17. Дадабоев Ҳ., Ҳамидов З., Холмонова З. Ўзбек адабий тили лексикаси тарихи. –Т.: Фан, 2007. 156 б.

2.18. Древнетюркский словарь. -Л.: Наука, 1969. -676 с.

2.19. Исмоилов И. Туркий тилларда қавм-қариндошлик терминлари (ўзбек, уйғур, қозоқ, қирғиз, қорақалпоқ, туркман тиллари материаллари асосида) . –Т.: Фан, 1966. –150 б.

2.20. Исмоилов И. ва бошқалар. Ўрта Осиё ва Қозоғистон туркий тиллар лексикасидан (полиз экинлари, мевали дарахт номлари ва уй-рўзғор буюмлари лексикаси материаллари асосида). –Т.: Фан, 1990. – 258 б.

2.21. Исследование по лексике и грамматике тюркских языков. –Т.: Фан, 1980. -148 с.

2.22. Исҳоқов М., Содиқов Қ., Омонов Қ. Мангу битиклар. –Т.: Тошкент давлат шарқшунослик институти, 2009. -115 б.

2.23. Малов С. Памятники древнетюркской письменности. Тексты и исследования. -М.-Л., 1951. -452 с.

2.24. Маҳмудов Қ. Ўзбек тилининг тарихий фонетикаси. –Т.: Ижод, 2006.

2.25. Мусаев К. Лексика тюркских языков в сравнительном освещении (Западно-кыпчакская группа). -М., 1975. -359 с.

2.26. Мусаев К. Лексикология тюркских языков. -М.: Наука.-1984. -228 с.

2.27. Мухторов А., Санакулов У. Ўзбек адабий тили тарихи. –Т.: Ўқитувчи, 1995. -160 б.

2.28. Насипов В. Язык орхоно-енисейских памятников. -М.,1960. – 248 с.

2.29. Sanaqulov U. O‘zbek yozma adabiy tili fonetik, morfologik me’yorlarning ilk shakllanishi va taraqqiyoti bosqichlari. – Т.: Navro‘z, 2015.

2.30. Севортян Э. Аффиксы словообразования в азербайджанском языке. Опыт сравнительного исследования. –М.: Наука, 1966. -437 с.

2.31. Севортян Э. Этимологический словарь тюркских языков. Общетюркские и межтюркские основы на гласные. -М.:Наука, 1974. -767 с.

2.32. Севортян Э. Этимологический словарь тюркских языков. Общетюркские и межтюркские основы на букву «Б».-М.: Наука, 1978. -349 с.

2.33. Севортян Э. Этимологический словарь тюркских языков. Общетюркские и межтюркские основы на букву «В», «Г», «Д». -М.: Наука, 1980. -395 с.

2.34. Севортян Э., Левитская Л. Этимологический словарь тюркских языков. Общетюркские и межтюркские основы на букву «Ж», «Й». -М.: Наука, 1989. -292 с.

2.35. Содиқов Қ. Туркий ёзма ёдгорликлар тили: адабий тилининг юзага келиши ва тикланиши. –Т.: Тошкент давлат шарқшунослик институти, 2006. - 207 б.

2.36. Турсунов У., Ўринбоев Б., Алиев А. Ўзбек адабий тили тарихи. – Т.: Ўқитувчи, 1995. -264 б.

2.37. Фозилов Э. Ўзбек тилининг тарихий морфологияси. -Т.: Фан, 1965. -171 б.

2.38. Эгамова Ш. Алишер Навоий асарлари тилидаги қадимги туркий лексика тадқиқи. –Т.: Фан, 2008. -120 б.

III. Диссертация ва диссертация автореферати

3.1. Аманжолов А. Материалы и исследования по истории древнетюркской письменности. Автореф. дис. д-ра филол. наук. -Алма-ата, 1975. -49 с.

3.2. Аширалиев К. Древнетюркские элементы в современных тюркских языках. На материале орхоненисейских памятников. Автореф. дис. ...канд. филол. наук. -Фрунзе, 1969. -20 с.

3.3. Базарова Д. Семантика наименований частей тела и производных от них в тюркских языках. Автореф. дис. ... канд. филол. наук. -Т., 1967. -22 с.

3.4. Исмоилов И., Мелиев К., Сапаров М. Ўрта Осиё ва Қозоғистон туркий тиллари лексикасидан тадқиқот. -Т.: ФАН, 1990. -214 б.

3.5. Лосева-Бахтиярова Т. Военная лексика тюркских языков. Автореф. дис. ... канд. филол. наук. -М., 2005. -24 с.

3.6. Раджапов А. Язык орхон-енисейских памятников древне-тюркской письменности. Автореф. дис. канд. филол. наук. -Баку, 1967. -17 с.

3.7. Эгамова Ш. Алишер Навоий асарлари тилидаги қадимги туркий лексика. Филол. фан. ном. дис. автореф. -Т., 2007. -26 б.

IV. Журналлардаги мақолалар

4.1. Баскаков Н. К проблеме китайских заимствований в тюркских языках // Советская тюркология. -Баку, 1987. - № 5. -С. 69-75.

4.2. Дадабоев Ҳ. Қадимги туркий ёдгорликлардаги атамалар ҳақида // Адабий мерос.- Тошкент, 1998. -№2. -Б. 12-16.

V. Илмий тўпламлардаги мақолалар

5.1. Исхаков М. Элементы согдийского языка в современном узбекском языке // Историко-культурные контакты народов алтайской общности: XXIX сессия РИАС. -Т.: 1986. II. Лингвистика. -М.: Наука, 1986. -С. 61-62

5.2. Исхаков Ф. Наблюдения по лексике в области прилагательных в тюркских языках. -В сб.: Историческое развитие лексики тюркских языков. -М.: 1961. -С. 32-36.

5.3. Кармышева Б.Х. Следы средневековых этнонимов и антропонимов в узбекских теологиях // Ономастика Средней Азии. Фрунзе. 1978. -С. 18-28.

5.4. Покровская Л.А. Термины родства в тюркских языках // Историческое развитие лексики тюркских языков. -М.: 1961. -С. 4-35.

5.5. Щербак А. К истории узбекского литературного языка древнего периода // Академику В.А.Гордлевскому к его 75-летию. -М.: 1953. -С. 317-323.

5.6. Щербак А. Названия домашних и диких животных в тюркских языках // Историческое развитие лексики тюркских языков. -М.: Акад. наук. СССР, 1961. -С. 82-150.

Internet saytlari

www.literature.uz

www.genhis.philol.ru

www.library.ziyonet.uz

www.lingvo-online.ru

www.globalterminology.com
www.basiccomputerterminology.com
www.tilde.com
www.oxfordhandbooks.com

O'rxun-yenisey yodgorliklari harfiy belgilari va ular ifodalagan tovushlar tizimi

Турк-рун ёзув белгилари			Ифодалаган товуши
Талас	Енисей	Урхун	
𐰇𐰈	𐰇𐰈𐰉𐰊 𐰋	𐰇	a, ä, (e)
𐰌𐰍	𐰌𐰍𐰎𐰏𐰐𐰑 𐰒	𐰌𐰍	i, i, (e)
> <	> <	> } {	o, u
𐰔𐰕	𐰔𐰕𐰖𐰗𐰘𐰙	𐰔𐰕𐰖	ö, ü
𐰚	𐰚𐰛𐰜𐰝𐰞𐰟𐰠𐰡	𐰚𐰛𐰜𐰝𐰞	b
𐰣	𐰣𐰤𐰥𐰦𐰧𐰨𐰩	𐰣𐰤𐰥𐰦	b'
𐰌	𐰌𐰍 𐰎	𐰌 𐰎 (𐰏)	č, č'
𐰒𐰓	𐰒𐰓𐰔𐰕𐰖𐰗𐰘	𐰒 𐰓	a, (ä), (i)
𐰘	𐰘𐰙𐰚𐰛𐰜𐰝𐰞	𐰘𐰙𐰚	a, (ä), (i')
𐰞𐰟𐰠	𐰞𐰟𐰠𐰡𐰢𐰣𐰤	𐰞 𐰟 𐰠	ɣ
𐰥𐰦	𐰥𐰦𐰧𐰨𐰩𐰪𐰫	𐰥𐰦𐰧	g
𐰌𐰍	𐰌𐰍𐰎𐰏𐰐𐰑𐰒	𐰌 𐰍 𐰎	j
	𐰓𐰔𐰕𐰖𐰗𐰘𐰙	𐰓 𐰔 𐰕	q
𐰎𐰏 𐰐	𐰎𐰏𐰐𐰑𐰒 𐰓	↓	q при o, u
	↓ ↑	𐰓 𐰔	q при i
	𐰓𐰔𐰕 𐰖	𐰓 𐰔𐰕	k'
𐰞𐰟	𐰞𐰟𐰠𐰡𐰢𐰣𐰤	𐰞𐰟𐰠𐰡	k' при ö, ü
	𐰞𐰟𐰠𐰡𐰢𐰣	𐰞 𐰟	l
𐰚𐰛 𐰜	𐰚𐰛𐰜𐰝𐰞𐰟𐰠	𐰚	l'
𐰚	𐰚	𐰚	l'

Турк-рун ёзув белгилари			Ифдалаган товуши
Талас	Енисей	Урхун	
⊠⊠⊠⊠⊠⊠⊠⊠	⊠⊠⊠⊠⊠⊠⊠⊠	⊠⊠⊠⊠⊠⊠	<i>m, m'</i>
) () (ḿ ḿ) ḿ	<i>n</i>
ḿ ḿ ḿ	ḿ ḿ ḿ ḿ ḿ ḿ ḿ ḿ	ḿ ḿ ḿ ḿ ḿ ḿ	<i>n'</i>
	ʃ ʃ	ʃ ʃ	<i>ñ, (ni)</i>
†	† † † † † † † †	†	<i>ŋ, ŋ'</i>
†	† † † †	†	<i>p, p'</i>
† † † †	† † † † † † † †	† † †	<i>r</i>
†	† † † † †	† †	<i>r'</i>
† †	† † † † † † † †	† † † † † † † †	<i>s</i>
			<i>s'</i>
† †	† † † † † † † †	† † † † † † † †	<i>š</i>
^	† † † † † † † †	† †	<i>š'</i>
^	^ ^ h	š š š š š š š h	<i>t</i>
h	h h h h	h h h	<i>t'</i>
† † † † † † † †	† † † † † † † †	† †	<i>z, z'</i>
	M	M	<i>lt, lʃ</i>
⊙	⊙ ⊙	⊙ ⊙ ⊙ ⊙ ⊙ ⊙ ⊙ ⊙	<i>nt, nʃ</i>
	{ } { } { } { }	{ }	<i>nc, nʃ'</i>
	∞ ∞	∞	<i>rt</i>
† † †	† † † † † † † †	:	сузларни ажратувчи

BITIGTOSHLARDAN NAMUNALAR

TO'NYUQUQ BITIKTOSHI

Bu yozuv yodgorligi ikkinchi turk xoqonligiga asos solgan Eltarish xoqonning (asl oti Qutlug', Xitoy manbalarida Gudulu) maslahatchisi va sarkarda To'nyuquqqa bag'ishlanib, 712-716-yillar orasida toshga o'yib yozilgan. To'nyuquq bitikni o'zi tirikligida yozdirgan. Bu shaxs Xitoy yilnomalarida Yuanchjen deb berilgan. Yilnomalardagi sharq turklariga oid materiallarni ikki tom qilib «Die chinischen Naxrishtenzur Geshixt der ost-Turken» (Sharqiy turklar tarixiga oid xitoy manbalari, Visbaden, 1958) nomi bilan nashr qilgan Liu Mautsay To'nyuquq boshqa shaxs degan fikrni bildirgan edi. Biroq leningradlik olim S.G.Klyashtorniy Yuanchjen bilan To'nyuquqning bir shaxs ekanligini tarixiy va til nuqtai nazaridan isbotlab berdi.

Bitiktosh Ulan-Batordan 66 km janubi sharqdagi Bain Tsokto manzilida topilgan va hozir ham o'sha erda saqlanadi. Bitik 62 satrdan iborat bo'lib, janub va shimol tomonlariga bir-biriga qaratib qo'yilgan ikkita to'rt qirrali tosh ustunga yuqoridan pastga qarab yozilgan. Janubdagi ustunning balandligi 170 sm, shimoldagisidiki 160 sm. Bitikning 1-7-satrlari toshlardan birining g'arbga, 8-17-satrlari janubga, 18-24-satrlari sharqqa, 25-35-satrlari shimolga qaragan tarafiga yozilgan. Bitikning 36-44-satrlari ikkinchi toshning g'arbga, 45-50-satrlari janubga, 51-58-satrlari sharqqa va 59-62-satrlari shimol tarafiga bitilgan.

Bitiktoshni Elizaveta Klements 1897 yilda Shimoliy Mo'g'uliston ekspeditsiyasiga Eri Dmitriy Klements bilan birga borganda topgan. Dastlab bitiktoshning fotosuratini, retushsiz va retushlangan estampajlarini, transkripsiya va nemischa tarjimasini V.V.Radlov 1899 yilda nashr etdi. Vilgelm Tomsen «Fin-ugor madaniyati yodgorliklari» (Xelsingfors, 1916, 77-son)da bosilgan asarida

Radlovning transkripsiya va tarjimasiga tuzatishlar kiritgan va so'ngra bitikni dan tiliga tarjima qilib, tadqiqotchi bilan 1922 yilda Kopengagenda nashr qilgan. Buni dan tilidan nemis tiliga X.Sheder tarjima qilib, «Nemis sharqshunoslari jamiyati to'plami» (Leyptsing, 1924-25, 78-jild)da va D.Ross ingliz tiliga tarjima qilib, «Sharq bilimlari maktabi byulleteni» (London, 1930-32, 6-jild)da nashr qildilar. Keyinchalik bu bitikni turkcha tarjimasida H.N.Orqun, ruscha tarjimasida S.E.Malov, nemischa tarjimasida fin olimlari G.Ramstedt, I.Grano va P.Aalto, inglizcha tarjimasida T.Tekin nashr etdilar. Bitikning oxirgi ilmiy nashrini frantsuzcha tarjimasida bilan 1961 yilda R.Jiro amalga oshirdi. Qozoq olimi G.Aydarov ham urxun yodgorliklari tiliga bag'ishlangan kitobiga bu bitikni ruscha tarjimasida bilan kiritgan. Bu asar tekstining shuncha nashri va tarjimasida bo'lishiga qaramay, hanuz uning o'qilishi va mazmuniga oid noaniqliklar bor. Quyida To'nyuquq bitikining estampaji, bosma teksti, transkripsiyasi hamda uning mazmunini beramiz.

Тунюкүк шарафига үрнатилган ёдгорлик матни

- 6977Nk : #0Yr4 : J4YrA76 : #4M#9 : ↓↓3>6 : JCYr9 (1)
 ΓK777NB : 4HΛ76 :)>>
 2H : Γ0J)H : ΓM4>> : J>>A76 : #9#J>6HΓ)H :)>>6977Nk (2)
 :#k79)H : >7I#kJ> : Γ74K : Γx7AΓJ>D : JHΛ76 : 7>>↓#Γ
 Nk : >7I#kYH : Γ74K : #ΛNBx7AΓ : 4x7AΓ : 7>>↓ : #4)H (3)
 JkHΓ779 :)>>6977Nk : ΓM>6↓D : Γ0HJΓKYN :)>>6977
 : ΓM>64N9ΓK9 : 1)4>>↓ : ΓI#JH : J>>76J>> : Γ>>#JH>>6 (4)
 : EΓIΓ9 : 4N9ΓK9 : ΓK77>>D : ΓEYN779 : ΓK77J6 : ΓEYN779
 Yr9 : #k77#9ΓI#7D : Γx7KJ7D : ΓK7>>7 : Γ7J> : J#74H>>
 #I : ΓJ↓>>↓4>6 : #0H7 : #xkHΓD>>7D>#>7H : ↓↓3>6JΓE
 J>>HJ : ΓJ↓>>4 (5)
 HJ>>H9kH#774#Yr9 : #9kJ↓>>↓4>6 : J↓>>4#I : 7IYr9 (6)
 7ΓH>>7H : B#4M : #ΛNBk779EYr9 : Γ74K : J77IΓJ>0 : #0
)H46J76JJD>6 : ↓↓3>6JCYr9 : #>>
 6ΓHJ774M : 7A76 : J979 :)D>>6 :)77I77Yr9 : JY779 (7)
 7B779 : ΓI6A : ΓEYr9 : ΓK77YN : BΓN : 777>>J>D4ΓD : 7>>
 4#k7 : 4>>J> : 7>>HJ4H : #Γ4>>H>>7>>A : #k
 7↓6 : Γ47>>6 :)>>6 : 4#k774>>J> : N99)7766 : N9Γ9779 (8)
 >J> : 4#k7 : E□ : 4Γ9 : ΓK77Eκ↓A> : J77Eκ : 4#7D : ΓK
 ΓK77E77N7 :)>>47> : ΓY77744J
 : 777E64J> :)77H : J4N>>>6 : 47>>4H>6 : 70Γ>>E77N7 (9)
 Γ : E#J>>4>6 : >47>>6ΓH : I#>> : E4N4IΓ>>↓ : >477A76
)>>6977Nk : J>>H4 : I#>>7>>6 7 : I#>>
 ΓJ> : I#77EYr9 : ΓIΓA>>D : I#77J : Γ>>7H : I#77DΓ4>>D (10)
 J774M : #777ΓH : ΓAκ77YN : 7A766ΓHΓI : 77746 : ΓIΓ7
 : 777>>ΓHΓ9 : #777ΓH : ΓAκ77YN : 7>>6ΓD
 9Hx4M : >>6ΓD : EκH9Hx779 : A76 : #777ΓH 77Aκ77YN (11)
 : JkHΓ779 :)>>6977Nk : #777Eκ :)D>>4779H9 : EκH#
 : #J>>6↓DΓx774> :)>>4#4>>DΓx7
 J> : 4kH77N7 : Γx779 : #HΓI>>>H77H : 7xI : 7>>J> : #777ΓH (12)
 766 : #kH77N>> : #kH77N>>7>>7H : N77HJ>0 : Γx779#H>>4
 476H : N77A>> : >>6ΓD : 477> : A
 >H : EY77J>>D : 4Γ9EκI#6>>6 :)76 : ΓA77N : 4>>7A77H (13)
 6)JH : J>>D>>D : 4A> ΓY77N : EY77J>>9 : I#774A>>ΓJ>>J
 J>>9 : I#77J : ↓J>>7>>6 : 4I>>

TRANSKRIPSIYASI VA MAZMUNI

1. Bilgä Tonyuquq bän özüm Tabğaç älinä qilintim. Türk bodun Tabğaçqa körür ärti.
 Ya'ni:
 Bilga To'nyuquq men o'zim Tabg'ach davlatida tarbiyalandim. Turk xalqi

Tabg'achga qarar edi.

2. Türk bodun, qanin bolmayin Tabg'achda adrilti, qanlantı. Qanin qodup Tabg'achqa yana içikdi. Täñri anča temiř ärinč: qan bertim.

Ya'ni:

Türk xalqi xoni bilan bo'lmayin, Tabg'achdan ayrildi, xonlik bo'ldi. Xonini qo'yib, Tabg'achga ya'na qo'shildi (taslim bo'ldi). Tangri shunday degan shekilli: xon berdim.

3. Qaninjin qodup içikdiñ, içikdük üçün täñri «öl!» temiř ärinč, Türk bodun ölti, alqinti, yoq bolti. Türk sir bodun yerintä

Ya'ni:

Xoningni qo'yib taslim bo'lding, taslim bo'lgani uchun tangri «o'!» degan shekilli. Türk xalqi o'ldi, tugadi, yo'q bo'ldi. Türk sir xalqi erida

4. bod qalmadi, ida tashda qalmishi qobranip, yeti yuz bolti, eki ulug'i atliğ erti, bir ulug'i yadağ erti, yeti yuz kishig

Ya'ni:

(biror but) urug' qolmadi. Chakalak, tosh orasida qolgani to'planib, etti yuz nafar bo'ldi. Ikki qismi otliq, bir qismi yayov edi. Etti yuz kishini

5. uduzuğma ulug'i shad erti, ayağ al tedi, ayağmasi bän ertim-Bilgä Tonyuquq, qağan-mu qisayin, tedim, saqintim turuq buqali semiz buqali arqda

Ya'ni:

Uyushtiradigan ulug'i shad edi. «Unvon ol!» dedi. Unvon oladigani (unvon bopi) men edim – Bilga To'nyuquq. Xoqonni ham qo'lga olayin dedim. O'yladim: oriq buqa va semiz buqani (birov) tezagidan

6. bilsär, semiz buqa, turuq buqa teyin bilmaz ermiş, teyin, anča saqintim, anta kisträ täñri bilig bertük üçün özümök qag'an qisdim, bilga Tonyuquq, boyla bağa tarqan

Ya'ni:

bilsa, (birov) semiz buqa (bu), oriq buqa (bu) deya bilmas ekan deb, shunday fikr qildim. O'shandan so'ng tangri ilm bergani uchun o'zim xoqonni qo'lga oldim. Bilga To'nyuquq bo'yla bag'a tarxan.

7. birlä Eltäriř qağan bolayin, bäriyä Tabg'aciğ, önrä Qitanyığ, yiraya Oğuzuğ öküřäk olurti. Bilgäsi çabisi bänäk ertim, Çuğay quzin Qaraqumuğ olurur ertimiz.

Ya'ni:

bilan bo'la Eltarish xoqon janubda Tabg'achni, sharqda Xitoyni, shimolda O'g'uzni ko'p o'ldirdi. Allomasi, mashhuri men o'zim edim. Chug'ay quzni va Qoraqumni manzil qilib olgan edik.

8. Käyik yeyü tabišğan yeyu olurur ertimiz, bodun boğzi toq erti, yağimiz tegrä uçaq tegirti. Biz šäg ertimiz anča olurur erik eli, Oğuzd(a) antan körüg kelti.

Ya'ni:

kiyik eb, tovushqan eb turar edik. Xalqning qorni to'q edi. Dushmanimiz atrofni yirtqich qushday egalladi. Biz shay edik, shunday turar (yashaguchi) erk ahli. O'g'uzdan o'shanda kuzatuvchi keldi.

9. körüg sabī antag‘: toquz oğuz bodun üzä qağan olurti ter, Tabğaçğaru Qonī Sāñünüg idmiş Qitanyğaru Toñra semig idmiş sab anča idmiş: azqinya türk bodun

Ya’ni:

Kuzatuvchining gaplari shunday: To‘quz o‘g‘uz xalqi ustiga bir xoqon hukmron bo‘ldi, deydi. Tabg‘achga Qo‘ni Sangunni yuboribdi, Xitoyga To‘ngra Semni yuboribdi. (Ularga) shunday gap yuboribdi: ozgina Turk xalqi

10. yoriyur ermiş, qağanī alp ermiş, ayğučisi bilgä ermiş, ol eki kişi bar ersär, sāni Tabğaçğ ölürtäçi, termän, öñrä Qitanyī ölürtäçi, termän, bāni oğuzuğ

Ya’ni:

Yurgan emish. Xoqoni bahodir ekan, maslahatchisi alloma ekan. O‘sha ikki kishi bor bo‘lsa, seni, Tabg‘achni o‘ldirajak, deyman, shimolda Xitoyni o‘ldirajak deyman, meni, O‘g‘uzni

11. ölürtäçi (ä)k, termän. Tabğaç, berdänäyin täg! Qitany, öndänäyin täg! bän yirdantayin tegäyin. Turk sir bodun yerintä idi yorimazun! Usar, idi yoq qisalim!

Ya’ni:

U ham o‘ldirajak, deyman. Tabg‘ach, (sen) o‘ngdan hujum qil! Xitoy, oldidan hujum qil! Men chapdan hujum qilay! Turk Sir erida ega (xo‘ja) yurmasin! Eplansa, xo‘jani yo‘q qilaylik,

12. termän. Ol sabig‘ eshidip tun udisiqim kelmädi, kuntuz olursiqim kelmädi. Anta ötrü qağanima ötüntüm.

Ya’ni:

deyman. O‘sha gapni eshitib, tun uxlagim kelmadi, kunduz o‘tirgim kelmadi. Undan so‘ng xoqonimga arz qildim. Shunday arz qildim. Tabg‘ach, O‘g‘uz, Xitoy–bu uchchovi qamal qilsa...

13. Qaltačibiz öz içi tašin tutmiş-täg-biz. Yoyqa irkilig topulğali uçuz ermiş, yinçgä irkilig üzgäli uçuz, yuyqa qalin bolsar, topulğuluq alp ermiş.

Ya’ni:

(Qamalda) qolajakmiz. (Unda) vujudining ichi toshini (joni va molini) topshirgan kishiday bo‘lamiz. Yupqa yig‘in top-mor qilishga oson emish, ingichga yig‘in uzishga oson. Yupqa qalin bo‘lsa, uni yengadigan bahodir emish.

KULTEGIN BITIKTOSHI

Bu bitiktosh Eltarish o‘g‘li Bilga hoqonning inisi Kultegin sharafiga qo‘yilgan. Kultegin 731 yil 27 fevralda 47 yoshida vafot qiladi. Bitiktoshni Bilga xoqon bitiktoshi bilan birga 1889 yilda rus ziyolisi N.M.Yadrintsev (1842-1894) Mo‘g‘ulistonning Kosho Tsaydam vodiysida Ko‘kshin O‘rxun daryosi qirg‘og‘ida topgan. Bu joy Ulan Batordan 400 km janubda Qorabalg‘asun shahrining xarobalaridan 40 km shimolda joylashgan. Kul tigin bitiktoshi Bilga xoqonnikidan 1 km shimoli-sharqda o‘rnatilgan. Bitiktoshlarni 1890 yilda A.Xeykel rahbarligidagi Fin-ugor jamiyati ekspeditsiyasi tekshiradi va 1892 yilda bitiktoshlarning

fotosuratini va estampajlarini nashr etadi. Bitiktoshlarni 1891 yilda V.V.Radlov boshchiligidagi rus ekspeditsiyasi ham shu yili topgan Ungin bitiktoshi bilan birga tekshiradi va natijada Peterburgda ham O'rxun bitiklari nashr etiladi. V.Tomsen urxun harflarini o'qib aniqlangandan so'ng V.V.Radlov mazkur bitiklarning transkripsiyasi Bilan nemischa tarjimalarini nashr qiladi. 1896 yilda V.Tomsen o'z ilmiy tadqiqotlarini bitiklarning franzutscha tarjimasi Bilan nashr qiladi. 1897 yilda shu tarjima va V.V.Radlovning to'rtinchi tarjimasi asosida P.M.Melioranskiy bitiklarni ruschaga ham tarjima qilib (V.V.Radlovning iltimosi bilan) uning bitiktoshlariga bergan tavsifi, bitikning bosma nashri va transkripsiyasi Bilan birgalikda nashr etadi. 1922 yilda V.Tomsen bitiklarning dancha nashrini amalga oshiradi. Buni nemischa tarjima qilib 1924 yilda H.Sheder ham chop qiladi. 1923 yilda Najib Osim «O'rxun obidalari» (Istanbul, 1341 h.) nomli kitobida bitikni arab harflari bilan, 1936 yilda H.N.Urqun turkcha tarjimasi bilan, 1951 yilda S.E.Malov, 1971 yilda G.Aydarov ruscha tarjimasi bilan nashr etdi. T.Tekin o'zining «Egramer ofo'rxo'n turkik» (Blumingto'n, 1968) deb atalgan asariga mazkur bitiklarni inglizcha tarjimasi bilan kiritgan.

Kultegin bitiktoshi marmardan taroshlangan, qalinligi 41 sm, balandligi 3 m 15 sm, kengligi tub qismida 1 m 24 sm bo'lib, yuqoriga torayib borgan. Marmar taxta ustuni o'rtasiga besh burchakli qalqon shaklida, balandligi 64 sm, kengligi 40 sm lavha o'rnatilgan. Lavhaning yuz tomoniga arxar surati tasvirlangan xoqonlik tamg'asi naqsh qilingan, orqa tomoniga xitoycha qilib, bitiktoshning o'rnatilish tarixi (Ulug' Tan sulolasi, Kay-Yuanning yigirmanchi yili ettinchi oyning ettinchi kuni – 732 yil avgustining 14-kuni) va yana o'n to'rt satr xitoycha yozuv bitilgan. Bi bitikdagi olti belgi lavhadagi mazkur tarixning takroridan iborat. Xitoycha bitikning frantsuzcha, nemischa, inglizcha, ruscha va turkcha tarjimalari bor. Xitoycha bitikdan o'ngroqda ikki satr turkcha bitik bor. Buni, xunukroq yozilganini hisobga olib, V.V.Radlov naqqoshdan oldin Bilga xoqonning o'zi (ya'ni Kulteginning og'asi) siyoh bilan yozib bergan bo'lsa kerak deb taxmin qilgan. Bitiktoshning yuz tomoniga 40 satr, o'ng tomonida 13 satr va chap tomoniga Yana 13 satr, taroshlangan to'rtta yon qirrasiga to'rtta turkiy yozuv bitilgan. Qirralarning bittasidagi bitik butunlay o'chib ketgan, oldingi qirq satrning beshinchisidan boshlab, satr oxirlari bitiktoshning pastki qismining nurashi natijasida o'chib ketgan (satrlar yuqoridan pastga va o'ngdan chapga qarab yozilgan). Birining boshqa erlarida ham o'chib ketgan erlari bor. V.V.Radlov dastlabki 40 satrni «K» deb, uning davomi deb hisoblangan 13 satrni Kb (lotincha) deb belgilangan. Bu ikkovi «ulug' bitik» (большая надпись) deb ataladi. Chap yondagi 13 satrdan iborat alohida kichik bitik (malaya надпись)ni esa «Ka» deb belgilangan. Hozirgi paytda olimlar ulug' bitikni «Ktb» va kichik bitikni «Ktm» deb ko'rsatmoqdalar (chet el olimlari Xeykal sigllarini ishlatadilar). Qirra bitiklariga V.V.Radlov K 1, K 2, K 3 deb sigl qo'ygan. Biz quyida Kultegin bitikining yuz tomonining fotonusxasini, bitikning S.E.Malov nashridagi bosma nusxasini, bitikning transkripsiyasi va mazmunini tegishli izohlar bilan beramiz.

N>δ :)YH : JCYTQ : FTNH : F#J>δ : JXTT4K : CHFT4K (1)
 #HNE9HT : >DJ> : YEXH : FKH :)#δY : #δ4J> : JQX
 YEXδΓ13Y : J9TTQ : #)3>δ : #FY> : Γ9TTQ : #)JY> :
 Hδ> : TYEX : ↓HD>δ : δH4δ : JD4T9 : T

δH : XH : FHNEX : H#δY>δ : Γ)3>δΓTYEX : H>H>↓δ (2)
 N9 : NTETQ : JHY>δ : HN9 : NTET : JJYH : Γ3Y
 : >4Y4T9 : JYΓ4Iδδ : HN9 : >4Y4Y>↓ : >4Y4I>δ4> : H
 # : T>↓ :)3>δ : Γ9T AT : Jω : >4Y4I>δ4> : HNH
)3>δ : J

YT9 : HFKN :)YH : FTNH : ↓D>δ : Γδ#J> : #XH : T>↓ (3)
 : ΓEHJHΓHD : ↓ωY : NTET : ↓D4>δ : JHY : Y4YJ> :
 : H>↓δ : NTETQ : #X#EH : EAT9 : JHD>Jδ : #XYNI
 T4>↓ : #X#EH : EAT9 : J9KN1NH : #XYNI : ΓEH : J9HTT
 ENN39 : >4Y

: >↓HDδT9 : >4Y4T9 : #XYNI : ΓEH : JHY1HT#H : JAT9 (4)
 : #3δ4>D : ΓEH : J9TT9 : J3>δ : #XYNI : ΓEH : JYTTT9
 FKN : TT9 : HYδ>δYT : I#T : ↓DΓXΓ : ET9 : J3YT9 : HFKN
 : JYTTQ :)3>δ : AYδδ : T4J> : JXTT9>δ : F#T4T9 : H

: HY4>δ : Dδ>↓ : ΓHEIT : F#N9 :)>δJ : #HYHNH (5)
 : H#T9 : TTY : ETNI : TδY :)3>δ : AYδδ : TTTT9J3
 YD3 : Y)3δH4T : T4 : HTY : H#T9 :)δY : ETNI : I#T
 Nω : EYTX3 : JTIAT9 : J3↓ω>↓ : >4YD : I#T : TTδ>
 : I#T : TN9

TRANSKRIPSIYASI VA MAZMUNI

1. Tānritäg tānridä bolmiş türk bilgä qağan bu ödkä olurtum, sabimîn tükāti eşidgil: ulayu ini yigünüm, oğlanim, birki uğuşum budunum beryä şadapit beglär yïrya tarqat buyruq beglär, otuz.....

Ya'ni:

Tangriday, tangridan bo'lmish turk bilga xoqon bu dunyoga keldim. Ortimda (keyinim)dagi ini, jiyanim, o'gil(lar)im, ittifoq, urug'im, xalqim, ongdagi shadapit beklar, chapdagi tarxonlar, buyruq beklar, o'tuz

2. Toquz oğuz beglari boduni bu sabimin edgüti esid! Qatigdi tinlä! Ilgäri kün toğsiq (q)a, birgäri kün ortusiñaru, qurığaru kün batsiqiña, yirğaru tün ortusiñaru, anta icräki bodun qop maña körür, ança bo(dun)

Ya'ni:

To'qqiz o'g'uz beklari, xalqi bu so'zlarimni yaxshilab eshit, diqqat qilib, tingla! Oldinga – kunchiqarga, o'ngga – janubga, orqaga – kunbotarga, chapga – shimolgacha bo'lgan yer ichidagi xalq (lar) hammasi menga qaraydi. Shuncha xalqni

3. qop etdim. Ol emti ayig yoq Türk qağan Ötükän yis olursar, eltä buñ yoq ilgäri Shantun yazıqa tegi sülädim, taluyqa kiçig tegmädim, birgäri Toquz - ersänkä tegi sülädim, Tüpütkä kiçig tegmädim, qurığaru Yinçü ögüz

Ya'ni:

mamnun qildim. U endi yovuz emas. Turk xoqoni O'tukan yishda tursa, elda tashvish yoq. Shimolga Shantung ko'ligacha qo'shin tortdim, dengizga biroz etmadim. Janubga To'quz arsangacha qo'shin tortdim, Tuputga bir oz etmadim. Garbga Yinchu (Sir) daryoni

4. keçä Temir-qapigqa tegi sülädim, yirğaru Yer Bayirqu yeriña tegi sülädim, buncha yerkä tegi yorittim. Ötükän yista yig idi yoq ermiş, el tutsiq yer Ötükän yis ermiş. Bu yerdä olurup, Tabğaç bodun birlä

Ya'ni:

Kechib temir darvozagacha lashkar tortdim, shimolga Yer Bayirqu yerigacha lashkar tortdim, shuncha joygacha yurish qildim. O'tukan yishda yaxshi hokim yoq ekan. Davlatni tutib turadigan yer O'tukan yish ekan. Bu yerda o'rnashib, xotoy xalqi bilan

5. tüzültüm. Altun, kümüš, isigti, qutay buñsiz ança berü Tabğaç bodun sabi süçig ağısi yismaq ermis. Süçig sabin yismaq ağin arıp, iraq bodunuğ ança yağutir ermis. Yağru qontuqta kisträ, ayig bilig anda öyür ermiş.

Ya'ni:

murosaga keldim. Oltin, kumush, ichkilik, ipakni shuncha hisobsiz berayotgan xitoy xalqi so'zi shirin, ipagi nafiz ekan. Shirin so'zi, yumshaq, nafis ipagi bilan aldab yiroq xalqni ancha yaqinlashtirar ekan. Yaqin qo'shni bo'lgandan so'ñ yovuz ilmni u yerda o'rganar ekan.

: 24H13: 281011H: 79: H10: 245: 174h: 3N3JH1N (1)
: *J1#N1: 2H1N: 201J13: 113: 1#)11H: 1J13: 1U3
: 2)33>3: E1N1H: 114J>: 4#4J>: 2)H1#k111: 2)H1#>3
: 1#113: 1k1: 1#113: 2#>3: H11N1N1H: H1Y1

4J>3: k1N1H: H1Y1N1N1: 1#113: 1>H: 4J>3: k1N1H (2)
10E9: 20143: 1#11H: H11>H: 1#11>H: 2)33>3: 1H3
: 1E1JH1419: 1H133H: N1EY1: 1#113N1: EE1H1H: 1#
24H13: 1#40>J: 1E1JH141N1H: N113

1)1H: 2EY13: 1#14>4J>: 23: E1N1H: 3N1E H14>1X1 (3)
31#11J: 31#11: 2EY13: 2#91J4D>3: 1#1)1H1J: 1#
23: EY1: H1N1N1): 1#11H: 2#91)33>3: 2#911Y1E3:
: 211H1N: 1#k1: EN1N1H: 1#>3EY1: 31: 1#>3

: 23H13>3: H1N1E: 214N: 11311: 1131D: 1#1J>3: 3E13 (4)
1N: H1H1D: #4>1: 41: k1N1H: 1333: Y1EY1N1: 1Y1N13
: H1Y13: 23>3: 23>3: 1333: 331D: #33H13>: 1H14>J
: 2111313: 1#1)1H: EY1N1: 20: 1#1J13D: 1#131313
: 2)1H: 11H1

: 111H1: 2111313: 311#1J>3)1H: 231J13: 311#1J>3 (5)
: 31J>33#)11H: E1H114H: 1J13: 31J>33#)11H: E1H1111
D>3: 311#4J>: 2)1H: H13D: 311#4J>: 2)1H: H11EY13
: 311#1H1J>3: 311#1EY13: 2#9: 1J4

: H1EY13: 23>31333: H1N1: H1H1H1: 1)33>3: 1Y1E3 (6)
13: 1Y11: 1Y1H1: H1N1N1: H1111H1#4: H1N1N1: EY1N13
: H1J>34>4>D: 21J>33>3: 1Y1E3: H1N1N1: H1E1H1N111
: 1#33: 2)1111: H1Y1: E1Y11: 23>3: E1N1H: H1N1N1

: 3Y1E3: 2H133>3: 1333: 1#33: N1H19: 1)1H: 1#1J>3 (7)
: 1M>31N1: H1J>3H1D: 3Y11: 1M>3J>H: H1J>314>
: 1Y1E3: 131333: 131: H13J: E1N1H: 1Y1E3: E1N1H
2H1)1H: 1333: 1)3>3: H13J: 1333

>3: H1N1E: N1EY1: 1#113: E1N13E11: 119EY: 1#1N1 (8)
: 2414>J: 1#113: N1Y1N1: 1E1: 2H1)1H: 1Y1N13: 233H13
Y1: 2H1)1H: 1333: 1#113: N1Y1N1: 1E1: 2H1)1H1H1H
: 2#H: 24H: E1N1H: 1#1131J: H11N1N1H: H1

TRANSKRIPSIYASI VA MAZMUNI

(1) Üzä kök täñri asra yağiz yir qilintuqda ekin ara kisi oğli qilinmıs, kisi oğlınıta üzä äcüm apam Bumın qağan, Istamı qağan olurmış. Olurıpan türk bodunın elin törüsın tuta bermis eti bermis.

Ya'ni:

Yuqorida ko'k osmon, pastda qo'ng'ir yer yaratilganda ikkisining o'rtasida inson bolasi yarsatilgan. Inson bolalari ustidan ota-bobom Bumin xoqon, Istami xoqon (taxtga) o'tirgan . (Ular taxtda) o'tirib, turk xalqining davlati, qonun-qoidalarini tutib turgan, ularga rioya qilgan.

(2) tört buluñ qop yaği ermis, sü süläpän, tört buluñdaqi bodunuğ qop almıs, qop baz qilmıs, başliğığ yüküntürmis, tizligig sökürmis. Ilgärü Qadırqan yışqa tegi, kirü Temir qapığqa tegi qonturmıs. Ekin ara.

Ya'ni:

To'rt taraf butunlay dushman ekan. Lashkar tortib, to'rt tomondagi xalqni butunlay olgan, kop bor tobe qilgan. Boshi borni yukuntirgan (boshini egib ta'zim qildirgan), tizzasi borni cho'khalatgan. Oldinga (sharqqa) Qadırqan vodiysi, orqaga (g'arbga) Temir darvozagacha manzil qildirgan. Ikkalasing orasida

(3) idi oqsız kök türk anča olurur ermis. Bil(g)ä qağan ermis, alp qağan ermis, buyruqi yemä bilgä ermis ärinč, alp ermis ärinč, begläri yemä bodunı yemä tüz ermis. Anı üçün elig anča tutmıs ärinč, elig tutip törüg etmis. Özi anča

Ya'ni:

ho'jayinsiz (hech kimga tobe bo'lmay), merossiz , asl turk kop vaqt shunday yashagan ekan. (Ular) dono xoqon ekan, botir xoqon ekan, vaziri ham dono, botir bo'lgan, shekilli, beklari ham, xalqi ham to'g'ri ekan. Shuning uchun davlatni ko'p tutgan, shekilli, davlatni tutib, qonun-qoidalarga amal qilgan. O'zi shu tarzda (amal qilib)

(4) kergäk bolmıs. Yoğči siğitči öñrä, kün toğsiqda Bökli çöl(l)üg el, Tabğaç, Tuput, Apar, Purum, Qırqız, Üç qurıqan, Otuz tatar, Qıtan, Tatabı – bunča bodun kelipän siğtamıs, yoğlamıs, antağ külug qağan ermis. Anta kisrä inisi qağan.

Ya'ni:

vafot qilgan. Azachi, yigichi kun chiqar-sharqdan Bo'kli cho'lilik el, Tabg'ach, Tuput, Apar, Purum, Qırqız, Uç qurıqan, O'tiz tatar, Qıtan, Tatabı – shuncha xalq kelib yig'lagan, aza tutgan. Shunday mashhur xoqon ekan. Shundan so'ng inisi xoqon.

(5) bolmıs ärinč. Oğli ta qağan bolmıs ärinč. Anta kisrä inisi äčisin teg qilinmaduq ärinč, oğli qañin teg qilinmaduq ärinč, biligsiz qağan olurmıs ärinč, yablaq qağan olurmıs ärinč, buyruqi yemə biligsiz ärinč, yablaq ermis ärinč.

Ya'ni:

Bo‘lgan ekan. O‘g‘li ham xoqon bo‘lgan. Undan keyin inisi og‘asiday ish tutmagan ekan, o‘g‘li otasidek ish tutmagan ekan, bilimsiz xoqon o‘tirgan ekan, yovuz xoqon o‘tirgan ekan. Vaziri ham johil ekan, badfe‘l ekan.

(6) Beglari boduni tuzsiz uchun, Tabgach bodun tabligin kurlug uchun, armaqchisin uchun, inili achili kiksurtukun uchun, begli bodunli yo‘nashurtuqun uchun, turk bodun elladuk elin ichginu idmis.

Ya‘ni:

Beklari, xalqi insofsiz (bo‘lgani) uchun, Tabgach xalqi hiylakor, to‘ymas bo‘lgani uchun, firibgari (bor) uchun, og‘a va inini (bir-biriga) qayragani uchun, begi va xalqini (bir-biriga) chaqqani uchun turk xalqi qo‘lidagi davlatini boy bergan.

(7) qa‘ganladuq qa‘ganin yituru idmis, Tabgach bodunqa beglik uri og‘lin qul bolti, silik qiz og‘lin kun bolti. Turk beglar turk atin iti Tabgachga beglar tabgach atin tutipan, tabgach qa‘ganqa.

Ya‘ni:

xoqonlik qilib turgan xoqonini yo‘qotib yubordi. Tabgach xalqiga bek bo‘ladigan o‘gil bolasi bilan qul bo‘ldi, chiroyli qiz farzandi bilan cho‘ri bo‘ldi. Turk beklari turkcha otini tashlab, xitoy beklarining xitoycha otini qabul qilib, xitoy xoqoniga...

(8) ko‘rmis, elig yil isig kuchug bermis, ilgari kun to‘g‘siqda Bokli qa‘ganqa tegi sulayyu bermis, qurigaru Temir qapigga tegi sulayyu bermis. Tabgach qa‘ganqa elin, torusin ali bermis.

Ya‘ni:

qaram bo‘ldi. Ellik yil mehnatini, kuchini sarf qilibdi, sharqqa – kun chiqarda Bo‘kli xoqonigacha qo‘shin tortib bermish, g‘arbga – Temir darvozagacha qo‘shin tortib bermish, xitoy xoqoniga davlatini, qonun-qoidalarini olib bermish.

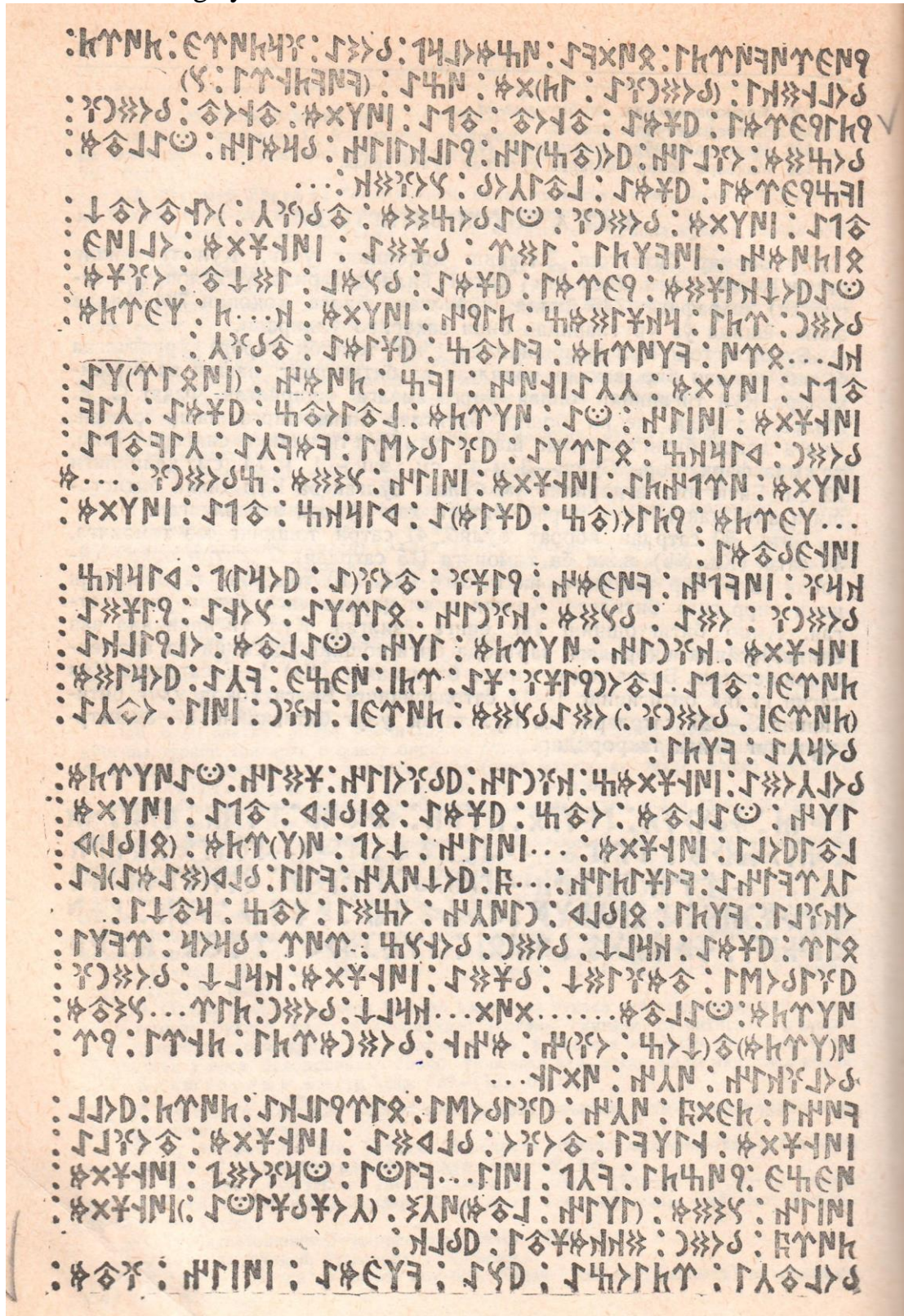
BILGA XOQON BITIKTOSHI

Bitiktosh Eltarish xoqonning o‘g‘li, Kulteginning og‘asi Bilga xoqon (asl oti Xitoy yilnomalarida Mo‘g‘ilon deb berilgan) sharafiga 735 yilda qo‘yilgan. Bilga xoqonni 734 yilda ellik yoshida o‘z urug‘laridan biri zaharlab o‘ldiradi.

Bu bitiktosh Kulteginnikidan 1 km janubi g‘arbga o‘rnatilgan bo‘lib, ikkovi bir vaktida topilgan va bitikining nashri va tarjimalari Kulteginniki bilan birga amalga oshirilgan. Faqat S.E.Malov alohida, lekin boshqa bitiklar bilan birga nashr qilgan. Bilga xoqon bitiktoshining shakli ham Kul tiginniki singari bo‘lib, hajmda farq bor. Bo‘yi – 3 m 45 sm, eni – 1 m 74 sm, qalinligi 72 sm. Bitiktosh ag‘darilib uch bo‘lak bo‘lgan va Kul tigin bitiktoshiga nisbatan ko‘proq nurab, bitiki ham ko‘proq zararlangan.

Bitik 80 satrdan iborat bo‘lib, 41 satri toshning yuz tomoniga, 30 satr (Xa Xv) ikki yon tomoniga (15 satrdan), 7 satri orqa – xitoycha yozuv bir tomoniga, ikki satr (X1 X2) toshning taroshlangan ikki qirrasiga bitilgan. Qolgan ikki qirrasidagi bitik o‘chib ketgan. Ammo bitiktoshning o‘ng yoniga yozilgan. Kul tiginnikida chap

yonida. Quyida yuqoridagi tartibda bitiktoshning rasmini va asl tekstini beramiz. Bilga xoqon kichik bitikining (Xa) 1-7 satrlari Kul tigin kichik bitikining 1-11 satrlarining, Bilga xoqon ulug' bitikining 3-23 satrlari esa Kul tigin ulug' bitikining 1-30 satrlarining aynan takroridir.

TRANTSKRIPSIYASI VA MAZMUNI

Yeti yigirmi yašima Tañut tapa sülädim. Tañut bodunuğ buzdum, oğlin yu(tuz)in, yilqisin barimin anta altim. Säkiz yigirmi yašima alti çub suğdaq

Ya'ni:

O'n yetti yoshimda Tangutga lashkar tortdim. Tangut xalqini engdim. O'g'lini, xotinini, yilqisini, molini o'shanda oldim. O'n sakkiz yoshimda Alti chub (olti viloyat) sug'daq

tapa sülädim, bodunuğ anda buzdum. Tab(ğaç)oñ tutuq bäs tömän sü kälti. Idär bašta sünüşdüm. Ol süg anta yoqqištım, yigirmi yašima Basmil idiqut oğušum bodun erti, arqış idmaz teyin sülädim q..t içgärtim, qal(in)... äbrü kelürtüm, iki otuz yašima Tabğaç

Ya'ni:

tomonga qo'shin tortdim. (U) xalqni o'shanda tor-mor etdim. Tabg'ach O'ng tutuq ellik ming qo'shin bilan keldi, Idar boshda jang qildim. U qo'shinni o'shanda yoq qildim. Yigirma yoshimda, basmil idiqut qarindoshim xalqni aynitdi, karvon yubormas deb Lashkar tortdim. Q...t taslim ettirdim. Qal... uyga keltirdim. Yigirma ikki yoshimda Tabg'ach

tapa sülädim. Čača sañun säkiz tümän (sü bir)lä sünüşdüm. Süsin anta ölürtim. Altı otuz yašima Čik bodun Qırqız birlä yağı boltı. Käm kečä Čik tapa sülädim. Örpantä sünüşdüm. Süsin sançtım, az bodunuğ...m...içgärtim. Yeti otuz yašima Qırqız tapa sülädim. Sünüg batımı

Ya'ni:

tomonga qo'shin tortdim. Chacha sangun, sakkiz tuman (80 ming)lik lashkar bilan urushdim. Qo'shinni o'shanda qirdim. Yegirma olti yoshimda Chik xalqi Qirqiz bilan dushman bo'ldi. Kam daryosini kechib, Chik xalqi tomonga qo'shin tortdim. O'rpanda jang qildim, lashkarlarini sanchdim, az xalqini taslim qildim. Yegirma yetti yoshimda Qirqiz tomonga qo'shin tortdim. Nayza botimi (bo'yli)

qariğ sökipän Kögmän yišig toğ(a yori)n Qırqız bodunuğ uda basdim, qağanin birlä Suña yišda sünüşdüm. Qağanig ölürtüm, elin anta altim. Ol yilqa Türgäs tapa Altun yišig aša Ertis ögüzüg kečä yoridim. (Türgäs bodunuğ) uda bastim. Türgäs qağan süsi otča borča kelti

Ya'ni:

qorni yorib, Ko'gman vodiysiga ko'tarilib yurib, Qirqiz xalqini uyquda bosdim. Xoqoni bilan Sunga vodiysida jang qildim. Xoqonini o'ldirdim, elini o'shanda bosib oldim. Osha yilda Turgash tomonga Altun (Oltoy) vodiysini oshib, Irtish daryosini kechib, yurish qildim. Turgash xalqini uyquda bosdim. Turgash xoqonning qo'shini o'tday keldi.

Boluçuda sünüşdümüz. Qağanin, yabğusın, šadin anta ölürtüm, elin anta altim. Otuz yašima Besbaliq tapa sülädim. Altı yolı sünüşdüm... süsin qop ölürtüm.

(Besbal)iq ičräki nä kiši etin...ük yoq üçün kisi baliq (da ma)ña uqğali kelti. Beşbaliq anı üçün ozdı, otuz artuqi

Ya'ni:

Bo'luchuda jang qildik. Xoqonini, yabg'usini, shadini o'shanda o'ldirdim, elini o'shanda oldim. O'ttiz yoshimda Beshbaliq tomonga qo'shin tortdim, olti marta jang qildim, lashkarini ko'p o'ldirdim. Beshbaliq ichida biror kishining ovozi yo'q uchun kishi shahardan mening oldimga tushungani (aniqlagani) keldi. Beshbaliq shuning uchun ozod boldi.

bir yašima qarluq bodun buñsiz erür barur erkäli yađi bolti. Tamğıduq bašta sünüşdüm. Qarluq bodunuğ ölürtüm, anta altım... Qarluq bodun.. sančtim, ölürtüm. T(oquz oğu)z mäniñ bodunum erti. Täñri yer bulğaqın üçün ödiñ....

Ya'ni:

Bir yoshimda qarluq xalqi butunlay begonalashib ketgach, dushman bo'ldi. Tamg'ıduq tepaligida jang qildim. Qarluq xalqini o'ldirdim, o'shanda bosim oldim. Qarluq xalqini sanchdim, o'ldirdim. To'quz o'g'uz mening xalqim edi. Osmon va yer bulg'angani uchun zamonning

Küni tegdük üçün yađi bolti, bir yılqa tört yolı sünüşdüm. Eñ ilki Toğu baliqda sünüşdüm. Toğla ögüzüğü yüzti keçip süsi... ikinti Antarguda sünüşdüm. Süsin sančtim (elin altım), üçünč (Čuš başinta) sünüşdüm. Türk bodun adaq qamaštı.

Ya'ni:

Kuni etgani uchun dushman bo'ldi. Bir yilda tort marta jang qildim. Eng avval Tog'u baliqda jang qildim, Tog'la daryosini suzdi kechib lashkari... Ikkinchi marta Antarg'uda jang qildim, lashkarini yanchdim, elini bosib oldim. Uchinchi marta Chush boshida jang qildim. Turk xalqi oyoqdan qoldi...

O'NGIN BITIGTOSHI

Bu bitiktoshni dastlab ikkinchi turk xoqonligining asoschisi Eltarish xoqon va uning xotini Elbilga xotun sharafiga, so'ngra Qapag'an xoqon sharafiga qo'yilgan deb taxmin qilingan edi. J.Kloson bitikning ayrim erlariga tuzatish kiritib, yuqoridagi fikrlarning noto'g'riligini isbotladi va bitiktosh Qapag'an Bilan Bilga xoqonlarning sarkardasi Alp Eletmish sharafiga 732 - yilda qo'yilgan degan qarorga keldi.

Bu sarkarda 731-yilda o'lgan deb taxmin qilinadi, A.A.Rajabov O'ngin bitiktoshini 692 yoki 689-yilda Eltaras (Eltarish) xoqonning yaqinlaridan Ishbara tamg'an tarqan otasi Eletmish Yabg'u va akasi Chur Yo'g'a sharafiga o'rnatgan degan xulosaga keldi. Bitiktosh Mo'g'ulistondagi Kosho – Tsaydam vodiysidan 180 km janubda, Ungin (O'ngin) vodiysiga o'rnatilgan va hozir ham o'z o'rnida.

Bitik yigirma satrdan iborat bo'lib, sakkiz satri (0) toshning yuz tomoniga, to'rt satr (Oa) o'ng tomoniga o'ngdan yuqoridan pastga qarab yozilgan va etti satr (Ov) yuqorida gorizontol holatda yozilgan. Uning bir satri (Os) boshqa bir toshga

yozilgan.

V.V.Radlov 1892-yilda bitikning retushsiz estapmajini «Atlas drevnostey Mongolii» yoki («Atlas der alterxumer der Mongoley») (Mo'g'uliston obidalarining atlasida va 1896 yilda shu atlasning 3-kitobida (83-lavha) retushlangan estampaji bilan birga ikkinchi marta nashr qildi. 1895 yilda yodnomaning bosma asl tekstini, tranliteratsiya va transkripsiyani nemischa tarjimasi bilan «Die altturkishen inshriften der Mongoley» (Mo'g'ulistonning qadimgi turk bitiklari) nomli kitobida bosib chiqardi.

Yodnomani 1939-yilda H.N.Orqun turkcha tarjimasi bilan nashr qildi. Undan keyin S.E.Malov, V.V.Radlov va H.N.Orqunning tarjimalarini hisobga olgan holda bitikning ruschaga tarjimasini teksti bilan nashr etdi.

Ungin bitikini inglizcha tarjimasi, tadqiqoti va kritik teksti bilan 1957-yilda Jerard Kloson bosmadan chiqardi.

TRANSKRIPSIYA VA MAZMUNI

O

Äçimiz apamiz Yami qağan tört bulunuğ qismiş, yığmiş, yaymiş, basmiş. Ol qan yoq boltuqda kisträ äl yitmiş, içginmiş, qaçışmiş...

Ya'ni:

Ota-bobomiz Yami xoqon to'rt tarafni ushlab turmish, birlashtirmish, boshqarib, tinchitib turmish. Ul xon o'lgandan keyin davlat tanazzulga yuz tutmish, qo'ldan chiqmish, tarqab ketmish...

qağanladuq qağanin içgini idmiş türk bodun öñrä küntoğsiqıña, kisträ kün batsiqıña tägi, biriyä Tabğaçqa, yıraya yış (qa tägi)...

Ya'ni:

xoqonlik qilgan xoqonini qo'ldan berib, qarovsiz qolgan turk xalqi sharqqa – kun chiqarga, g'arbga – kun botarga, janubga - Tabg'achgacha shimolga, yish (gacha)...

alp ärin balbal qısdı. Türk bodun atı yoq bolu barmış ärti. Türk bodun yitmazün täyin yoluq ärmazün täyin uzä täñri tär ärmış...

Ya'ni:

qahramon yigitlarni balbal qildi. Turk xalqining nomi yo'q bo'lib ketayotgan edi. (Ammo) turk xalqi yo'qolmasin deb, qurbon bo'lmasin deb, ko'kdagi tangri der emish...

Qapağan Ältäriş qağan äliñä qilintim. Ältäriş yabğu oğli Asbara (İsbara) Tamğan-çor Yuğa inisi bilgä Asbara Tamğan tarqan aymağliğ bäs yätmiş äçim atim...

Ya'ni:

Qapag'an (va) Eltarish xoqon davlatida voyaga etdim. Eletmish yabg'u o'g'li, İshbara Tamg'an cho'r, Yuğa inisi bilga Asbara Tamg'an tarxon aymog'lig' oltmish besh ota-bobom...

bu Tabğaçda yıraya tæg oğuz ara yäti ärin yaği bolmiş, qañim bağa täñrikä yin anta yorimiş, işig kücüg bärmiş...

Ya'ni:

bu Tabg'achdan shimoldao'g'uz orasida etti er dushman bo'lgan. Otam o'shanda tangrikan (xudojo'y) deb bu erda yurgan, ishini - kuchini bergan.

täñrikänkä işig bärin täyin yarliqamiş, shad atığ anta bärmiş boltuqda toquz oğuz tæg yaği ärmış, bädük ärmış, täñrikän yor (imış)...

Ya'ni:

Tangrikanga xizmat qilding deb yorliqagan. Shad unvonini o'shanda bergan. Shunday bo'lganda To'qqiz o'g'uz ...yov ekan, katta ekan. Tangrikan yur (ish

qilibdi)...

yabiz bat biz, aziğ öksüg körtüg ärti, sülädim tär ärmış. Amti bäglär-mä tär ärmış, biz az-biz täyin qoruq...

Ya'ni:

(yovga) ayovsiz yovmiz, ozni kam ko'rgan edi. Hujum qilaylik, debdi. Endi beklar ham der emish(ki), biz ozmiz deb qo'rq...

qañim šad anča ötünmiş: täñrikän almazun täyin ... (bo) dun anta bärmäziñä taš ol...

Ya'ni:

otam shad shunday o'tinmish, tangrikan (ni asir) olmasin deb... xalq shunda bermaslikka...

Oa

qamuq baliqa tägdim, qunladim, altim. Süsi kelti, qarasin yigdim, bägi qaçdi...g ärti. Tabğaç bodun.. toqitdim, yigdim, basdim, yaydim ...buzqunča

Ya'ni:

Hamma shaharga etib bordim, toroj qildim, zabt etdim. Lashkari keldi, oddiy askarlarini taslim ettirdim, begi qochdi... . g edi. Tabg'ach xalqi ... zarba berdim, bo'ysundirdim, tinchitim ... mag'lub qilganча.

kälir ärtimiz. Ikin ara täg yağı bolmiş. Tägimçi-män täyin saqintim, täñri Bilgä qağanqa saqinu işig küçüg bärsigim bar ärmis ärinč, tägdükün üçün ... (y)igdim, äbkä tägdüküm uruş qilip.

Ya'ni:

kelayotgan edik. Ikkisining orasida ...dushman bo'ldi. Aloqadorman deb o'yladim. Oliy zot Bilga xoqonga ixlos qoyib, ishini - kuchni berajagim bor ekan shekilli, hujum qilgani uchun... bo'ysundirdim. Uyga kelganimda, urush qilib

täqip inimä, oğlima anča ötlädim: qalyorup Ältäriš qağanqa adirilmaduq, yanilmaduq täñri Bilgä qağanta adirilmalim azmalim täyin anča ötlädim. Käri bariğma bardı. Bilgä qağanıñ boduni... bardı, ölügün atqa işig küçüg bärtili.

Ya'ni:

zabt etib, inimga, o'g'limga shunday nasihat qildim: xushyor bo'lib, Eltaris xoqonga, (undan) ayrilmagan, yanglishmagan Tangri Bilga xoqondan ayrilmaylik, adashmaylik, deb shunday nasihat qildim. Qaytib boradigani bordi. Bilga xoqonning xalqi ... bordi, sharaflı nom uchun ishini - kuchni berdi.

üzä täñri qan lüi yılqa yätinč ay küçlüg alp qağanimda adirilu bardıñiz. Bilgä ataçim yoğun, al-ur ağıñin qazğantim. (Su) b, yär, täñri, öd ... č kirür ärti.

Ya'ni:

Ustda tangri xon. Ajdar yilida, ettinchi oyda qudratli qahramon xoqonimizdan

judo bo'lib qoldingiz. Alloma otaginam, janozang, oq-qizil ipak matonga erishdim.
Suv, Yer, falak, charx...ch kirib edi.

Ob

- (1) (atačim)qa bitig tašig
- (2) (toqit)dım bänigü
- (3) (qağan)m atačim
- (4) bilgä atačim lü
- (5) yilqa bilgä
- (6) külüg är ädgü
- qa(n)

(7) atačim ölti

Ya'ni:

- (1) otaginamga bitigtoshni
- (2) ... taroshlatdim, abadiylashtiruvchi.
- (3) ()m otaginam.
- (4) Dono
- otaginam ajdar
- (5) yilda dono
- (6) shuhratli er (va) ezgu xon
- (7) otaginam o'ldi

Os

Asbara tarqan

balbali

Ya'ni:

Asbara tarxonning

balbali